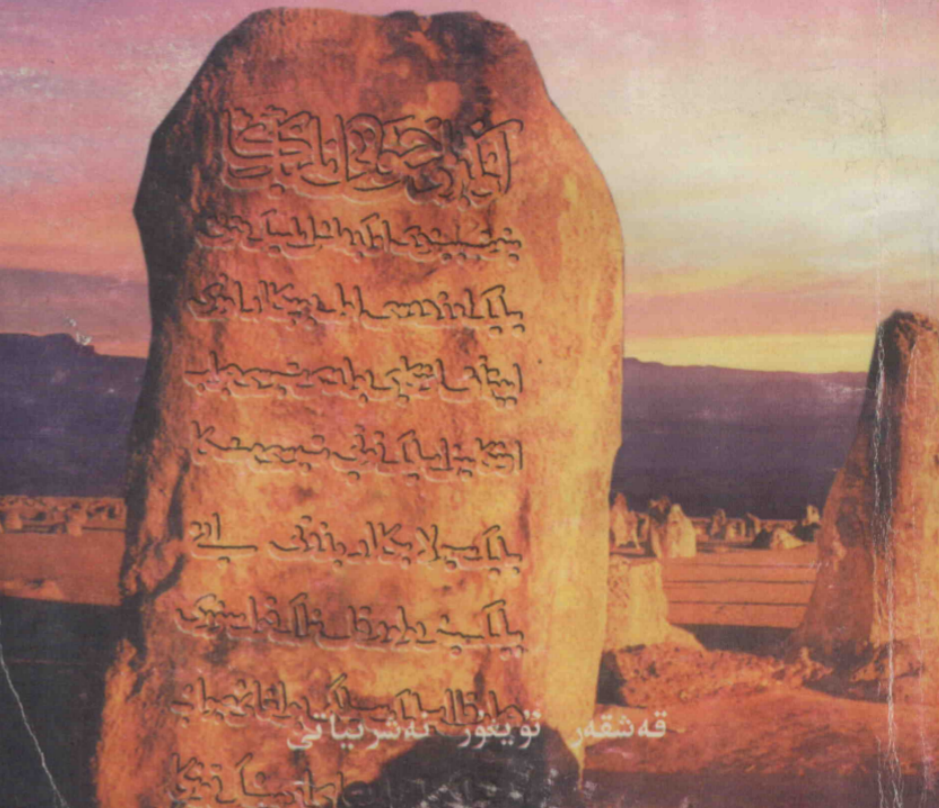
ئالىي مائارىپ بويىچە ئۆزلۈكسىز ئۆگىنىش
ئىمتىھان بەرگۈچىلەر ئۈچۈن

تۆلچە مەشرۇلگەن
بېكىتىلگەن

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن سوئال - جاۋابلار

قەشقەر ئۇيغۇر مائارىپ نەشرىياتى

ئالىي مائارىپ بويىچە ئۆزلۈكسىز ئۆگىنىش
ئىمتىھان بەرگۈچىلەر ئۈچۈن

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن سوئال- جاۋابلار

تۈزگۈچىلەر: ئەمەت دەرۋىش
مۇنەۋۋەر ئابلىز

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

ئالىي مائارىپ بويىچە ئۆزلۈكسىز ئۆگىنىش
ئىمتىھان بەرگۈچىلەر ئۈچۈن

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن سوئال- جاۋابلار

تۈزگۈچىلەر: ئەمەت دەرۋىش
مۇنەۋۋەر ئابلىز

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

图书在版编目（CIP）数据

维吾尔古典文学知识问答 / 艾买提·戴尔维什，穆乃瓦尔·阿布利孜编. —喀什：喀什维吾尔文出版社，2001.2
ISBN 7-5373-0823-3

Ⅰ.维… Ⅱ.①艾… ②穆… Ⅲ.维吾尔族—古典文学—简介—维吾尔语（中国少数民族语言）
Ⅳ.I207.915-44

中国版本图书馆 CIP 数据核字（2001）第 06914 号

喀什维吾尔文出版社出版发行
（喀什市塔吾古孜路 14 号 邮编 844000）
各地新华书店经销
新疆《工人时报》社印刷厂印刷
787 × 1092 毫米 1/32 开本 7.75 印张
2001 年 3 月第 1 版 2001 年 3 月 第 1 次印刷
印数：1— 3110 定价：11.50 元

تۇزگۇچىدىن

بۇ كىتاب ئالىي مائارىپ بويىچە ئۆزلۇكىدىن ئۆگەنگۈچىلەر ۋە ھەرقايسى ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكوملاردا ئالىي مائارىپ بويىچە تەربىيىلىنىۋاتقانلار ئۈچۈن ئورتاق دەرسلىك قىلىپ بېكىتىلگەن ماتېرىياللارنى مەنبە قىلىپ، دەرسلىكنىڭ ئوقۇتۇش پروگراممىسى ۋە دەرسلىككە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللاردىن مۇۋاپىق پايدىلىنىپ، ئۇزاق يىللىق ئوقۇتۇش تەجرىبىمىزگە تايىنىپ تۇزۇپ چىقىلدى.

بۇ كىتابتا ھازىر دەرسلىك قىلىپ قوللىنىلىۋاتقان دەرسلىكتىكى ئىگىلەشكە تېگىشلىك مۇھىم بىلىم نۇقتىلىرى، ئاساسىي چۈشەنچىلەر ئۆلچەملىك سوئال - جاۋاب شەكلىدە بايان قىلىندى. دەرسلىك تەرتىپى بويىچە مەزمۇنلار تولۇق بولۇش، ئىخچام، چۈشىنىشلىك بولۇش، ئىگىلەشكە تېگىشلىك مەزمۇنلارنى قالدۇرماسلىق ئىشقا ئاشۇرۇلدى. ئاخىرىدا ئوقۇغۇچىلار ئىمتىھاندىن بۇرۇن سوئاللارنىڭ تەلىپى ئاساسىدا ئۆز ئىقتىدارىنى سىناپ كۆرۈش مەقسەت قىلىنغان ئۇچ يۈرۈش ئۆلچەملىك، ئەڭ يېڭى تېپتىكى تەقلىدىي سوئاللار بېرىلدى.

كىتاب چوڭلار مائارىپى بويىچە تەربىيىلىنىۋاتقانلار ۋە ئۆزلۇكىدىن ئۆگىنىپ، ئىمتىھان بەرگۈچىلەرنى ئوبيېكت قىلىپ تۇزۇلگەن بولسىمۇ، ئالىي مەكتەپ ۋە ئوتتۇرا

تېخنىكوم ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى» نى تەكرارلىشىدا، ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ بىلىم ئاشۇرۇش ۋە دەرس تەييارلاش ئىشلىرىدا پايدىلىنىشىغا مۇۋاپىق كېلىدۇ. ۋاقىتنىڭ قىسلىقى، بىلىمىمىزنىڭ يېتەرلىك بولماسلىقى سەۋەبلىك، كىتابتا بەزى نۇقسانلارنىڭ بولۇشى تەبىئىي. بۇ جەھەتتە كەسپداشلار ۋە ئوقۇرمەنلەر بىلەن ئورتاقلىشىشنى خالايمىز.

مۇندەرىجە

I باب تىل ۋە يېزىق قىسمى 1
II باب يىراق قەدىمكى دەۋر ئەدەبىياتى (ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر) 7
III باب غەربىي يۇرت قەلئەلىك مەملىكەتلەر دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت 11
IV باب ئورخۇن دەۋرى ئەدەبىياتى 16
V باب قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت 24
VI باب قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت 29
VII باب چاغاتاي دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت 41
VIII باب يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى 47
IX باب تۆمۇرىيىلەر دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى 53
X باب يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت 71
XI باب خوجىلار دەۋرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى 81
XII باب ئابدۇرېھىم نىزارى دەۋرى ئەدەبىياتى 94
XIII باب موللا بىلال نازىمى دەۋرى ئەدەبىياتى 130
مۇھىم نۇقتىلاردىن ئۆمۈمىي تەكرار 156
تەقلىدىي ئىمتىھان سوئاللىرى ۋە جاۋابلىرى 186

I باب تىل ۋە يېزىق قىسمى

1. قەدىمكى ئۇيغۇرلار قاچاندىن تارتىپ گۈزەل سەنئەت ئەسەرلىرىنى يارىتىشقا كىرىشكەن؟ بۇ ئەسەرلەردە نېمىلەر ئەكس ئەتكەن؟

جاۋاب: قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدىن باشلاپ گۈزەل، بەدىئي ئەسەرلەرنى يارىتىشقا كىرىشكەن. مۇنداق بەدىئي ئەسەرلەر قىياتاش سىزمىلىرى ۋە ئېغىز ئەدەبىياتى شەكلى بىلەن تارقىلىپ كەلگەن. قىياتاش سىزمىلىرىدا ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ قەدىمكى ئىجتىمائىي تۇرمۇش مەنزىرىلىرى، چوقۇنۇش ئادەتلىرى، ئەمگەك پائالىيەتلىرى، ئۇسسۇل، ئويۇن ـ ھەرىكەت قىياپەتلىرى، كىيىنىش ئادەتلىرى قاتارلىقلار ئوبرازلىق، تەسىرلىك ۋە جەلپ قىلارلىق ئەكس ئەتكەن.

ئېغىز ئەدەبىياتىدىن «ئوغۇزنامە»، «تۆڭا ئالىپ ئەر»، بۆرى توتېمى ئەپسانىلىرى، دەرەخ توتېمى ئەپسانىلىرى، ئوماي ئەپسانىسى ... قاتارلىقلار بار، ئۇلار ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ باشلىنىش مەنبەسىنى ئىزدەپ تېپىشتا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى، ئورىگىناللىقى قاتارلىقلارنى بىلىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

2. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ باشلىنىش مەنبەسى قايسىلار؟

جاۋاب: ئىپتىدائىي قىياتاش رەسىملىرى، ئەپسانە ـ رىۋايەت ۋە ئېپوسلار، شۇنداقلا مىڭئۆي تام رەسىملىرى كۆرۈنۈشلىرىدىن ئىبارەت.

3. تارىم ۋادىسىدا يېزىق قانچە يىللىق تارىخقا ئىگە، ئۇلار قايسىلار، ئۇلارنى كىملەر ئىشلەتكەن؟

جاۋاب: تارىم ۋادىسىدا يېزىق 2000 يىللىق تارىخقا ئىگە. بۇ يەردە قارۇشتى يېزىقى، كۇسەن ـ كېنگىت يېزىقى، ئۇدۇن يېزىقى، خەنزۇ يېزىقى قاتارلىق بىرقانچە خىل يېزىق ئىشلىتىلگەن. بۇلارنى شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر — ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى ئىشلەتكەن.

4. قايسى ۋاقىت قەدىمكى تارىملىقلارنىڭ ئەدەبىي گۈللىنىش دەۋرى ھىسابلىنىدۇ، شۇ دەۋردىكى ئاتاقلىق تەرجىمان ۋە ئەدىبلەر قايسىلار؟

جاۋاب: مىلادىيە Ⅲ ئەسىردىن Ⅷ ئەسىرگىچە بولغان ۋاقىت تارىملىقلارنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتتە گۈللىنىش دەۋرى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. ئۇدۇن، سۇلى، كۇسەن، كېنگىت، قۇجۇ قاتارلىق جايلاردىن بۇددا ـ سىڭا (232 ـ 348) كوماراجىۋا (344 ـ 413)، ژىيسا كۇيچى (598 ـ 682)، سىكسانداندا (652 ـ 710)، خۇيلىن (737 ـ 820) قاتارلىق داڭلىق بۇددا تەرجىمانلىرى، شەرھشۇناسلىرى ۋە ئەدىبلەر يېتىشىپ چىققان.

5. «خۇئاستو ئانىفىت» قانداق ئەسەر؟ ئۇ، كىم تەرىپىدىن قاچان، قايسى تىلدا يېزىلغان؟

جاۋاب: «خۇئاستو ئانىفىت» مانى دىنى مۇھىتىدا يارىتىلغان داستان بولۇپ، مىلادىيە Ⅴ — Ⅶ ئەسىر ئارىلىقىدا بۇ تۇرمۇش تارقان دېگەن كىشى تەرىپىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى يېزىقى بىلەن يېزىلغان. بۇ ئەسەر ئورخۇن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە يېزىلغان بولۇپ، ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ دەسلەپكى يازما شەكىلىنى بىزگىچە يەتكۈزۈپ بەرگەن قىممەتلىك ھۆججەت.

6. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى قايسىلار؟

جاۋاب: (1) ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى يىراق مەنبەدىن باشلانغان بولۇپ، تەرەققىيات جەريانىدا ئىزچىللىق ئاساسىي ئېقىم بولۇپ شەكىللەنگەن؛ (2) ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى

ئاساسي ئۆرنەك قىلغان بولۇپ، خام ماتېرىيال تاللاش جەھەتتە تارىخى بىرقەدەر ئۇزاق؛ (3) كۆپ خىل تىل ـ يېزىقتا ئىپادىلەنگەن؛ (4) كۆپ خىل ئىجادىيەت مېتودى قوللىنىلغان، ئەدەبىي ئېقىملارمۇ ھەر خىل بولغان؛ (5) ئەنئەنىۋى مىللىي ئۇسلۇب ئاساس قىلىنغان؛ (6) باشتىن ـ ئاخىر ئىلغار ئىدىيىنى ئىپادىلەشنى ئاساسي ئورۇنغا قويغان؛ (7) شېئىرىيەت ئاساسي ئېقىم بولۇپ شەكىللەنگەن؛ (8) بەدىئىيلىكى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، كۆپ تەرەپلىمە ئالاھىدىلىككە ئىگە؛ (9) ئۇنىۋېرسال پەنلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۇچۇن خىزمەت قىلغان؛ (10) تەرجىمە ئەدەبىياتى ۋە تەقلىدىي ئەدەبىياتنى مىللىي ئەدەبىياتنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى قىلغان؛ (11) شەرق ـ غەرب ئەللىرى مەدەنىيەت ئالاقىسىنى مەنىۋى ياقتۇرىدىغان مۇھىم كۆزنەكلىك رول ئوينىغان؛ (12) شېئىرىي تارىخ يارىتىش، ئەدەبىي تەخەللۇس ئىشلىتىشكە ئامراق بولۇش، ئاپتورلارنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالىنى شېئىرىي مىسرالاردا ئىپادىلەشكە قىزىقىش ئادەتلىرى ئىزچىللىققا ئىگە؛ (13) ھەرپلەر قۇرۇلمىسى ئارقىلىق ئوبراز يارىتىش، سۆز ئويۇنى قىلىش ئالاھىدىلىكى بار.

7. ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرى قانداق بولغان؟

جاۋاب: ئۇيغۇر تىلى ئۆز تەرەققىيات تارىخىدا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرى، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى دەۋرى، يېڭى ئۇيغۇر تىلى دەۋرى قاتارلىق باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتكەن.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرى ئەڭ قەدىمكى دەۋر (مىلادىيە V ئەسىرگىچە) ۋە قەدىمكى دەۋر (V ئەسىردىن XIII ئەسىرگىچە) دېگەن ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ.

ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى دەۋرى ئاۋۋالقى ئوتتۇرا ئەسىر باسقۇچى (XIII — XIV ئەسىرگىچە) ۋە كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىر باسقۇچى (XV — XVI ئەسىرگىچە) دېگەن ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ.

يېڭى ئۇيغۇر تىلى دەۋرى كېيىنكى زامان ئۇيغۇر تىلى باسقۇچى (XVIII — XIX ئەسىرگىچە) ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى باسقۇچى

(XX ئەسىر) دېگەن ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ.

8. ئۇيغۇر تىلى تارىختىن بېرى قانداق ناملار بىلەن ئاتالغان، ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى نېمە؟

جاۋاب: قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تارىختىن بۇيان قەدىمكى تۈرك تىلى، توققۇز ئوغۇز تىلى، توققۇز ئوغۇز ئون ئۇيغۇر تىلى دەپمۇ ئاتالغان. سىڭقۇ سېلى تۇتۇق يەنە بۇ تىلنى تۈرك ـ ئۇيغۇر تىلى دەپمۇ ئاتىغان. بۇ تىل، توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ ئورتاق تىلى سۈپىتىدە 600 يىل ئەنراپىدا ئېغىز تىلى ۋە ئەدەبىي تىل بولۇپ خىزمەت قىلغان. بۇ تىل بىلەن «ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرى»، «ئالتۇن ياروق»، «مايتىرى سىمىت» ۋە قۇجۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرى يېزىلغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ تۇنجى قېتىم يېزىق شەكلىنى ئالغان، شۇنداق بولغاچقا ئۇ تىل كېيىنكى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ تىل تارىخىنى ئۆگىنىشنىڭ مۇھىم ئاچقۇچى بولۇپ قالغان. كېيىنكى دەۋر ئۇيغۇر تىلى دەل مۇشۇ قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ راۋاجى بولغان.

9. چاغاتاي تىلى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: چاغاتاي تىلى خاقانىيە تۈركچىسىنى ئاساسىدا شەكىللەنگەن، XV ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغىچە كەڭ قوللىنىلغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىن ئىبارەت. چاغاتاي تىلىنىڭ فونېتىكىسى، گراممىاتىكىسى ئۇيغۇر تىلىدىن، لېكسىكىسى ئۇيغۇر، ئەرەب، پارس، موڭغۇل ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىلىدىن كەلگەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىسى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

10. ئۇيغۇر تىلىنى نېمە ئۈچۈن تۈركىي خەلقلەر تارىخىدا ئەدەبىي تىل بولغان دەيمىز؟

جاۋاب: ئۇيغۇر تىلى تۈركىي تىللار تارىخىدا ئىزچىل تۇرىدە ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە رول ئوينىغان. ئۇ ئالدى بىلەن قاراخانىيلار

دەۋرىدىكى تىلىنىڭ، ئاندىن ئوغۇز قىپچاق تىلىنىڭ(XII ، XIII ئەسىر) ، چاغاتاي تىلىنىڭ (XIII ، XIV ئەسىر) ، ئالتۇن ئوردا ئەدەبىي تىلىنىڭ (XIII ، XIV ئەسىر) ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا كونا ئۆزبېك تىلىنىڭ (XV ، XIX ئەسىر) ، كونا تۈركمەن تىلىنىڭ (XVII ، XIX ئەسىر) ۋە باشقا تىللارنىڭ شەكىللىنىشىگە تۈرتكە بولغان.

11. تارىم ۋادىسىدا قەدىمكى زاماندا قانداق يېزىقلار قوللىنىلغان؟

جاۋاب: بۇ يەردە قەدىمكى زاماندا خەنزۇ يېزىق سىستېمىسى، ئارامى ـ ئەرەم يېزىق سىستېمىسى ۋە بىراھمى يېزىق سىستېمىدىكى يېزىقلار قوللىنىلغان. بۇ سىستېمىدىكى يېزىقلار تەرەققىي قىلىپ، شۇنجاڭدا 20 نەچچە خىلغا يەتكەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدە قوللىنىلغان ۋاقتى بىرقەدەر ئۇزاقراقلىرىدىن: قارۇشتى يېزىقى، قەدىمكى ئۇدۇن يېزىقى، كۇسەن ـ كېنگىت يېزىقى، قەدىمكى تۈرك يېزىقى، ئورخۇن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، ئەرەب ئىلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

12. قەدىمكى تۈرك يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى توغرىسىدىكى چۈشەنچىگىزنى سۆزلەڭ.

جاۋاب: قەدىمكى تۈرك يېزىقى — ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي قەبىلىلەر تۈرك خانلىقى ۋە ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن سەل كېيىنكى دەۋرلەرگىچە قوللانغان يېزىق بولۇپ، ئۇنى قەدىمكى تۈركىي قەبىلىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىيەتى جەريانىدا تەپەككۇرىغا تايىنىپ ئىجاد قىلىپ چىققان، شۇنداقلا باشقا مىللەتلەرنىڭ يېزىق مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزلۇكسىز مۇكەممەللەشتۈرگەن. بۇ يېزىقنى دەسلەپ دانىيىلنىڭ تومسىن ۋە روسىيىلنىڭ رادىلوف يېشىپ ئوقۇغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى — سوغدى يېزىقىدىن ئۆزگەرتىلىپ ئىشلەنگەن بولۇپ، ئەڭ بۇرۇن تۈرپان ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار ئىشلەتكەن. بۇ يېزىق قۇجۇ خانلىقى دەۋرىدە تەدرىجىي رەۋىشتە

قەدىمكى تۈرك يېزىقىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، ئاساسىي يېزىققا ئايلانغان، شۇنداقلا قاراخانىيلار تەۋەسىدىمۇ داۋاملىق ئىشلىتىلگەن. بۇ يېزىق ئاساسىدا قىتان، موڭغۇل، نايمان ۋە مانجۇ يېزىقلىرى يارىتىلغان. بۇ يېزىق 18 ھەرپتىن تۈزۈلگەن بولۇپ، بۇلار ئىچىدە بەش ھەرپ سەككىز سوزۇق تاۋۇشنىڭ، قالغانلىرى ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ رولىنى ئۆتەيدۇ ۋە سولدىن ئوڭغا، يۇقىرىدىن تۆۋەنگە تىك يېزىلىدۇ.

ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن قوللىنىشقا باشلىغان يېزىق بولۇپ، قاراخانىيلار يېزىقى دەپمۇ ئاتالغان.

II باب يىراق قەدىمكى دەۋر ئەدەبىياتى
(ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر)

1. ئۇيغۇر ئەپسانىلىرى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟ ئەپسانىلەرنىڭ مەزمۇنىنى بايان قىلىڭ.

جاۋاب: ئەپسانىلەر قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ تۇرمۇش، تەبىئەت ھەققىدىكى ساددا خىيالىي تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ سەمەرىسى بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەپسانىلىرىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەت كۈچلىرى ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرى توغرىسىدىكى خىلمۇخىل ساددا تەسەۋۋۇرلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. ئۇلاردىن:

1. «ئېگىز قاتقاللارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى ئەپسانە» دە ئىنسانلارنىڭ ھايۋان توتېمى بىلەن بولغان ئالاقىسى نۇقتىلىق چۈشەندۈرۈلگەن. قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئادەم بالىسى بۆرە بىلەن جۈپلىشىش نەتىجىسىدە ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ كېلىپ چىققانلىقىنى مۇشۇ خىل ئەپسانە بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرگەن؛

2. «ئاشنا ئۇرۇقىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى ئەپسانە» دە، قەدىمكى تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى توغرىسىدىكى مەزمۇنلار بولۇپ، ئۇنىڭدا قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئۆز ئەجدادىنى بىۋاسىتە بۆرىگە باغلايدىغان ساددا تەسەۋۋۇرى ئەكس ئەتكەن؛

3. «بۆرە ھەققىدىكى ئەپسانە» دە ئۇيغۇرلارقىيىن ئەھۋالدا قالغاندا بۆرىنىڭ نىجادلىققا ئېرىشتۈرۈپ قويغانلىقى، شۇڭا بۆرىنى ئۇلۇغلاشنىڭ ئەھمىيىتى سۆزلەنگەن؛

4. «قۇلباق ئەپسانىسى» ئۇيغۇرلار سۈنئىي دىنلارغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئىلگىرى بارلىققا كەلگەن بولۇپ، كۆپ خۇدالىق ئېپتىدائىي دىنلارنىڭ تەسىرىنى ساقلاپ كەلگەن؛

5. «ئومايى ھەققىدە ئەپسانە» دە، ئېپتىدائىي ئۇرۇقچىلىق

مەزگىلىدە ئىنسانلاردا چىشى مەبۇتلارغا چوقۇنىدىغان، ئۇلارنىڭ ئۇلۇغلايدىغان ئەھۋال بارلىقى ئەكس ئەتكەن. دېمەك، بۇ ئەپسانىلەردە شۇ دەۋرلەردىكى ئەھۋال ئىنكاس قىلىنغان.

2. قەدىمكى زاماندا قانداق رىۋايەتلەر بولغان، بۇنى قىسقىچە چۈشەندۈرۈڭ، قەھرىمانلار توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر قايسىلار؟

جاۋاب: قەدىمكى دەۋردە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە كۆپلىگەن رىۋايەتلەر تارقالغان. بۇ رىۋايەتلەر سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى، مەزكۇر قەبىلىلەرنىڭ تارىخىنى ئۆگىنىشتە مۇھىم مەنبەلىك رول ئوينايدۇ. رىۋايەتلەرنى ئۆز تەرتىپى بويىچە، ئۇيغۇر نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر، «قەھرىمانلار ۋە شەخسلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر» دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

قەھرىمانلار ھەققىدىكى رىۋايەتلەر: «تۇمارىس رىۋايىتى»، «شىراق رىۋايىتى»، «مۇدۇ تەڭرىقۇت ھەققىدىكى رىۋايەت»، «قاغان شۇ ھەققىدىكى رىۋايەت»، «ئافراسىياپ ھەققىدىكى رىۋايەت»، «بۆگۈخان ھەققىدىكى رىۋايەت»، «كۆل بىلگە خاقان ھەققىدىكى رىۋايەت»، «سۇتۇق بۇغراخان ھەققىدىكى رىۋايەت»، «مەھمۇد قەشقەرى ھەققىدىكى رىۋايەت»، «قاراخان پادىشاھ ھەققىدىكى رىۋايەت» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

3. «شۇ قاغان رىۋايىتى» نىڭ ئاساسىي مەزمۇنى نېمە؟

جاۋاب: بۇ رىۋايەتتە ئۇيغۇر قاغانى شۇنىڭ پەم - پاراسىتى، ھەربىي ئىستراتېگىيىسى، ۋەتەن سۆيەرلىكى، خەلق ئوغلانلىرىنىڭ چېۋەرلىكى ۋە باتۇرلۇقى، شۇنداقلا ئەقىل - پاراسىتى جانلىق سۈرەتلەنگەن. بۇ خىل سۈرەتلەش مىللەتنىڭ تەقدىرىنى ئويلايدىغان ھەر بىر ۋىجدان ئىگىسىنى ئىلھاملاندۇرۇپ، قەھرىمانلىق روھىنى ئۇرغۇتۇشتىكى بىر خىل مەنىۋى كۈچ سۈپىتىدە تارىختا يادنامە بولۇپ قالغان.

4. قەدىمكى ئۇدۇن، كۈسەن رىۋايەتلىرىنىڭ ئىدىيىۋى

مەزمۇنىنى بايان قىلىڭ.

جاۋاب: قەدىمكى ئۇدۇن رىۋايىتىدە ئاساسەن ئۇدۇن ئېلىنىڭ بىنا قىلىنىشى، ئاھالىلىرىنىڭ يۆتكىلىشى، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر، خانلىقنىڭ تىكلىنىشى، ئۇدۇنلۇقلارنىڭ تەبىئەت بىلەن بولغان كۆرەشلىرى، بۇددا دىنىنىڭ ئۇدۇن ئېلىگە تارقىلىشى، ئۇدۇن بۇددىزمنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە مەزھەپلەرنىڭ پائالىيىتى قاتارلىقلار بايان قىلىنغان.

كۆسەن رىۋايىتىدە، قەدىمكى كۆسەنلىكلەرنىڭ تەبىئەت بىلەن ئۆزاق مۇددەت جاپالىق ئېلىشىپ ئاخىر ئۇنى بويسۇندۇرغانلىقىدەك كۆرەش تارىخى تەسىرلىك ۋە ئوبرازلىق بايان قىلىنغان. ئاچۇر پادىشاھ خەلق ئاممىسىغا، ئەجدىھا سىرلىق ئىجتىمائىي كۈچلەرگە سىمۋول قىلىنغان.

5. «ئوغۇزنامە» ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشىنى بايان قىلىڭ.

جاۋاب: «ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن بىرقانچە نۇسخىسى بار بولۇپ، ئۇلار ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردە ئۆز دەۋرىنىڭ تارىخىي ئالاھىدىلىكىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ، مەزمۇن جەھەتتىن ئۆزگىرىپ كەتكەن، بۇ نۇسخىلارنىڭ بىرقانچەسى ۋە قەدىمكى XIII ئەسىردە نامەلۇم بىر ئاپتور تەرىپىدىن تۇرپاندا قەلەمگە ئېلىنغان نۇسخىدۇر.

«ئوغۇزنامە» دىكى ئىجتىمائىي ۋەقەلىكتىن قارىغاندا، ئېپوستىكى ۋەقەلىك ئۇيغۇرلارنىڭ شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىۋاتقان ۋاقىتلىرىغا توغرا كېلىدۇ.

6. ئوغۇزخان ئوبرازىنى تەھلىل قىلىڭ.

جاۋاب: ئوغۇزخان ئوبرازى ئىلاھىيلاشقان تارىخىي شەخسنىڭ تىپىك ئوبرازى. ئىلاھىيلاشقان دېگىنىمىزدە، ئۇنىڭ تەبىئەت كۈچلىرىگە قارشى باتۇرلۇقلىرى ۋە قايتماس جاسارىتى، پالۋانلىقى كۆزدە تۇتۇلسا، تارىخىي شەخسلىكىدە ئۇنىڭ مۇقەددەس ھەربىي يۈرۈشلىرى، سەپەر ئۇستىدىكى قىينىچىلىقلارنى يېڭىپ، دادىل ئالغا

ئىلگىرىلەپ، قول ئاستىدىكى ھەربىي سەركەردىلەرگە مۇۋاپىق نام بېرىپ، ئەمەلىي ئىش ئېلىپ بارغانلىقى ۋە ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا زېمىنلارنى ئوغۇللىرىغا تەڭ بۆلۈپ بېرىپ، ئۇلارنى ھاكىمىيەتنىڭ ئۇزاق مۇددەت داۋاملىشىشىغا ئاساس سالغانلىقى سۆزلىنىدۇ.

7. تۇڭا ئالىپ ئەر ئوبرازى ھەققىدە نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: تۇڭا ئالىپ ئەر (ئافراسىياپ) ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زامانىدا ئۆتكەن قەھرىمان خانلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ئۆز خەلقىنىڭ تىنچلىقى، سائادىتى، ئۆز ئېلىنىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن بىر ئۆمۈر پىداكارلىق كۆرسەتكەن، كۈچ ـ قۇدرەت ۋە ئەقىل ـ پاراسىتىنى ئومۇمىنىڭ مەنپەئىتىگە سەرپ قىلغان، شۇڭا خەلق ئۇنى ھىمايە قىلغان. باتۇرلۇق، تەرەققىيپەرۋەرلىك، تىنچلىقپەرۋەرلىك قاتارلىق خىسلەتلەر ئۇنى مىللىي قىزغىنلىقنىڭ نىشانىسى، خەلق مەنپەئىتىنىڭ ۋەكىلى قىلىپ تونۇتقان. ئۇنىڭ شانلىق تۆھپىسى ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا تارقىلىش جەريانىدا تېخىمۇ مۇبالىغەلەشتۇرۇلۇپ، جەزبىدارلىشىپ داستانغا ئايلانغان ۋە قەھرىمانلىق ئېپوسىدا جانلىق، تىپىك، ھەيۋەتلىك ئوبراز سۈپىتىدە ساقلىنىپ كەلگەن. بۇ ئېپوستىكى پارچىلار مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن «قۇتادغۇ بىلىك» تە تىلغا ئېلىنغان.

Ⅲ باب غەربىي يۇرت قەلئەلىك مەملىكەتلەر دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت

1. ئۇدۇن يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز، ئۇدۇن يېزىقى ھۆججەتلىرى مەزمۇن جەھەتتە قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟

جاۋاب: قەدىمكى ئۇدۇن يېزىقىدا نۇرغۇنلىغان يېزىق ۋەسىقىلىرى قالدۇرۇلغان. ئۇلار تارىخىي ئەسەرلەر، بۇددا دىنى مەزمۇنىدىكى ئەسەرلەر، ئەدەبىي ئەسەرلەر، تېببىي ھۆججەتلەر، لۇغەتلەر، خەت ـ چەك، مەكتۇپ، ئۆرپ ـ ئادەت، قائىدە ـ يوسۇنغا ئائىت ھۆججەت قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئەدەبىي ئەسەرلەر ھەر خىل مەزمۇن ۋە ژانىردا بولۇپ، ئۇلار شېئىرىي ئەسەرلەر، ھېكايىلار، چۆچەكلەر، ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر، بېيىت ـ قوشاقلار، خان ـ شاھزادىلەرگە ئوقۇلغان مەدھىيىلەر ۋە لىرىك قەسىدىلەردىن ئىبارەت.

قەدىمكى ئۇدۇن تىلى يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر ئىچىدە ئەدەبىي تەرجىمە ئەسەرلەرمۇ بار، ئۇلاردىن داڭلىقراقى ھىندىستان ئېپوسى «رامايانا» دىكى راماغا دائىر بىرقانچە ھېكايىنىڭ تەرجىمىسىدۇر. ئۇدۇن يېزىقىدىكى ھۆججەتلەرنىڭ ئىچىدە بۇددا دىنى مەزمۇنىدىكى ھۆججەتلەرنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى بىرقەدەر چوڭ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ دەسلەپكى دەۋرگە مەنسۇپلىرى ماھايانا مەزھىپىگە تەئەللۇق بۇددا نوملىرىدۇر.

2. بۇددىزم مىڭئۆيى رەسىملىرىنىڭ ئەدەبىي قىممىتى توغرۇلۇق نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: بۇددىزم مىڭئۆيى رەسىملىرىنىڭ ئەدەبىي قىممىتى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، مىڭئۆيلەردىكى رەسىملەرنىڭ ھەممىسى

بۇددىزم كىتابلىرىدىكى رىۋايەتلەرگە ئاساسەن سىزىپ چىقىلغان بۇددىزم رەسىملىرى، ئۇلارنىڭ مەزمۇنى خېلىلا كەڭ بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى دېگۈدەك ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. «يارالمىش قىسسىلىرى» رەسىملىرى بۇددىزم ئەدەبىياتىدىكى مۇھىم بىر مەزمۇن بولۇپ، ئۇ ساكيامۇنى ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرى بۇتساتۇا بولۇش ئۈچۈن قىلغان ئىستىقامەت پائالىيەتلىرىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن تاللىۋېلىنغان پارچىلاردۇر. بۇددىزم مىكئۇي تام رەسىملىرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، جۈملىدىن بۇددىزم ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، ئۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى جەمئىيىتى، ئىجتىمائىي ۋە ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ جەريانلىرىنى ئۆگىنىشتە مۇھىم ھۆججەت ھېسابلىنىدۇ.

3. كۇسەن — كېنگىت يېزىقىدا قانداق مەزمۇندىكى ھۆججەتلەر يېزىلغان؟

جاۋاب: كۇسەن — كېنگىت يېزىقىدا ئۇرغۇلىغان تارىخىي ۋەسىقىلەر پۈتۈلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بۇددا دىنىدىكى ھۆججەتلەر، ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا دائىر باشقا مەزمۇندىكى ھۆججەتلەر ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرمۇ بار. ئەدەبىي ئەسەرلەردىن مەشھۇرلىرى «مايتىرى سىمىت»، «ناندا ھەققىدىكى دراما»، «ياغاچچى بىلەن رەسسام»، «رەسسام ھېكايىسى»، «بىلىقچى ھېكايىسى» قاتارلىقلار. شېئىرىيەت ساھەسىدە مۇھەببەت لىرىكىلىرىدىن «پارچە» ۋە «شېئىرىي ھېكمەتلەر توپلىمى» بار. ئۇنىڭدىن باشقا «سانسكرتچە ـ كۇسەنچە سۆزلۈكلەر»، «كۇسەنچە ـ ئۇيغۇرچە سۆزلۈك» قاتارلىق لۇغەتلەر، كۆپ مىقداردىكى جامائەت ھۆججىتى، ئىبادەتخانا ھېسابات ھۆججىتى، رەسىم لەۋھەلىرى ۋە تېببىي ھۆججەتلەر بار.

4. غەربىي يۇرتلۇق مەدەنىيەت ئەربابلىرىدىن كىملەرنى بىلىسىز؟ ئۇلارنىڭ قانداق پائالىيىتى ۋە ئىجادىيىتى بار؟

جاۋاب: بۇلاردىن بۇددا سىڭا، كوماراجىۋا، ۋىيساكوۋىچى، سىكسانانداً، خۇيلىن، لى يەن، خې تۇ قاتارلىق ئەدىبلەر بار.

كۇسەنلىك ئاتاقلىق ئەدىب لى يەن خەنزۇ تىلىدا «سانسكرتچە

ئاتالغۇلار» دېگەن داڭلىق كىتابنى يازغان. خې تۇ خوتەنلىك بولۇپ، ناھايىتى ئەقىللىق ئادەم ئىدى، ئۇ، مۇزىكا ۋە يېزىقچىلىققا ئىشتىياق باغلاپ، بۇ جەھەتتە خېلى يېتىشكەن، نۇرغۇنلىغان شەرھى ئەسەرلەرنى يازغان ۋە مىلادىيە 586 ـ يىلى لۇڭجۇ ئايمىقىنىڭ تارىخچىسى بولغان، ئۇ يەنە شېئىرىيەت بىلەنمۇ شۇغۇللانغان بولۇپ، «قۇرۇلغا كىرىش» ، «چاڭئەن كوچىسى» قاتارلىق ئالتە كۇپلېتلىق شېئىرلىرى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن.

5. بۇددا سىڭا، ۋېيسا كۇيچى ۋە سىكساناندالار كىم؟

جاۋاب: 1. بۇددا سىڭا (232 ـ 348) قەدىمكى كۇسەنده تۇغۇلغان، توققۇز يېشىدا ئىككى قېتىم كەشمىر قاتارلىق جايلارغا سەپەر قىلغان. ئۇ يەردە ئۇستا راھىبلاردىن تەلىم ئالغان، كېيىن ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ، نومۇناسلىق بىلەن داڭق چىقارغان. بۇددا سىڭا مىلادىيە 310 ـ يىلى لوياڭغا بېرىپ، ئۇ يەردە ئىبادەتخانا سالدۇرغان، بىرمەزگىل ھاكىمىيەت ئىگىلىرىگە مەسلىھەتچى بولۇپ ئىشلىگەن، نۇرغۇن تالىپلارنى يېتىشتۇرگەن. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن، «راھىبلار تەرجىمھالى» دېگەن كىتابتا ئۇنىڭ بىرنەچچە پارچە شېئىرىلا ساقلىنىپ قالغان.

2. ۋېيسا كۇيچى (598 ـ 682) ئۇدۇندا خان جەمەتىنى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ۋېيسا فامىلىسى، كۇيچى ئىسمى، ئۇ «تاشقىن» دېگەن سۆزنى ئەدەبىي تەخەللۇس قىلغان. ۋېيسا كۇيچى ئۇدۇن ئېلى گۇللەپ ياشناۋاتقان بىر شارائىتتا تۇغۇلغاچقا، ئەتراپلىق تەربىيىلىنىپ، مەشھۇر بۇددىست ۋە رەسسام بولۇپ يېتىشىپ چىققان. ئۇ مىلادىيە 615 ـ يىلى چاڭئەنگە بېرىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىنى شۇ يەردە ئۆتكۈزگەن. ۋېيسا كۇيچى ئاتاقلىق بۇددا نەزەريىچىسى، تەرجىمانى ۋە رەسسامى بولۇپ، «نوقۇل تونۇش نەزەريىسى ھەققىدىكى بايانلار» ؛ «مۇرەككەپ توپلام نەزەريىسى ھەققىدە» ، «سەۋەب ـ نەتىجە بىلەن ھەققىتنى تېپىش ھەققىدە» ، «سىرلىق نىلۇپەر سۇترىسىغا مەدھىيە» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. ئۇ تەرجىمە قىلغان ئەسەرلەردىن: «بەس ـ مۇنازىرىنىڭ چېكى ھەققىدە» ، «بەس ـ مۇنازىرە چېكى نەزەريىسىگە

مەدھىيە» قاتارلىقلار بار. ئۇندىن باشقا ئۇ يەنە بۇددا دىنى مەزھەپلىرىنى تەشۋىق قىلىدىغان داڭلىق رەسىملەرنى سىزىپ، چاڭئەندە شۆھرەت قازانغان.

3. سىكسانداڭ (652 ـ 710، سانسكرتچە ئىسىم خۇمار دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ) داڭلىق بۇددا ئۆلىماسى بولۇپ، ئۇدۇندا تۇغۇلغان. تەرجىمىشۇناسلىق ۋە رەسساملىقتا داڭق چىقارغان. تەرجىمە ئەسىرى «نىلۇپەر سۇترىسى» خەنزۇ تىلىدا 80 جىلد بولۇپ، لوياڭدا كاتتا شۆھرەتكە مۇيەسسەر بولغان. سىكسانداڭ 695 ـ يىلى لوياڭغا تەكلىپ بىلەن بارغان بولۇپ، ئۇ يەردە تەرجىمىدىن باشقا رەسسامىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ، مىلادىيە 708 ـ يىلى ئۆز يۇرتىغا قايتىقان، كېيىن يەنە تەكلىپ بىلەن لوياڭغا بېرىپ، 710 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى لوياڭدا ۋاپات بولغان.

6. كوماراجىۋا كىم؟

جاۋاب: كوماراجىۋا (344 ـ 413) قەدىمكى كۈسەندە ئاقسۇڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى ھىندىستاندىن كەلگەن بولۇپ، ئىسمى كوماراتان ئىدى. ئۇ، كۈسەندە كوماراجىۋانىڭ ئانىسى جىۋا خېنىم بىلەن توي قىلغان، كوماراجىۋا توققۇز ياشقا كىرگەندە ئانىسى بىلەن ھىندىستانغا بېرىپ، بۇددا دىنىنىڭ ھىنايا تەلىماتىنى ئۆگەنگەن، مىلادىيە 357 ـ يىلى كەشمىرده ئوقۇشىنى تاماملاپ، 13 يېشىدا پامىر ئارقىلىق قەشقەرگە كېلىپ، كېيىن يەكەنگىمۇ بارغان، كېيىنچە چىن خانىمنىڭ تەكلىپى بىلەن مىلادىيە 385 ـ يىلى لياڭجۇغا بېرىپ، ئۇ يەردە 15~16 يىل تۇرۇپ قالغان، بۇ جەريانداڭ خەنزۇ تىلى ۋە يېزىقىنى ئىگىلەپ، چىن خانىمنىڭ تەكلىپى بىلەن چاڭئەنگە بېرىپ نوم تەرجىمە قىلىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. كوماراجىۋا ھىندى، توخرى تىلىنى ۋە خەنزۇ تىلىنى پۇختا بىلگەچكە، سانسكرتچە نوملارنى بۇاستە خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ شۆھرەت قازانغان. كوماراجىۋا تەرجىمىدىن باشقا شېئىرىيەت بىلەنمۇ شۇغۇللانغان، شېئىرلىرىدىن «ھېكمەتلىك باخشىمغا نەزىرە» بىلەن «ئون تەمسىل» دىن ئىبارەت ئىككى پارچە شېئىرى ساقلىنىپ قالغان.

7. خۇيلىننىڭ تۆھپىسى قايسى جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ؟

جاۋاب: خۇيلىن (737 ـ 820) قەدىمكى قەشقەردە تۇغۇلغان بولۇپ، قەدىمكى سانسكرت ۋە خەنزۇ تىل ـ يېزىقىنىى پۇختا ئۆگەنگەن، كېيىنكى مەزگىلدە چاڭئەنگە بېرىپ، نومۇناسلىق بىلەن مەشغۇل بولغان. خۇيلىننىڭ تۆھپىسى ئاساسەن لۇغەتچىلىك جەھەتتە ئالاھىدە بولۇپ، 783 ـ يىلدىن 807 ـ يىلغىچە بولغان 20 يىل جەريانىدا بۇددا نوملىرىدىن 1300 قىسىم، 5700 جىلدتىن كۆپرەكىنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىپ، 100 جىلدلىق «بۇددا نوملىرىنىڭ تەلەپپۇزى ۋە مەنىلىرى» دېگەن قامۇسنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ئۇ، 84 يېشىدا چاڭئەندە ۋاپات بولغان.

Ⅳ باب ئورخۇن دەۋرى ئەدەبىياتى

1. ئورخۇن دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

جاۋاب: ئورخۇن دەۋرىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى گۈللەپ ياشناش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان بولۇپ، ئىجادىي ئەسەرلەر بىلەن بىرلىكتە تەرجىمە ئەسەرلەرمۇ بارلىققا كەلگەن. ئەدەبىي تىلدا ئورخۇن ـ ئۇيغۇر تىلى ئاساس قىلىنغان، ئۇندىن باشقا ئالاقە ئىشلىرىدا يەنە خەنزۇ ۋە سوغدى تىللىرى قوشۇمچە ئىشلىتىلگەن. بۇ دەۋردە يەنە دىنىي، تارىخىي ۋە ئۆرپ ـ ئادەتكە ئائىت ئەسەرلەرمۇ مەيدانغا چىققان. بۇنىڭ ئىچىدە داڭلىقلىرىدىن مانى دىنىغا ئائىت ھۆججەت «خۇئاستوئانىفىت»، تەزكىرە خاراكتېرىدىكى ھۆججەت ـ «تەڭرى قاغانىنىڭ دىنغا كىرىشى»، ئۆرپ ئادەتكە ئائىت ئەسەر ـ «ئىرق بىتىك» قاتارلىقلار بار.

2. «تېلى قوشىقى» قانداق شارائىتتا مەيدانغا كەلگەن؟

جاۋاب: بۇ قوشاق قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى بەگقۇلى باشچىلىقىدىكى تېلىلارنىڭ ئازلىقتىن كۆپىيىپ، ئاجىزلىقتىن قۇدرەت تېپىپ، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە باشقا جەھەتلەردە قۇدرەت تاپقان بىر مەزگىلدە يېزىلغان. بۇ ۋاقىت Ⅴ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە توغرا كېلىدۇ.

3. «تېلى قوشىقى» نىڭ ئاساسىي مەزمۇنى نېمە؟

جاۋاب: تېلى ۋادىسى، چۇغاي ئېتىكى،
چۇمكىگەن ئۇنى ئاسمان چېدىرى.
ئاسمان سۇپسۇزۇك، چەكسىز تاغ ـ دالا،
گۈزەل يايلاققا تولغان قوي ـ كالا.

بۇ قوشاقتا، قەدىمكى تېلىلارنىڭ مۇئەييەن تارىخىي مۇھىتى،

سۆيۈملۈك ماكانى، تۇرمۇش‌شارائىتى، ئىقتىسادىي ئىگىلىكى ۋە تۇرمۇش سەۋىيىسى ئىخچام هالدا ئومۇملاشتۇرۇلۇپ بايان قىلىپ بېرىلگەن. ئۇلارنىڭ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ئانا ماكانى بولغان سۆيۈملۈك يۇرتىنىڭ كۆركەم مەنزىرىسى سۈرەتلەنگەن، گۈللەنگەن يۇرتىغا بولغان مۇھەببەت ۋە ئىپتىخارلىق هېسسىياتى ئىپادىلەنگەن.

4. بۇتۇرمۇش‌تارقان كىم؟

جاۋاب: بۇتۇرمۇش‌تارقان قەدىمكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ياشىغان ئوقۇمۇشلۇق زات بولۇپ، ئۇز دەۋرىنىڭ سەزگۈر زىيالىيسى، مانى دىنى مۇرىتى، ئۇ، بەدىئىي ئەدەبىياتقا قىزغىن ئىشتىياق باغلاپ شېئىرىيەت بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن «خۇئاستۇ ئانىفت» (توۋا دۇئانامىسى) زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن.

5. «خۇئاستۇ ئانىفت» قانداق ئەسەر، ئۇنىڭ دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشى قانداق؟

جاۋاب: «خۇئاستۇ ئانىفت» قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ئىچىدىكى مۇهىم ئەسەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، تولۇق ئىسمى «نىسارىلار دىنى مۇخلىسلىرى، نىڭ توۋا دۇئانامىسى». قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە مانى يېزىقىدا يېزىلغان؛ 221 مىسرادىن تەركىب تاپقان بۇ ئەسەر مىلادىيە V ئەسىر بىلەن VII ئەسىر ئارىلىقىدا ئۇزبېكىستان ياكى قازاقىستان زېمىنلىرىدا قەلەمگە ئېلىنغان. زامانىمىزغا يېتىپ كەلگىنى ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخا بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان. بۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇنى مانى دىنىغا ئالاقىدار بولۇپ، ئۇنىڭدا يورۇقلۇق تەڭرىسى بىلەن قاراڭغۇلۇق تەڭرىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ كۈرەشلەر ئوبرازلىق ئەكس ئەتكەن. ئەسەرنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى مۇنداق: مىلادىيە V ~ VII ئەسىرلەر ئارىلىقىدا ئۇيغۇرلار بىلەن رورەنلەر ئوتتۇرىسىدا قانلىق جەڭ بولغان. بۇ جەڭدە ئۇيغۇرلارنىڭ سەركەردىسى بەگقۇلى قەهرىمانلىق كۆرسىتىپ ئەلنى ساقلاپ قالغان. ئەسەردە مانى چوشەنچىسى بويىچە رورەن تەرەپ قاراڭغۇلۇق ۋە جىنلار سۈپىتىدە ئوبرازلاشتۇرۇلۇپ تەسۋىرلەنگەن؛ قەهرىمان سەركەردە بەگقۇلنىڭ پىداكارانە هەرىكەتلىرى مەدهىيىلىنىپ، بۇ قەهرىمان

نامىغا قوشاقلار توقۇلغان.

6. مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى نېمە ئۈچۈن ئەدەبىي ئەسەر ھېسابلىنىدۇ؟

جاۋاب: مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى — ئورخۇن دەۋرى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ يېرىك نامايەندىلىرىنىڭ بىرى. ئۇ، تۈرك — رونىك يېزىقى بىلەن ناھايىتى نەپىس، جانلىق يېزىپ قالدۇرۇلغان بولۇپ، ئەينى دەۋردىكى خەلقنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە دۆلەت تۈزۈلمىسىنى بىلىشتە قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدا تۈرلۈك ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر جانلىق قوللىنىلىپ، قەھرىمانىنىڭ ئىش پائالىيىتى ناھايىتى مۇكەممەل يارىتىلغان. ئەسەر گەرچە تاشقا ئويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئەدەبىي قىممىتى، تارىخىي قىممىتى جەھەتتىن بەكمۇ يۇقىرى.

7. مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىنىڭ ئاپتورلىرى كىملەر، ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرى قاندىق بولغان؟

جاۋاب: مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى ساۋ جەھەتتىن ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلار ئىچىدىن بىرقانچىسى مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغانلىرى «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»، «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»، «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»، «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى»، «توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى» قاتارلىقلار.

1. «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» نىڭ ئاپتورى بىلگە تۇنيۇقۇق بولۇپ، 668 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 788 ـ يىلى 120 ياشتا ۋاپات بولغان. ئۇ، تەخمىنەن 679 ـ يىلىدىن باشلاپ سىياسىي ۋە ھەربىي ئىشلارغا قاتناشقان، غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ قاغانى ئىلتەرىش قاغان، قاپاغان قاغان، بىلگە قاغانلارغا 683 ـ يىلىدىن تاكى 716 ـ يىلىغىچە باش ۋەزىر بولغان، ئۇلاردىن كېيىنكى بىرقانچە قاغانلار دەۋرىدىمۇ ئوردىدا مۇھىم خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» 716 ـ يىلى يېنىسەي يېزىقى بىلەن ئىككى پارچە مەرمەر تاشقا ئويۇپ يېزىلىپ، ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن قەبرىسى ئالدىغا ئورنىتىغان.

2. «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» كۆلتېگىننىڭ ئاكىسى بىلگە

قاغان تەرىپىدىن يېزىلىپ، 732 ـ يىلى كۆلتېگىننىڭ قەبرىسى ئالدىغا ئورنىتىلغان. بىلگە قاغاننىڭ ئەسلىي ئىسمى بۆگۈ بولۇپ، تۈرك خانزادىسى، دادىسى قۇتلۇق ئىلتەرىش قاغان. ئۇ، مىلادىيە 716 ـ يىلى تۈرك خانلىقىنىڭ تەختىدە ئولتۇرغاندا «بىلگە قاغان» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. «بىلگە قاغان» ھەربىي ئىلىم، دۆلەت باشقۇرۇش، ئەدەبىيات ۋە مەدەنىيەتنى ياخشى كۆرگەن ۋە پىششىق ئىگىلىگەن.

3. يوللۇغ تېگىن (652 ـ 744) تارىخشۇناس ۋە ئەدىب بولۇپ، تۈرك خانلىقىنىڭ ئوردىسىدا مۇھىم خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن، قاغانلارغا يارەملىشىپ، دۆلەت ئىشلىرىنى يۈكسەلدۈرگەن. تارىخ، تىل ـ ئەدەبىيات ساھەسىدە كۆزگە كۆرۈنگەن ئەربابلارنىڭ بىرى ھېسابلانغان. يوللۇغ تېگىن «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» ۋە «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» قاتارلىقلارنى بىلگە قاغاننىڭ ئېيتىپ بېرىشى بىلەن رەتلەپ تاش ئۈستىگە چۈشۈرگەن.

4. مويۇنچۇر (قارا قاغان دەپمۇ ئاتىلىدۇ) كۆل بىلگە قاغاننىڭ ئوغلى بولۇپ، 747 — 759 ـ يىللىرىغىچە ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تەختىدە ئولتۇرغان. ئۇ، ھەربىي ئىشلار ۋە ئەل باشقۇرۇش تەدبىرلىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن، قەلەم ۋە ئەلەمدە ماھىر خانزادە بولۇپ، ئۆزى ھايات ۋاقتىدا ئۆزىنىڭ خانلىق نەسەبنامىسىنى نەپىس تىل ئارقىلىق رەتلەپ تاشقا ئويغان.

5. ئېل ئۆگۈس ۋە ئىنانچۇر مۇقان تارقان Ⅷ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، Ⅸ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى چارىكىدە ياشىغان تارىخچى ۋە ئەدىبلەر بولۇپ، ئۇلار ئۇيغۇر خانلىقىدا مۇھىم ئەمەل تۇتقان. ئوردىنىڭ سىياسىي، ھەربىي ئىشلىرىنى ئىگىلىگەن، ئۇيغۇر تىلى، خەنزۇ تىلى ۋە سوغدى يېزىقلىرىنى ئۆگەنگەن. ئۇلار «توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى» نى يېزىپ خاتىرە قالدۇرغان.

8. مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىدىكى پېرسوناژلار ئوبرازى ھەققىدە نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىدىكى بەدىئىي ئوبرازلار ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىدا دەسلەپ يارىتىلغان مىللىي ئوبرازلار جۈملىسىگە كىرىدۇ. يادىكارلىقلاردىكى ئاساسلىق

پېرسوناژلاردىن تۇنيۇقۇق، كۆلتېگىن، بىلگە قاغان، قارا قاغان (مويۇنچۇر) ۋە ئىدىكىنىلەر دەسلەپ ئادەتتىكى شەخسلەر سۈپىتىدە كۆزگە چېلىقسىمۇ، لېكىن ئەمەلىي جەڭ داۋامىدا ئەقىل ـ ئىدراك ۋە جىسمانىي كۈچ جەھەتتە قوۋمىنىڭ سەركەردىسى ئورنىغا چىقىدۇ ھەمدە ھۆرمەتكە سازاۋەر مۇھىم شەخس دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلىدۇ. بۇ ئوت يۈرەك قەھرىمانلار مىللەتنىڭ تەقدىرى ۋە دۆلەتنىڭ كەلگۈسى ھەققىدە كۆپ باش قاتۇرۇپ، ئەجدادلارنىڭ شانلىق ئىش ئىزلىرىنى كۆڭلىگە پۈككەچكە، ئۇلارنىڭ ئىلھام بەخش ۋەسىيەتلىرىنى ئۆزلىرىگە قىبلىنامە قىلغاچقا، قەبرىنداش قەبىلە ئەزالىرىنى، كەڭ خەلقنى سەپەرۋەر قىلىشنى ئۆزىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى دەپ بىلگەن، خەلق ئاممىسىنىڭ روھىنى ئۇرغۇتىدىغان ئەمەلىي، جانلىق سۆزلەرنى قىلىش ئارقىلىق ئاممىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ئۆزىمۇ بىللە يەڭ تۇرۇپ، كۆكرەك كېرىپ جەڭگە كىرىپ، جەڭ مەيدانلىرىدا باتۇرلۇق كۆرسەتكەن. ئۇلارنىڭ قەھرىمانانە پائالىيەتلىرى ۋە جەڭگىۋار چاقىرىقى بىلەن پۈتكۈل ئەل بىرلىشىپ ئۈيۈشۈپ، جەڭدە غەلبە قىلىشنىڭ ئاساسىنى ياراتقان. دېمەك، ئۇلار كۆرەش ئەمەلىيىتى داۋامىدا ئۆسۈپ يېتىلىپ، پۈتۈن خەلقنى ئۆزىگە ئەگەشتۈرەلەيدىغان، ئۇلارنىڭ تەقدىرى ۋە ئارزۇ ـ ئۇمىدلىرىگە تولۇق ۋەكىللىك قىلالايدىغان تىپىك، شانلىق قەھرىمانلار ئوبرازىدۇر.

9. مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى نېمە؟

جاۋاب: مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىنىڭ زور كۆپچىلىكىدە كۆك تۇرك خانلىقى ۋە ئورخۇن ئۈيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى، گۈللىنىشى ۋە يىمىرىلىشى توغرىسىدىكى تارىخىي ۋەقەلەر جانلىق ئەكس ئەتكەن. ئۇنىڭدا تۇنيۇقۇق، بىلگە قاغان ۋە ئۈيغۇر قۇتلۇق كۆل بىلگە قاغان قاتارلىقلارنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى، قاغانلىقنى تىنچلاندۇرۇش، مۇستەھكەملەش، كۈچەيتىش يولىدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى ۋە تۆھپىلىرى نەپىس ئەدەبىي تىل بىلەن يورۇتۇپ بېرىلگەن.

10. بۆگۈخان رىۋايىتى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بۆگۈخان توغرۇلۇق رىۋايەتلەر كۆپ تارقالغان، تارقىلىش ۋاقتى 500 يىل ئەتراپىدا بولغان. بۆگۈخان رىۋايەتلىرى دەسلەپ ئېغىز ئەدەبىياتى شەكلى بىلەن تارقالغان، كېيىن، يەنى XII ئەسىر ۋە XIII ئەسىرلەردە ئارقا - ئارقىدىن خاتىرىگە ئېلىنغان، هازىرغىچە ئۇنىڭ بىرقەدەر تولۇق نۇسخىسىدىن تۆت خىلى بار. ئۇلارنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخىي جەريانىنى بەدىئىي يوسۇندا ئەكس ئەتتۈرۈشتىن ئىبارەت. بۇ خىل ئەكس ئەتتۈرۈش بۆگۈخان ئوبرازىنى چۆرىدىگەن هالدا ئېلىپ بېرىلغان.

11. بۆگۈخان ئوبرازى هەققىدە نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: بۆگۈخان يېرىم ئىلاهىيىلاشقان، يېرىم ئادەملىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىندىۋىدۇئال خاراكتېردىكى پېرسوناژ. بۆگۈخاندا ئىپتىدائىي قەبىلىلەر بىرلەشمىسىنىڭ هەربىي سەركەردىلىرىدەك قارامالىق، باتۇرلۇق، شۇنداقلا فېئودال خانلارەدەك سالاپەت، ئەقىل - پاراسەت ۋە ئەل باشقۇرۇش ماهارەتلىرى بار. ئەسەردە بۆگۈخاننىڭ باتۇرلۇق ۋە ئەقىل - پاراسەت مۇجەسسەملەشكەن خاراكتېرى يارىتىلغان بولۇپ، بۇ خىل خاراكتېر ئەسەردە پەيدىنپەي تاكامۇللىشىپ باردۇ.

رىۋايەتتىكى بۆگۈخان ئوبرازى تارىختىكى بۆگۈخاننى پىروتوتىپ قىلغان دەپ قارىلىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ خاراكتېرى ۋە پائالىيەت جەريانىغا ئىنچىكە دىققەت قىلىنىدىغان بولسا، ئۇنىڭدا زور ئومۇملاشتۇرۇش خاراكتېرىنىڭ بارلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. ئۇ، بىرقانچە دەۋر كىشىلىرىنىڭ ئالاهىدىلىكىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن. ئۇنىڭ ئوبرازىدا غايىۋىلىك، قەهرىمانلىق، ئەقىل - پاراسەت، تەرەققىپەرۋەرلىك، تىپىكلىك قاتارلىق ئامىللار بار.

بۆگۈخان ئوبرازى ئوغۇزخان، ئالىپ ئەرتۇڭا ئوبرازلىرىغا ئوخشاش زامان ۋە بوشلۇقتىن هالقىپ كەتكەن بولۇپ، خەلقنىڭ مىللىي قىزغىنلىقى، ئورتاق غايىگە تەلپۈنۈشىنىڭ مەركىزىي

نۇقتىسىنى ھاسىل قىلغان، كۆڭۈل ماھىللىقىنى ئۆزىگە تارتقان يۇكسەك ئوبرازدۇر.

12. بۆگۈخان رىۋايىتىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكىنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

جاۋاب: رىۋايەتنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلاردىن كۆرگىلى بولىدۇ:

1) رىۋايەتنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسى تۇرمۇش چىنلىقى ئاساسىدا ئىپادىلەنگەن.

2) رىۋايەتتە رېئالىزم بىلەن رومانتىزملىق ئىجادىيەت مېتودى زىچ گىرەلەشتۇرۇپ قوللىنىلغان.

3) بۆگۈخان ئوبرازى ھەم ئىندىۋىدۇئاللىقتا، ھەم تىپىك خاراكتېرگە ئىگە قىلىپ يارىتىلغان.

4) رىۋايەتنىڭ كومپوزىتسىيىسى ئورگىناللىقتا ئىگە، ۋەقەلىك تەرەققىياتى تەرتىپ بويىچە بايان قىلىنغان.

13. «ئىرق بىتىگ» نىڭ مەزمۇنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

جاۋاب: ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى تۆت نۇقتىغا مەركەزلەشتۇرۇشكە بولىدۇ:

1) ئادەم ۋە ھايۋانلار تۇرمۇشىدىن ئېلىنغان مەزمۇنلار. بۇلاردا ھايۋانلار بىلەن ئادەملەر پائالىيىتىنىڭ چۈشتىكى بەدىئىي ئىنكاسى ئارقىلىق كەلگۈسىگە تەسىر بېرىش ئاساس قىلىنىدۇ.

2) ئەپسانىۋى سيۇژېتلار ۋە تەخېرلەر تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇلار ئادەمگە بەخت بېغىشلاشنى مەزمۇن قىلىدۇ.

3) تەبىئەت تەسۋىرلىرى بېرىلگەن.

4) تەربىيە ـ دىداكتىكىنى ئاساس قىلغان مەزمۇنلار زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

14. «ئىرق بىتىگ» نىڭ ئەدەبىي قىممىتى ۋە ئىلمىي قىممىتىنى ئېيتىپ بېرىڭ؟

جاۋاب: «ئىرق بىتىگ» پال كىتابى، چۈش تەبىرى بولسىمۇ،

ئۇنى تەپسىلىي كۆزەتكەندە شېئىرىي مىسرالار بىلەن تۇزۇلگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا «ئىرق بىتىگ»نى ئۆز مەزمۇنىنى شېئىرىي يول بىلەن بايان قىلغان شېئىرىي ئەسەر دېيىشكە بولىدۇ.

«ئىرق بىتىگ» ئۇيغۇرلار، جۇملىدىن تۇركىي خەلقلەرنىڭ شامانىزمدىن بۇرۇنقى ياكى شامانىزم، مانى دىنى دەۋرلىرىدىكى دىنىي ئېتىقاد شەكىللىرىنى تەنقىق قىلىشتا مول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدىغانلىقى جەھەتتە قىممەتلىك بولۇپلا قالماي، بەلكى تۇركىي خەلقلەرنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن بۇرۇنقى ئادەتتىكى تۇرمۇشى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلەپ، شۇ جەھەتتىكى نەزەر دائىرىنى كېڭەيتىشكە ياردەمى بولىدىغانلىقى بىلەنمۇ قەدىرلىك.

V باب قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت

1. قۇجۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىكى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

جاۋاب: شېئىرلاردا دىنىي كۆزقاراش ۋە رېئال تۇرمۇش ئىپادىلەنگەن. رېئال تۇرمۇش تەسۋىرلەنگەن شېئىرلاردا ئەينى دەۋردىكى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئەخلاق قاراشلىرى، بىلىم قارىشى، مۇھەببەت قارىشى، پەزىلەتلىك كىشىلەردىن ئۆگىنىش ۋە ئۇلارنى ھۆرمەتلەش، دوستلۇق ھەققىدىكى تەشەببۇسلار، ئاياللارنى قەدىرلەش، سۆز ـ نۇتۇقنىڭ توغرا بولۇشى، ۋەتەنپەرۋەرلىك، تەرەققىيپەرۋەرلىك توغرىسىدىكى ئىدىيىلەر ئىپادىلىنىدۇ.

دىنىي مەزمۇندىكى ئەسەرلەر ئاساسەن بۇددا دىنى ئەقىدىلىرىنى، دىن پېشۋالىرىنى مەدھىيىلەش، غايىۋى مەنزىلگە ئىنتىلىش، شۇنداقلا تەركىدۇنياچىلىقنى، كەلگۈسى دۇنيانى تەرىپلەش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. لېكىن، بۇ ئەسەرلەرنى نوقۇل دىنىي مەزمۇندىكى ئەسەرلەر دېيىشكە بولمايدۇ. ئۇنىڭدا قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ جۇغراپىيەۋى شارائىتى، ئۆرپ ـ ئادىتى ۋە تۇرمۇشى ئىنكاس قىلىنغان.

بەدىئىي ئالاھىدىلىكى: (1) ئىجتىمائىي تۇرمۇش چىنلىق بىلەن تەسۋىرلەنگەن؛ (2) ئىلغار ئىدىيەۋى مەزمۇنغا ئىگە؛ (3) مۇكەممەل قۇرۇلما ۋە كۆپ خىل شەكىلگە ئىگە؛ (4) تىلنى ماھىرلىق بىلەن قوللىنىپ، ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان. قۇجۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرى توق قاپىيىدە يېزىلغان.

2. «ئىدىقۇت قۇجۇ خانلىقى تۆھپە مەڭگۈ تېشى» توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: بۇ بىر تارىخىي داستان. ئۇنىڭدا قۇجۇ ئىدىقۇتلىرىنىڭ

خاقانلىرىدىن بارچۇق ئارت تېگىن خاندىن تارتىپ تايپىنو خانغىچە بولغان بىرقانچە خانلارنىڭ شەجەرىسى خاتىرىلەنگەن. بۇ مەڭگۇ تاش 1334 ـ يىلى ئورنىتىلغان. ئۇنىڭ ساقلىنىپ قالغان قىسمىدا 61 كۇپلىت، ھەر كۇپلىتتا تۆت مىسرادىن جەمئىي 257 مىسرا شېئىر بولۇپ، ئاساسەن باش قاپىيىدە يېزىلغان. ئاپتورى كى كى قۇرسا ئىچىقۇ دېگەن كىشىدۇر. تېكىست مەزمۇنى قۇجۇ دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، جۇملىدىن شېئىرىيىتىنى، تىلىنى، تارىخىنى ئۆگىنىشتە قىممەتلىك ماتېرىيالدۇر.

3. قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى نەسرىي ئەسەرلەر قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟

جاۋاب: بۇ دەۋردىكى نەسرىي ئەسەرلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى تەرجىمە ئەسەرلەر تەشكىل قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بۇددا دىنىغا، مانى ۋە خرىستىئان دىنىغا ئائىت ئەسەرلەر، شۇنداقلا خەت ـ چەك ۋە ھۆججەت نۇسخىلىرى بار. تەرجىمە ئەسەرلەر نوقۇل تەرجىمە خاراكتېرى بىلەن چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى ئىجادىي تەرجىمە ئاساس قىلىنغان، ھۆججەتلەر قويۇق رېئالىزملىق خۇسۇسىيەت بىلەن سۇغىرىلغان.

4. سىڭقۇ سېلى تۇتۇق ۋە «ئالتۇن يارۇق» توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: سىڭقۇ سېلى تۇتۇق — قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق تەرجىمان ۋە ئەدىب بولۇپ، بەشبالىق (جىمسار) دا تۇغۇلغان، قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىللىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن. ئۇنىڭ «ئالتۇن يارۇق»، «شۇەنجاڭنىڭ تەرجىمھالى»، «سەككىز يۆگىمەك» قاتارلىق تەرجىمە ئەسەرلىرى بار.

«ئالتۇن يارۇق» نىڭ 10 ۋاراقلىق بىر نۇسخىسى، 397 ۋاراقلىق بىر نۇسخىسى بار. بۇ ئەسەر خەنزۇ تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا بۇددا ئەقىدىسىنى تەشۋىق قىلىدىغان ھېكايىلار، قىسسىلەر سۆزلەنگەن.

5. «چىستانى ئىلىگ بەگ» ۋە «ئىككى تېگىن» ھېكايىسى قانداق ئەسەر؟

جاۋاب: «چىستانى ئىلىگ بەگ» ھېكايىسىنىڭ مەزمۇنى بۇددىزم ئەقىدىلىرى بىلەن ئالاقىدار بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىكى ۋەقەلەر رېئال ئىجتىمائىي ھادىسىلەر بىلەن ئورتاقلىققا ئىگە قىلىنغان، باش قەھرىمان «چىستانى ئىلىگ بەگ» خەلق ئاممىسىنىڭ ئۆز بېشىغا چۈشكەن دەھشەتلىك بالايى - قازا ۋە كېسەللىك ئاپەتلىرىنى تۇيۇپ يىلتىزىدىن قومۇرۇپ تاشلاپ، كېسەللىك ئۈستىدىن غەلىبە قىلىش ئىستىكىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. بۇ ئەسەردە ئىنسانپەرۋەرلىك، ئادىللىق، ئالىيجانابلىق، ئەقىل - پاراسەت بىلەن ئىش قىلىش، باتۇرلۇق ۋە ئۈمىدۋار بولۇش روھى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

«ئىككى تېگىننىڭ ھېكايىسى»: دا ئاق نىيەت تېگىن بىلەن قارانىيەت تېگىن ئەمەلىي پائالىيەت ئارقىلىق ئۆزئارا سېلىشتۇرۇلۇپ، بۇددا دىنى ئەقىدىلىرى ئىلگىرى سۈرۈلگەن. ھېكايە ئەدەبىي قىممىتى جەھەتتە خېلى يۇكسەك بولۇپ، ئۇنىڭدا تۈرلۈك ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر ناھايىتى جانلىق قوللىنىلىپ، پېرسوناژلارنىڭ سېلىشتۇرما قىياپىتى روشەنلەشتۈرۈلگەن.

6. خەت - چەك، ھۆججەت ئەدەبىياتى دېگەن نېمە؟

جاۋاب: خەت - چەك، ھۆججەت پېزىقچىلىقى ئەدەبىياتىنىڭ بىر خىل شەكلى. ئۇ، نەسرىي ئەسەرلەر تۈرىگە تەئەللۇق. بۇنىڭغا قاراپ ئۇلارنى خەت - چەك، ھۆججەت ئەدەبىياتى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

قۇجۇ خانلىقىدا خەت - چەك، ھۆججەت ئەدەبىياتى بەلگىلىك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان، شۇ دەۋرگە ئائىت خەت - چەك، ھۆججەتلەردىن زامانىمىزغا 400 پارچىدىن ئارتۇقى يېتىپ كەلگەن. بۇلارنى ئۆز ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ھۆججەت، خەت - چەك، پەرمان - يارلىقلار دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

7. ئاريا چانتىرى، پېرتانراكشىت كىملەر؟

جاۋاب: ئاريا چانتىرى قەدىمكى ئاگىنى بەگلىكىدە ئۆتكەن بۇددا

ئۆلىماسى، تەرجىمان ۋە دراماتورگ. ئۇ، قەدىمكى ئاگىنى (قارا شەھەر) دە قوللىنىلغان توخرى تىل - يېزىقىنىى ۋە ئەنەتكەك (سانسكرت - ھىندى) تىل - يېزىقىنى، شۇنداقلا بۇددىزم نوم - سۈترىلىرىنى ۋە ئەدەبىياتىنى پىششىق بىلەتتى. ئاريا چانتىرى شىنجاڭنىڭ قەدىمكى تەقلىدي ئەدەبىياتى ۋە دراماتورگىيىسىنىڭ تەرەققىياتىغا كاتتا تۆھپە كۆرسەتكەن، «مايترى سىمىت» دراماسىنى ئەنەتكەك تىلىدىكى نۇسخىسىغا ئاساسەن تەقلىدي ھالدا ئۆشلەپ چىققان.

پېرتانراكشىت قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق ئۇيغۇر تەرجىمان، ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى پېرتانراكشىت كىراما ۋاژىك بولۇپ، ⅧⅠ ، Ⅸ ئەسىرلەر ئارىلىقىدا تۇرپاندا پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ، قەدىمكىئۇيغۇر تىلى ۋە توخرى تىلىنى ناھايىتى پىششىق ئىگىلىگەن ئەدىب بولۇپ، ئۇيغۇر تەرجىمە ئەدەبىياتىغا زور ھەسسە قوشقان.

8. «مايترى سىمىت» نى نېمە ئۈچۈن دراما ئەسىرى دەپ ئاتايمىز؟

جاۋاب: «مايترى سىمىت» قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان 27 پەردىلىك يېرىك سەھنە ئەسىرى، ئۇ، بۇددا دىنىنىڭ ھىنايانا مەزھىپىگە ئائىت ئەسەر بولۇپ، ئاريا چانتىرى بۇ ئەسەرنىڭ سانسكرتچە نۇسخىسىغا ئاساسەن توخرىچە نۇسخىسىنى ئۆشلەپ چىققان. توخرىچە نۇسخىلارنىڭ بىرىدە ئەسەرنىڭ نامى «مايترىيا سامىتتى ناتاكا» دېيىلگەن. «ناتاكا» قەدىمكى سانسكرتچە دراما دېگەنلىك بولىدۇ. توخرىچە نۇسخىلاردا يەنە ۋەقەلىك ئورنى، پېرسوناژلار ۋە تەڭكەش قىلىنىدىغان كۆيلەر ئېنىق كۆرسىتىلگەن. دېمەك، ئەسەرنىڭ توخرىچە نۇسخىسىنىڭ سەھنە ئەسىرى ئىكەنلىكى ئېنىق.

9. «مايترى سىمىت» نىڭ ئىشلىنىش جەريانى ۋە قىسقىچە مەزمۇنى قانداق؟

جاۋاب: «مايترى سىمىت» نى ئاريا چانتىرى سانسكرتچە

نۇسخىسىغا ئاساسەن توخرىچە تەرجىمىسىنى ئىشلەپ چىققان، كېيىن پېرتانراكشىت توخرىچە نۇسخىسىغا ئاساسەن قەدىمكىئۇيغۇر تىلى نۇسخىسىنى ئىجاد قىلغان. يېقىندا ئىسرائىل يۇسۇپ، ئابدۇقەييۇم خوجا، دولقۇن قەمبىرى قاتارلىقلار هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىسىنى ئىجاد قىلدى.

دراما ئىنسانىڭ قىسقىچە مەزمۇنى مۇنداق: دراما سەككىز ياشلىق مايتىرىنىڭ ئۇستازى بارادى براهمانىنىڭ چۈشىدە ۋايشىراۋانا دەپ ئاتىلىدىغان ئىلاهلار بىلەن سۆھبەت قىلىۋاتىپ، ماگاتا (هازىرقى نىپالدا) دۆلىتىدىكى باراناس تېغىدا ساكيامۇنىنىڭ بۇددا بولغانلىقىنى غەل - پال كۆرۈپ قالغاندىن كېيىن، ئۆزى بەك قېرىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن مايتىرىنى 16 شاگىرتىى بىلەن بۇددانىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەنلىكىدىن باشلىنىدۇ. قالغان كۆرۈنۈشلەردە يول يۈرۈش، كۆرۈشۈش جەريانى ۋە بۇ توغرۇلۇق ئاسماندا پەيدا بولغان تۈرلۈك تەنتەنىلەر، سۆھبەتلەر ۋە باشقا ۋەقەلەر تەسۋىرلىنىدۇ.

VI باب قارا خانىيلار دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت

1. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

جاۋاب: قاراخانىيلار ئۇيغۇرلار قۇرغان سۇلالە بولۇپ، 840 ـ يىلدىن 1212 ـ يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن. بۇ دەۋردە ئەدەبىيات، جۈملىدىن مەدەنىيەت مىسلىسىز دەرىجىدە گۈللەنگەن، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، يازما ئەدەبىيات، بىناكارلىق ۋە باشقا ساھەلەردە ئىلگىرىكىگە ئوخشاشمايدىغان يېڭىچە ئۇسلۇب بارلىققا كېلىپ، خەلقنىڭ ئاڭ سەۋىيىسى ئۆزلۇكسىدىن ئۆسكەن، شەھەر قايتىدىن گۈللىنىپ، يېڭىچە ئالاھىدىلىك بىلەن بېزەلگەن. بۇ دەۋردە ئىلگىرىكى بۇددا ۋە باشقا دىنلارنىڭ تەسىرى تازىلىنىپ، ئىسلام تۈسىنى ئالغان مىللىي مەدەنىيەت بارلىققا كەلگەن. بۇ ھال مەدەنىيەتنىڭ كۆپ قاتلام ۋە كۆپخىل شەكىلدە تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن، ئەرەب ۋە پارس تىللىرى بىلەن تەڭ خاقانىيە تىلى ئۆز قۇدرىتىنى نامايان قىلىپ، نۇرغۇنلىغان ئەدەبىي ئەسەر، تارىخ قاتارلىقلار پۈتۈلگەن.

2. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئاپتورلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى قايسىلار؟

جاۋاب: قاراخانىيلار دەۋرىدە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «تۈركىي تىللار سىنتاكسىسىنىڭ جەۋھەرلىرى»، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك»، ئەھمەد يۈكنەكىنىڭ «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» داستانى، ئەبۇ ناسىر فارابى قاتارلىقلارنىڭ نۇرغۇنلىغان ئىلمىي ئەسەرلىرى بارلىققا كەلگەن. ئۇلاردىن ئىلگىرى چۇچۇ، تۈركىي كىشى ئەيلاقى دېگەن شائىرلار ئۆتكەن. لېكىن بۇ ئىككىيلەننىڭ ئەسەرلىرى دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن.

ئابدۇغاپپار بىننى ھۈسەيىن كاشغەرى قەشقەرلىق بولۇپ، ئۇنىڭ «تارىخىي كاشغەر»، «ئۇستازلارنىڭ توپلانغان جايى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. «تارىخىي كاشغەر»دە قاراخانىيلارنىڭ دەسلەپكى ئەھۋالىغا دائىر رىۋايەتلەر بار.

مەجدىدىن بىننى ئەدنامى «تۈركستان ۋە چىن تارىخى» ناملىق ئەسىرنى يازغان. بۇ ئەسەردە قاراخانىيلار خانلىرىنىڭ نەسەبى ۋە مەشھۇر شەخسلەر تونۇشتۇرۇلغان.

ئەبۇ رەيھان بىرۇنى «بۇرۇنقىلاردىن قالغان ئىزلار ۋە بىزگە يەتكەن سۆزلەر» ناملىق ئوتتۇرا ئاسىيا ئىلىملىرى ئىنسكلوپىدىيىسىنى يازغان. «ھىندىستان»، «مەسئۇد جەدۋەللىرى» قاتارلىق 150 پارچىدىن ئارتۇق ئەسىرنى قالدۇرغان.

3. فارابىنىڭ ھايات پائالىيەتلىرى قانداق بولغان؟

جاۋاب: فارابى 870 ـ يىلى بالاساغۇنغا قاراشلىق فاراب شەھىرىدە تۇغۇلغان، 950 ـ يىلى سۇرىيەنىڭ دەمەشق شەھىرىدە ۋاپات بولغان؛ بالىلىق ۋاقىتلىرىنى ئۆز يۇرتىدا ئۆتكۈزگەن فارابى قارلۇق ئۇيغۇر يېزىقى ۋە مۇزىكىسىنى ئۆگەنگەن. كېيىنچە تاجىك ـ پارس تىلىنى ئۆگەنگەن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چېغىدا گرامماتىكا، ئىستىلىستىكا، ئەخلاق، ماتېماتىكا، مۇزىكا، فىزىكا، ئاسترونومىيە پەنلىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن؛ 30 يېشىدا باغدادتا بىرنەچە ئەرەب تىلىنى ئۆگەنگەن. مەشھۇر خرىستىئان ئالىمى ئەبۇبەشەر مەتتە ئىبنى يۇنۇستىن گرېك تىلى، لوگىكا، تېبابەتچىلىك پەنلىرىنى ئۆگەنگەن. فارابى باغدادتىن ھەرران شەھىرىگە قايتىپ كېلىپ، ئۇ يەردە خرىستىئان ئالىمى يۇھەننا بىننى ھەيلاندىن لوگىكا، ئارىستوتىل پەلسەپىسى، ماتېماتىكا، پىفاگۇر مۇزىكىسىغا ئائىت بىلىملەرنى ئۆگەنگەن. ئۇ، 926 ـ يىللىرى ھەررانداىن باغدادتا كەلگەن، بۇ يەردە ئىلمىي لېكسىيىلەرنى سۆزلەپ، ياخشى ئەسەرلەرنى يازغان، دەمەشقتە 10 يىل تۇرۇپ قالغان، 950 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ۋاپات بولغان.

4. فارابىنىڭ شېئىرلىرى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: فارابى ئۆز زامانىسىنىڭ مۇتەپەككۇرى ۋە شائىرى. ئۇنىڭ زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن شېئىرلىرى ئۆز ئىدىيىسىنى شېئىرىي شەكىلدە ئىپادىلەشتىكى ماھارىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ شېئىرلار يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك خاھىشلىرى بىلەن سۇغىرىلغان، شائىرنىڭ ۋەتىنىگە بولغان مۇھەببەت ۋە سېغىنىشى، ئىلىم - پەنگە بولغان تەشنالىقى، ئالەم توغرىسىدىكى قاراشلىرى ئۆزىگە خاس چۈشەنچە ئاساسىدا ئىپادىلەنگەن؛ ئۇنىڭدىن باشقا، زامانىنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرىگە بولغان نارازىلىق، كەلگۈسى ئەۋلادلارنىڭ بەختى ۋە تەقدىرىنى ئويلاشتەك ئىلغار ئىدىيە، ئالەم توغرىسىدىكى ئىلمىي قاراشلىرى، ئالەمنىڭ سىرلىرى ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرى ئىلمىي رەۋىشتە ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

5. فارابى شېئىرىيەتتە ۋەزىن، قافىيە ۋە تېل توغرىسىدا قانداق پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان؟

جاۋاب: فارابى شېئىرىيەتتە ۋەزىن مەسىلىسىنى شېئىرىيەتتىكى ئاساسىي قانۇنىيەتلەرنىڭ بىرى دەپ قارىغان. شۇڭا ئۇ «شېئىرىيەتتە رىئايە قىلىنىدىغان قانۇن - قائىدىلەرنىڭ ئەڭ كىچىكى ۋەزىن مەسىلىسىدۇر» دەپ كۆرسەتكەن. ئۇ، قافىيەنى شېئىرىيەتتىكى مۇھىم گۈزەللىك كاتېگورىيىسى قاتارىدا تىلغا ئېلىپ: «شېئىرىي سۆز - جۈملىلەردە شېئىرنىڭ ئاخىرىدا ئىشلىتىلىدىغان سۆز بۆلەكلىرىنىڭ باراۋەر تۈگەللىنىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇ بىر خىل تاۋۇشلىق سۆزدىن ياكى بىر ۋاقىتتا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ئىككى سۆزدىن تەشكىل قىلىنىشى لازىم» دەيدۇ. يەنە تىل مەسىلىسىدە ئالاھىدە توختىلىپ، شېئىرىي تىل تەنتەقاتىشۇناسلىق تىلىدىن پەرقلىنىشى لازىم، دەپ كۆرسىتىدۇ. شۇڭا ئۇ شائىرنىڭ ئۆز ئەسىرىدە خىتابى، ئوچۇق - ئاشكارا ئىبارە ۋە مۇلاھىزىلەر يۈرگۈزۈشىنى «شائىرنىڭ شېئىرىي يولدىن چېكىنىپ، خىتابى يولغا مايىل بولغانلىقى» دەپ ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

6. يۇسۇپ خاس هاجىپ كىم؟

جاۋاب: يۇسۇپ خاس هاجىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى، شائىرى ۋە دۆلەت ئەربابى بولۇپ، قاراخانىيلارغا قاراشلىق بالاساغۇن شەھىرىدە تەخمىنەن 1019 ـ يىلى تۇغۇلغان، يۇسۇپ خاس هاجىپ تەخمىنەن 1069 ـ 1070 ـ يىللىرى (50 ياشقا كىرگەندە) زور ئۇمىد بىلەن «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى يېزىپ پۈتكۈزگەن ۋە 1074 ـ يىللىرى ئەتراپىدا شۇ دەۋرنىڭ ئالىي هۆكۈمرانى ئەبۇ ئەلى هەسەنگە تەقدىم قىلغان. ئەبۇ ئەلى هەسەن ئاپتورنىڭ بۇ كىتابىدىكى مەزمۇنلارنىڭ شۆهرىتىگە مۇناسىپ هالدا ئاپتورغا «خاس هاجىپ» لىق مەرتىۋىسىنى بەرگەن. شۇندىن باشلاپ شائىر قاراخانىيلار ئوردا ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ، تەخمىنەن 1085 ـ يىللىرى قەشقەردە ئالەمدىن ئۆتكەن.

7. «قۇتادغۇ بىلىك» قانداق ئەسەر، ئۇنىڭ قانچە خىل نۇسخىسى بار؟

جاۋاب: داستاننىڭ ئەسلىي قول يازمىسى تېخى تېپىلغىنى يوق. هازىر ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولغىنى ئۆز زامانىسىدىن خېلى كېيىن كۆچۈرۈلگەن ۋېينا، قاهىرە، پەرغانە (نەمەنگان) نۇسخىلىرىدىن ئىبارەت.

ۋېينا نۇسخىسى 1439 ـ يىلى هىرات شەھىرىدە هەسەن قارا سايىل شەمس دېگەن كىشى تەرىپىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلۈپ، 1470 ـ يىلى ئىستانبۇلغا كەلتۈرۈلگەن، كېيىن ئاۋستىرىيىلىك شەرقشۇناس هامىمېر پورگىشتال بۇ نۇسخىنى ۋېينا ئوردا كۇتۇپخانىسىغا كەلتۈرگەن. بۇ نۇسخا هىرات شەھىرىدە كۆچۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن هىرات نۇسخىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

قاهىرە نۇسخىسى ئەرەب هەرپى ئاساس قىلىنغان ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، قاهىرەدىكى هىندۇ (هازىرقى قىرال) كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. بۇ نۇسخىنى 1896 ـ يىلى نېمىس ئالىمى مورتىز تۇنجى قېتىم ئاشكارىلىغان.

پەرغانە نۇسخىسى ئەرەب هەرپى ئاساس قىلىنغان ئۇيغۇر يېزىقىدا

كۆچۈرۈلگەن. بۇ ھەممىدىن تولۇق نۇسخا بولۇپ، تۇنجى قېتىم تاتار ئالىمى ئەھمەد زەكى ۋەلىدى پەرغانىنىڭ نەمەنگان شەھىرىدە مۇھەممەد ھاجى ئىشان لالەرش دېگەن كىشىنىڭ شەخسىي كۈتۈپخانىسىدا كۆرگەن ۋە بۇ ھەقتە خەۋەر ئېلان قىلغان.

داستان ئايرىم تۆتلىكلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا مەسنەۋى (ئىككىلىك) شەكلىدە ئاروز ۋەزنىنىڭ مۇتاقارىپ بەھرىدە يېزىلغان، ھەجىم جەھەتتىن 85 باب، 6645 بەيىت، 13290 مىسرادىن تەشكىل تاپقان چوڭ ھەجىملىك داستاندۇر.

8. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى چۈشەندۈرۈڭ؟

جاۋاب: تۇرلۇك ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۆۋەيلى 1032 - يىلى ماۋۇرائۇننەھىردە تۇرغۇشلۇق غەرب ۋالىيسى ئەلى تېگىننىڭ ئوزىنى خان دەپ ئېلان قىلىشى تۆۋەيلى قاراخانىيلار سۇلالىسى غەربىي قارا خانىيلار سۇلالىسى ۋە شەرقىي قارا خانىيلار سۇلالىسى دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. كېيىنكى مەزگىللەردە قاراخانىيلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا داۋالغۇش بولۇپ، دۆلەت نورمال تەرتىپ ۋە قانۇن ئىزىدىن چەتلىدى، ئىدراكىنىڭ ئورنىنى ئەسەبىيلىك، قانۇننىڭ ئورنىنى قاراملىق ئىگىلىدى. مۇنداق دەۋر شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىدىيىسىگە بەلگىلىك دەرىجىدە تەسىر قىلماي قالمىدى، شۇڭا ئاپتور دەۋر رېئاللىقىنى قانداق ئوڭلاش، ھاكىمىيەتنى قانداق باشقۇرۇش، ئەمەلدارلاردىكى پەزىلەتنىڭ قانداق بولۇشى ھەققىدە كۆپ قېتىم ئويلىنىپ، ئاخىرى بۇ ئەسىرنى يېزىپ چىقتى. دېمەك، «قۇتادغۇ بىلىك» قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلانغان مەدەنىيىتى، شۇنداقلا بىر مەزگىللىك جەددي داۋالغۇشنىڭ مەھسۇلىدۇر.

ئاپتور داستاندا قاراخانىيلار دەۋرىدىكى دۆلەتنىڭ، پۇتكۈل جەمئىيەتنىڭ ھەممە ساھەسىگە قەدەر توختىلىپ، ئادەمنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى بىلىم - ئەقىل، ئادالەت، دۆلەت، قانۇن دېگەن تۆت ئاساسىي ئامىلغا ئايرىپ، ئۇلارنىڭ تېپىك مىسالى سۈپىتىدە بىلىم - ئەقىلنى ئۆگدۈلمىشكە، ئادالەتنى كۈنتۇغدىغا،

دۆلەتنى ئايتولدىغا، قانائەتنى ئودغۇرمىشقا سمۇول قىلىپ، دېمەكچى بولغان پىكىرنى ئەدەبىي يول بىلەن جانلىق سۈرەتلەپ بەرگەن.

9. «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى پېرسوناژلار ئوبرازىنى سۈرەتلەپ بېرىڭ؟

جاۋاب: داستاندا توققۇز پېرسوناژ پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ: كۈنتۇغدى — قانۇن ـ ئادالەتنىڭ سمۇولى، ئايتولدى — بەخت ـ سائادەتنىڭ سمۇولى، ئۆگدۈلمىش — ئەقىل ـ پاراسەتنىڭ سمۇولى، ئودغۇرمىش — قانائەت ۋە ئاقىۋەتنىڭ سمۇولى. قالغانلىرى: پايتەختتە مۇساپىر ئايتولدى بىرىنچى بولۇپ تونۇشقان ئاددىي پۇقرا — كۈسەمىش؛ ئايتولدىنىڭ پايتەختكە كەلگەنلىكىنى كۈنتۇغدىغا تونۇشتۇرغۇچى تۇز كۆڭۈل ئادەم — ئوردا ھاجىپى؛ ئودغۇرمىشنىڭ مۇرىتى، خىزمەتچى بوۋاي قۇمارو ئات باقار يىگىت؛ ئاددىي خىزمەتچى — ياش ئوغلان قاتارلىقلار. بۇلاردىن ئالدىنقى تۆت پېرسوناژ ئەسەردە ئاساسلىق رول ئوينايدۇ.

1) كۈنتۇغدى — ئەسەردىكى باش قەھرىمان، ئاپتور ئەدەبىي يول بىلەن تەسۋىرلىگەن غايىۋى دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانى، دانا، ئەقىللىق، ئادىل خاقانلىقنىڭ سمۇولى، ئەلنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۆمرىنى دۆلەتنىڭ گۈللىنىشى، خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئاسايىشلىقى ئۈچۈن بېغىشلىغان خالىس نىيەت شەخس.

2) ئايتولدى — ئەسەردە بەخت ـ سائادەتنىڭ سمۇولى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن، ئاپتور تەسەۋۋۇر ئارقىلىق يارانقان غايىۋى دۆلەتنىڭ ۋەزىرى. ئۇ، ئەسەردە ئىككى خىل خۇسۇسىيەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىدۇ: بىرىنچىسى، غايىۋى دۆلەتتىكى ئادىل ھۆكۈمراننىڭ سادىق يارەمچىسى؛ ئىككىنچىسى، بەخت ـ سائادەتنى قولغا كەلتۈرۈپ تۇتۇپ تۇرۇشنىڭ تەدبىرىنى بىلگۈچى دانىشمەن.

3) ئۆگدۈلمىش — ئەلنى باشقۇرۇش ئۈچۈن تۈرلۈك چارە ـ تەدبىرلەرنى كۆرسەتكۈچى ئاقىل، بەختنى قولغا كەلتۈرۈشلا كۇپايە قىلمايدىغانلىقىنى، ئۆزگىرىشچان بەخت ـ سائادەتنى مۇقىم، چىڭ تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن ئالىيجاناپ ئەخلاق ـ پەزىلەت ئىگىسى

بولۇش كېرەكلىكىنى تونۇپ يەتكەن غايىۋى قەھرىمان.

4) ئودغۇرمىش — ئەسەردە قانائەت ۋە ئاقىۋەتنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن، ئاپتور تەسەۋۋۇر كۈچى بىلەن يارانقان ئادالەتلىك غايىۋى دۆلەتتىكى بىر غاردا ئىستىقامەت قىلىدىغان زاھىت، مۇرەككەپ يارىتىلغان بەدىئىي ئوبرازدۇر.

10. قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى «قۇتادغۇ بىلىك» تە قانداق ئەكس ئەتكەن؟

جاۋاب: بۇنى تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:

1) «قۇتادغۇ بىلىك» ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتە قەدىمكى ئۇيغۇر ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرىگە، يەنى خەلقپەرۋەرلىك، خەلق ئۇچۇن ئەزىز جېنىدىن ۋاز كېچىش، قەھرىمانلىق، قەھرىمان شەخسلەرنى مەدھىيىلەش، ئۇلاردىن پەخىرلىنىش، شەخسىيەتسىزلىك، پۈتكۈل ۋۇجۇدى بىلەن خەلق مەنپەئىتىنى ئويلاپ ئۇنى نىجادلىققا ئېرىشتۇرۇش، بىلىم ۋە ھۈنەرلىك بولۇش، تەبىئەت بىلەن ئىنسانلار پائالىيىتىنىڭ بىرەكلىكى قاتارلىقلارغا ۋارىسلىق قىلغان.

2) «قۇتادغۇ بىلىك» بەدىئىي شەكىل جەھەتتىن قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرىي شەكىللىرىگە ۋارىسلىق قىلغان. مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىرەكلىكىدە، رېئالىزم بىلەن رومانتىزملىق ئىجادىيەت مېتودىنى بىرلەشتۇرۇشتە، تۇرمۇشنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۇرۇشتە، بەدىئىي تىل ۋە جانلىق خەلق تىلىنى ئۇنۇملۇك قوللىنىشتا ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب يارانقان.

11. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ دۇنياۋى قىممىتى قانداق؟

جاۋاب: «قۇتادغۇ بىلىك» دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدا بەلگىلىك ئورۇنغا ئىگە. ئۇ ئەينى زامان شەرق ۋە غەرب يازما يادىكارلىقلىرى ئىچىدە بىر پۈتۈن دەۋرنىڭ نادىر دەستۇرى سۈپىتىدە ئۆزىنىڭ مەھەللىي تارىخىي قىممىتىدىن ھالقىپ، شەرق مەدەنىيىتىدە نوپۈزلۇق قامۇس بولۇپ قالغان. «قۇتادغۇ بىلىك» مەيدانغا كەلگەندە

ياۋروپادا بىرقىسىم دۆلەتلەر فېئودالىق دۆلەتكە قەدەم قويغان، مىللىي دۆلەتلەر تېخى شەكىللىنىپ چىقمىغان ۋاقىت ئىدى. رۇسلارنىڭ «يىگۇر» داستانى بۇ ئەسەردىن 100 يىل كېيىن ئوتتۇرىغا چىققان. جۇڭگودىكى باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرمۇ «قۇتادغۇ بىلىك» يېزىلغان دەۋردە تېخى ئېغىز ئەدەبىياتى باسقۇچىدا ئىدى. گەرچە قەدىمكى زامان مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ بەزىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىلمىي، پەلسەپىۋى كۆز قاراشلىرىنى سوئال ـ جاۋاب ياكى دىئالوگ ۋاستىسى ئارقىلىق بايان قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغان بولسىمۇ، لېكىن يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھەر بىر ئۇقۇملار گۇرۇپپىسى ئۈچۈن بىر شەخسنىڭ نامىنى سىمۋول قىلىپ ئىپادىلەپ، ئىلمىي، مەنتىقىي باغلىنىشلارنى زىددىيەتلەر ئاساسىدا ھەل قىلىشتەك يۇقىرى ماھارەتنى ياراتقان.

12. «قۇتادغۇ بىلىك» تېكى ئۇچ چوڭ مۇناسىۋەت قايسىلار؟

جاۋاب: (1) ئىلىمنىڭ دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ گۈللىنىشى، كىشىلەرنىڭ بەخت ـ سائادىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى. (2) قانۇننى ئادىللىق بىلەن ئىجرا قىلىش، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر بولۇش مۇناسىۋىتى. (3) خان، پادىشاھ، بەگلەردە ئەخلاقىي پەزىلەتنىڭ بولۇش ـ بولماسلىقىنىڭ پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئەخلاق ئۆلچەملىرى ۋە دۆلەت قانۇنىنىڭ توغرا ئىجرا قىلىنىشى ياكى بۇزۇلۇشى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى.

13. مەھمۇد قەشقەرى ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى» توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: مەھمۇد قەشقەرى ئوتتۇرا ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ تىلشۇناسى، تۈركشۇناسى، مىللەتشۇناسى، مۇتەپەككۇرى، پەيلاسوپى ۋە ئىجتىمائىي پائالىيەتچىسى. ئۇ، قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئوپال يېزىسى ئازىق كەنتىدە قاراخانىيلار خان جەمەتىگە مەنسۇپ ئائىلىدە تۇغۇلغان، باشلانغۇچ، ئوتتۇرا ۋە ئالىي مەلۇماتلارنى قەشقەردە ئالغان، كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى

بۇخارا، سەمەرقەند، مەرۋى، نىشاپۇر قاتارلىق شەھەرلەردە بىلىم ئاشۇرغان، ئەرەب، پارس تىللىرىنى ۋە زامانىسىدا ئادەتكە ئايلانغان ھەربىي ئىلىملەرنى پۇختا ئىگىلىگەن. ئالىم تەخمىنەن 1058 ـ يىللىرى ئوتتۇرا ئاسىيانى تولۇق كېزىپ چىقىپ، ئۆزى يازماقچى بولغان ئەسەر ئۈچۈن 15 يىل سەرگەردان بولۇپ يۈرۈپ ماتېرىيال توپلىغان، 1074 ـ يىلى كىتابنى پۈتكۈزۈپ، ئىككى يىل قايتا تەكشۈرۈپ بېكىتكەندىن كېيىن 1076 ـ يىلىي ئاباباسىيلار خەلىپىسىنىڭ 27 ـ ۋارىسى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا بىننى مۇھەممەدنىل مۇقتەدى ئەمرۇللا ھەزرەتلىرىگە تەقدىم قىلغان. مەھمۇد قەشقەرى 1080 ـ يىللىرى ئەتراپىدا قەشقەرگە قايتىپ، ئۇپالدا بىرمەزگىل مۇدەررىسلىك قىلغان. ئۇنىڭ يەنە «تۈركىي تىللار سىنتاكسىس جەۋھەرلىرى» ناملىق بىر ئەسىرىنىڭ بارلىقى مەلۇم، لېكىن بۇ ئەسەر زامانىمىزغىچە يېتىپ كېلەلمىگەن.

XI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەرەب ئىمپېرىيىسىدە، بولۇپمۇ ئۇنىڭ مەركىزى باغدادتا تۈركلەرنىڭ نوپۇزى كۈچىيىشكە باشلىغان ئىدى. بۇنىڭ بىلەن تۈرك تىلى بىلەن ئەرەب تىلى خۇددى بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتتەك ھالەتنى شەكىللەندۇردى. مەھمۇد قەشقەرى «ئەرەبلەرنىڭ ئۆز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈركلەرگە يېقىش ئۈچۈن ئۇلارغا تۈركىي تىلدا سۆزلىشىشتىن ياخشىراق يول يوق» ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ بۇ كىتابنى يېزىشتا، ئەرەب تىلى بىلەن تۈركىي تىلنىڭ بىر بىرىدىن قېلىشقۇچىلىكى يوقۇلۇقىنى ئىسپاتلاش؛ ئەرەبلەرنىڭ تۈرك تىلىغا بولغان تەھتىياجىنى تەمىن ئېتىش؛ پۈتمەس ـ تۈگىمەس ئەدەبىي يادىكارلىق بولۇپ قېلىش قاتارلىق مەقسەتلەرنى كۆزدە تۇتقان.

«دىۋان» دا تەخمىنەن 7500 دىن ئارتۇق سۆزلۈك، 242 كۇپلېتتىن ئارتۇق شېئىر ـ قوشاق، 200 پارچىغا يېقىن ماقال ـ تەمسىل ۋە بىرقىسىم ئەپسانە، رىۋايەت، قىسسىلەر بار. ئاپتور ئەسەرنى ئەرەب تىلى بىلەن يازغان.

14. «دىۋان» دىكى ئەدەبىي پارچىلارنىڭ بەدىئىي

ئالاهىدىلىكى قانداق؟

جاۋاب: 1) «دىۋان» دىكى ئەدەبىي پارچىلارنىڭ ھەممىسى ئىلغار مەزمۇننى ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇپ، تۈرمۇش چىنلىقىنى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

2) «دىۋان» دىكى ئەدەبىي پارچىلار ئۆزىگە خاس قۇرۇلمىغا ئىگە. ئۇنىڭدىكى رىۋايەتلەر ھەجىم جەھەتتىن قىسقا، يىغىنچاق، بەلگىلىك مەنتىقە تەرتىپى بويىچە ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇنىڭدىكى شېئىرلار قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىر شەكىللىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆرنەكلىرى بولۇپ، ۋەزىن، قافىيە ئىزچىللىقىغا ئىگە.

3) «دىۋان» دىكى ئەدەبىي پارچىلارنىڭ تىل ئالاهىدىلىكى جەھەتتە شۇنى ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئۇنىڭدا قەدىمكى خەلق تىلى ئاساس قىلىنغان بولۇپ، ئوبرازلىق سۆزلەر ۋە ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر جانلىق قوللىنىلغان. بۇ ھال قەدىمكى شېئىرلارنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

15. ئەھمەد مەھمۇد يۈكنەكى كىم؟

جاۋاب: ئەھمەد مەھمۇد يۈكنەكى قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە قاراخانىيلارغا تەۋە يۈكنەك شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن، «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» دېگەن داستانغا ئىلاۋە يازغان. نامەلۇم كىشىنىڭ بايانىچە ئۇ تۇغما ئەما كىشى ئىكەن، شۇنداق بولسىمۇ زامانىسىنىڭ يېتۈك ئەدىبى بولۇپ يېتىشىپ چىققان.

16. «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» قاچان يېزىلغان؟ قانداق ئەسەر؟ ئۇنىڭدىكى مەزمۇنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

جاۋاب: بۇ ئەسەر قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يېزىلغان، پەندى ـ نەسىھەت خاراكتېرىدىكى داستان بولۇپ، شائىر ئەسەردە ئىلىم ـ مەرىپەتكە، بىلىم ئېلىش ئۈچۈن تىرىشقان كىشىلەرگە، مەردلىك، كۆيۈمچانلىق، ئادالەتلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك، سېخىيلىق، كەڭ قوللۇق قاتارلىق ئىنسانىي خىسلەتلەرگە قىزغىن مەدھىيە ئوقۇيدۇ؛ بىلىمسىزلىك، يالغانچىلىق، قاباھەتلىك، تەكەببۇرلۇق، ئاچكۆزلۈك، خەسىسلىك

قاتارلىق ئىللەتلەرنى قاتتىق قامچىلايدۇ؛ كىشىلەرنى ئەخلاقلىق، بىلىملىك ۋە ئىنسانىي سۈپەتتە ياشاشقا رىغبەتلەندۈرىدۇ. ئەسەر جەمئىي 14 باب، 484 مىسرادىن تەركىب تاپقان. ئۇنىڭغا كىيىن باشقىلار تەرىپىدىن قوشۇمچە قىلىنغان ئۇچ پارچە شېئىرنى قوشقاندا 512 مىسرا بولىدۇ. داستان ئاروز ۋەزىنىدە مۇتەقارىپ بەھرىدە يېزىلغان.

17. ئەھمەد يەسەۋىنىڭ ھايات پائالىيىتىنى سۆزلەڭ؟

جاۋاب: ئەھمەد يەسەۋى — ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا پەلسەپە ـ ئىدىيە تارىخىدىكى مۇھىم شەخس. ئۇ، سوپىزمنىڭ روھانىيەتچىل تەركىدۇنياچىلىقىنى تەشەببۇس قىلىدىغان «يەسەۋى جەھرىيە ـ قادىرىيە» ئېقىمىنىڭ نامايەندىسى سۈپىتىدە ئىران ۋە ئىسلام شەرقىدىكى تەئەسسۇپ پىكىر ئېقىمىنىڭ تارىخىدىمۇ كۆرۈنەرلىك ئورۇن تۇتقان.

شائىر قاراخانىيلارغا قاراشلىق يەتتە سۇ ۋىلايىتىنىڭ تۈركستان يەسسى دېگەن جايىدا دۇنياغا كەلگەن، ئۇنىڭ بالىلىق چاغلىرى سايرام شەھىرىدە ئۆتكەن، كېيىن بۇخاراغا كېلىپ، يۇسۇپ ھەمدانىنىڭ تەربىيىسىدە بولغان. ئۇستازى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇ ۋارىس بولۇپ داڭق چىقارغان. بۇ جەريانىدا يەسۋىچىلىك پىكىر ئېقىمىنى شەكىللەندۈرگەن، كېيىن ئۆز يۇرتىغا قايتىپ ئۆز شۆھرىتىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرگەن. ئۇنىڭ ئىدىيىسى تەركىدۇنياچىلىق نۇقتىسىدىن پاسسىپ بولسىمۇ، رېئال ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگە توغرا مۇئامىلە قىلغان، زامانىنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرىنى سۆككەنلىك نۇقتىسىدىن ئىلغارلىققا ئىگە. ئۇنىڭ ھاياتى سىرلىق تېپىشماقلار ئىچىگە يوشۇرۇنغان بولۇپ، 1005 ـ يىلىدىن 1116 ـ يىللارغىچە 130 يىل ئۆمۈر كۆرگەنلىكى مەلۇم. 63 ياشقا كىرگەندە، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامدىن ئارتۇق ئۆمۈر كۆرمەيمەن دەپ ئوچۇق گۆرگە كىرىۋالغانلىقى رىۋايەت قىلىنىدۇ.

18. «دىۋانۇ ھىكمەت» قانداق ئەسەر؟

جاۋاب: «دىۋانۇ ھىكمەت» ھەم پەلسەپىۋى، ھەم ئەدەبىي

ئەسەر. شائىر سوپىزملىق پەلسەپىۋى كۆزقارىشىنى شېئىرىي يول ئارقىلىق ئىپادىلىگەن. ئۇنىڭ بۇ خىل قاراشلىرى «دىۋانۇ ھېكمەت» ناملىق توپلىمىدىكى شېئىرلىرىدا تولۇق ئەكس ئەتكەن.

«دىۋانۇ ھېكمەت» كە ئۇمۇمىيلىق نۇقتىسىنەزىرى بىلەن قارىغاندا، تەركىدۇنياچىلىق، مۇرەسسەچىلىك تەرغىب قىلىنغان ئەسەر دەپ قارىلىدۇ، بولۇپمۇ ئۇنىڭدا ئىسلام ئەقىدىلىرى كۈچەپ تەرغىب قىلىنغاندەك كۆرۈنىدۇ، لېكىن ئايرىمچە تەھلىل قىلغاندا، رېئال دۇنيانى پەلسەپىۋى نۇقتىدىن كۆزىتىپ، زالىملار، زوراۋانلار، پارىخورلار، مال ـ دۇنيا غېمىدە قالغانلار ۋە ھەق ناھەق قارىشى مۇجمەل بولغان قارا كۆڭۈل دىنىي كەسىپ ئەھلىلىرىنى سۆكىدىغان ئامىللارمۇ بار، بولۇپمۇ ھارامغا ئۆگەنگەن سوپى ـ زاھىتلارنى، پارا ئېلىشقا ئادەتلەنگەن قازى ـ قۇززاتلارنى قاتتىق تەنقىدلەيدۇ، ئىلىمسىز، نادان ئادەملەرنى «مەخلۇق» دەپ تونۇپ، ئۇلاردىن دوزاخمۇ ھەزەر ئەيلەيدۇ دەپ كۆرسىتىدۇ. شائىرنىڭ شېئىرلىرىدا يەنە دېھقانلار، ھۈنەرۋەنلەر، كەڭ مېھنەتكەش خەلق ئاممىسىنى كۈيلەيدىغان ياخشى مەزمۇنلارمۇ بار.

19. «دىۋانۇ ھېكمەت» نىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكىنى نېمىلەر دەپ ئىبارەت؟

جاۋاب: «دىۋانۇ ھېكمەت» شېئىرىي ئەسەر، ئۇنىڭدىكى شېئىرلار كۆچلۈك رىتمچانلىققا ئىگە. شېئىردا ئىشلىتىلگەن تىل خەلق تىلىغا يېقىن بولۇپ، ئوڭاي ئەستە قالىدۇ، ئۆرنەك قىلىشقا ئەرزىيدىغان ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئۇلاردا تۇرلۇك ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر دەل ۋە مۇۋاپىق قوللىنىلغان بولۇپ، مەقسەتنى ئىپادىلەشنىڭ ئۇنۇملۇك قورالى قىلىنغان. ئاپتور رېئالىزم بىلەن رومانتىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى ماسلاشتۇرۇپ قوللىنىپ، شېئىرىي پىكىرنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى، ئوبرازلىرىنىڭ گەۋدىلىك ۋە يارقىن بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇرغان.

Ⅶ باب چاغاتاي دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت

1. چاغاتاي ئولوسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى دېگىنىمىز قايسى دەۋردىكى ئەدەبىياتنى كۆرسىتىدۇ؟ قانداق مۇئەللىپلەر ئۆتكەن؟

جاۋاب: چىڭگىزخان باش كۆتۈرۈپ، قول ئاستىدىكى زېمىنلارنى تۆت ئوغلىغا سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەن، ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭنىڭ كۆپ قىسمى قارام بولغان. بۇ جايلار 1224 ـ يىلىدىن 1309 ـ يىلىغىچە چاغاتاي ئولوسى، 1309 ـ يىلىدىن 1348 ـ يىلىغىچە چاغاتاي خانلىقى دەپ ئاتالغان. مۇشۇنداق ۋاقىتلاردا ئۇيغۇرلار مۇشۇ ئولوس ۋە مۇشۇ خانلىق ئىچىدە ياشاپ، ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات ياراتقان. مانا مۇشۇ دەۋردىكى ئەدەبىيات چاغاتاي ئەدەبىياتى، بۇ دەۋردە قوللىنىلغان تىل چاغاتاي تىلى دەپ ئاتالغان. بۇ دەۋردە قوللىنىلغان يېزىقمۇ چاغاتاي يېزىقى دەپ ئاتالغان. بۇ دەۋردە يەنە بىر قىسىم ئاپتورلار ئەرەب ۋە پارس تىلىدىمۇ ئەسەرلەرنى يازغان. بۇ دەۋردە ھېسابىدىن ئىبنى ئاسىم ئەل بارچىنلىقى دېگەن ئۇچ تىللىق بىر ئادەم ئۆتكەن. ئىبنى مۇھەممەد قەشقەرى مىسىرغا بېرىپ، ئۇ يەردە «باي بارسىيە» خانىقاسىغا مۇدەررىس بولغان ۋە «سائادەت تاجلىرى ۋە ھاكىمىيەت ئۇنۋانلىرى» دېگەن كىتابنى يازغان. ئوبۇل پەتتاھ سابىر بىننى ئابابەكرى بىننى مۇھەممەد ئىسىملىك كىشى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ۋاپاتىدىن 200 يىل كېيىن «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى تۇنجى كۆچۈرگەن خەتتات بولغان. ئابدۇرەھىم ھاپىز دېگەن كىشى شېئىرىيەتتە تالانتلىق شائىرلار قاتاردا سانالغان بولۇپ، ئۇنىڭ «دىۋان ھاپىز تۈركىي» ناملىق بىر لىرىك شېئىرلار توپلىمى بار.

2. جانىبەگ كىم؟

جاۋاب: جانىبەگ (1180 ـ 1270) قاراخانىيلارغا قاراشلىق ئىسسىق كۆل بويىدا ئۇيغۇر ئولوسىنىڭ بايان ئاۋۇل ئۇرۇقىدىكى ئاقسۆڭەك ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن، باللىق چاغلىرىدا ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىنى ئۆگەنگەن، 15 ياشقا كىرگەندە موڭغۇل قوشۇنلىرى تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنغان، 1210 ـ يىللىرى چىڭگىزخان ئۇنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەپ كېلىشكە ئەۋەتكەن، قايتاشىدا ھىندىستان ئارقىلىق گۇاڭجۇغا، كېيىن موڭغۇلىيىگە بارغان ۋە ئۇرۇشلارغا قاتنىشىپ، ئۆز سەرگۈزەشتلىرىگە ئاساسەن «جانىبەگنىڭ كەچۈرمىشلىرى» دېگەن كىتابنى يازغان.

3. «جانىبەگنىڭ كەچۈرمىشلىرى» قانداق ئەسەر؟

جاۋاب: بۇ ئەسەر ھەم تارىخىي ھەم ئەدەبىي خاراكتېردىكى بىئوگرافىيىلىك ئەسەردۇر. ئۇنىڭدا تارىخىي شەخسلەر، تارىخىي ۋەقەلەر ۋە ھادىسىلەر ھەقىقىي تارىخىي نۇقتىئىنەزەردە تۇرۇپ يورۇتۇپ بېرىلگەن. ئەمما ئىپادىلەش ئۇسۇلى، تەسۋىرلەش ۋاستىلىرى ۋە ئوبراز يارىتىش جەھەتتە يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت ئىشقا سېلىنىپ، قويۇق ئەدەبىي تۇسكە ئىگە قىلىنغان. بۇ ئەسەر ئۇيغۇر چاغاتاي ئەدەبىياتىغا باشلانما بولغان ئەسەرلەرنىڭ بىرىدۇر.

4. يۇسۇپ سەككاكى ۋە «مەتلىئۇل ئۇلۇم» توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: سەككاكىنىڭ تولۇق ئىسمى سىراجىدىن ئەبۇ ياقۇپ يۇسۇپ ئىبنى ئابابەكرى ئەلخارەزمى سەككاكى بولۇپ، چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن ۋە شۆھرىتى مەشھۇر بولغان زىيالىي، شۇنداقلا دۆلەت ئەربابى. رۇس شەرقشۇناسى بارتولد سەككاكى ھەققىدە «موڭغۇل ئىستىلاسى دەۋرىدىكى تۈركستان» دېگەن ئەسىرىدە: «سەككاكى يالغۇز ئىلمىي نۇجۇمنى ئىگىلەپلا قالماستىن، بەلكى خىمىيە ۋە گىرىك ئىلمىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى ئىگىلىگەن ئىدى» دەپ يازغان. سەككاكى تۈركىي تىل ـ يېزىقى ۋە ئەرەب تىلىنى

پىشىشق ئىگىلىگەن، ئەدەبىيات ۋە سىياسىيغا كامىل بولغان. شائىر ئۇمرىنىڭ ئاخىرىدا ھەسەتخورلارنىڭ ھەسەت قىلىشى سەۋەبلىك چاغاتاي خان تەرىپىدىن زىندانغا سولىنىپ، ئۇچ يىلدىن كېيىن ۋاپات بولغان. ھازىر ئۇنىڭ قەبرىسى چاپچال ناھىيىسىدە نۇقتىلىق قوغدىلىدۇ.

«مەتلىئۇل ئۇلۇم» شائىرنىڭ يىرىك ئەسىرى بولۇپ، ئەرەبچە يېزىلغان. تىل ـ ئەدەبىيات قاتارلىق 13 تۈرلۈك ئىلىمگە ئالاقىدار بولغان بۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇنى چوڭقۇر، مەسىلىلەر ئەتراپلىق سۆزلەنگەن، كۆزقاراشلار توغرا، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا تۈرتكىلىك رول ئويناىدىغان ئىلغار پىكىرلەر بىلەن تولغان. بۇ ئەسەر 1950 ـ يىللاردا شائىر مۇھەممەد پەيزى تەرىپىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

5. رابغۇزى كىم؟

جاۋاب: نەسىردىن بورھانىدىن ئوغلى رابغۇزى XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قاراخانىيلارغا قاراشلىق رابات ئوغۇز دېگەن جايدا ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ، بىلىمى مول ئەدىب بولۇپ، ئۆز ئەسىرىنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشتا بەدىئىي ئامىللاردىن تولۇق پايدىلانغان. رابغۇزى ئۆز دەۋرىنىڭ بەدىئىي ئىستىداتى كامالەتكە يەتكەن يېتۇك پەيلاسوپى ۋە يىرىك ئەسەر يازغۇچىسىدۇر. ئۇنىڭ «قىسەسۇل ئەنبىيا» ناملىق ئەسىرى داڭلىق.

6. «قىسەسۇل ئەنبىيا» نىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئەدەبىي قىممىتى ھەققىدە نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: «قىسەسۇل ئەنبىيا» ئىجتىمائىي قىممىتىدىن قارىغاندا كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىدىكى ئىلاھىي مۇقەددەسلىك ئىدىيىسىنى كونكرېتلاشتۇرۇپ، رېئال ئادەم ۋە ئۇلارنىڭ ئېسىل پەزىلىتىنى مۇئەييەنلەشتۇرگەن؛ ياخشى ئىدىيە، ياخشى ئەخلاقنى ياخشى ئادەم بولۇشنىڭ مۇھىم مىزانى دەپ قارىپ، ياخشىلىق ۋە ئېسىل پەزىلەتنى تەشۋىق قىلغان. بۇ خىل ئىدىيە پەيغەمبەرلەر ئوبرازى ۋاسىتىسى بىلەن ئىلگىرى سۈرۈلگەچكە، كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئىنسانىي پەزىلەتلەرنىڭ ياخشى ئۆرنىكى ۋە تەشۋىق قورالى بولغان.

ئەدەبىي قىممەتلىدىن قارىغاندا، رابغوزى دادىللىق بىلەن ئىسلامىيەت قانۇن - قائىدىلىرىنى ئىنسان ئەقلىنىڭ ھەيران قالدۇرىدىغان سەنئەتكارانە دەت بىلەن بەدئىي كارتىنا ۋە ئوبرازلار پائالىيىتىدە كۆرسىتىپ بەردى. ئۇ بۇ خىل ئىدىيىلەرنى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يازغاچقا، ئەسەر قولدىن - قولغا ئۆتۈپ، ئەدەپ - ئەخلاقنىڭ مىزانىنى تەشۋىق قىلىدىغان دەستۇر بولۇش رولىنى ئويناندى.

7. مۇھەممەد خارەزمى كىم؟

جاۋاب: مۇھەممەد خارەزمى XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى XIV ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان لىرىك شائىر. ئۇ ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى سەيلە - سایاھەتكە بېغىشلىغان بولۇپ، تۈركىيە، مىسىر ۋە پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيانى كېزىپ چىققان، بۇ جەريانداا ئۇ «مۇھەببەتنامە» دېگەن داستانىنى يازغان.

8. «مۇھەببەتنامە» قانداق ئەسەر؟

جاۋاب: «مۇھەببەتنامە» سىر دەريا ساھىلىدا 1353 - يىلى يېزىلغان. ئۇ، ئەينى زامان شېئىرىيىتىنىڭ نەمۇنىسى ھېسابلىنىدىغان لىرىك داستان. شائىر داستانىنى شۇ دەۋرنىڭ ھۆكۈمرانى مۇھەممەد خوجى بەگكە تارتۇق قىلغان. داستان XIV ئەسىر ئۇيغۇر قارلۇق شېئىرىيىتىنىڭ نادىر ئۇلگىسى بولۇپ، مەزمۇنى چوڭقۇر، ھېسسىياتنىڭ ئىپادىلىنىشى يارقىن، شېئىرىي ۋەزنى ۋە ئۇسلۇبى ئۆزگىچە، شېئىرىي تىلى يېقىملىق ۋە راۋان. داستان ساپ ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان. داستان 11 قىسمىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بىر ئاشقىنىڭ تىلىدىن يېزىلغان 11 پارچە شېئىرىي مەكتۇپ تەرىزىدە يېزىلغان. مەسنەۋى، قىتئە، مۇناجات قاتارلىق ژانىرلاردىن پايدىلىنىلغان. ئاروز ۋەزنىنىڭ مۇسەددەس مەقسۇر (مەپائىلۇن - مەپائىلۇن - مەپائىل) بەھرىدە يېزىلغان.

9. جامال قارشى قانداق لۇغەتلەرنى تۈزگەن؟

جاۋاب: جامال قارشى چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق تىلشۇناس بولۇپ، 1230 - ، 1231 - يىلى ئەتراپىدا ئالمىلىق شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ، ئۆمرىدە بىرقانچە ئەسەر يازغان. بۇنىڭ

ئىچىدە بىرقەدەر تەسىرى چوڭقۇرراقى «سۆراخ لۇغىتى» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «سۆراخ» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، چۈشىنىشلىك، ئېنىق دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئەسەر كەڭ تارقالغان ھەم كېيىنكى كۆپلىگەن لۇغەتلەرنىڭ تۈزگۈچىلىرى ئۈنۈملۈك تەقلىد قىلغان ياكى ئۈنۈمدىن پايدىلانغان. ئاپتور كېيىن ئەرەب تىلىدا «سۆراخ لۇغىتى» گە ئىلاۋە» دېگەن ئەسىرىنى يازغان. بۇ ئەسەر ئەدەبىيات تەنقىدىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

10. «سۆراخ لۇغىتى» گە ئىلاۋە» قاندىق ئەسەر؟

جاۋاب: «سۆراخ لۇغىتى» گە ئىلاۋە» ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆتكەن بەزى خانلىقلارنىڭ تارىخىدىن پارچە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆتكەن مەشھۇر شەيخلەرنىڭ تەزكىرىلىرى، بەزى شەھەرلەرنىڭ يوللىرى، قۇرۇلۇشلىرى، مەنزىرىلىرى ۋە مەھسۇلاتلىرىنى بايان قىلىدىغان ئەسەر. بۇ ئەسەرنىڭ مۇھىملىقى XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا ئائىت ئىشلارنى تەنقىد قىلىش جەھەتتە كۆرۈلىدۇ. بۇ ئەسەر تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەينى دەۋردىكى ئۆز يۇرتى، تارىخى ھەققىدە يېزىلغان ۋە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن يېگانە تارىخىي ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

11. «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى قاچان ئىشلەنگەن؟

جاۋاب: «قۇرئان كەرىم» ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى، ئۇنىڭ تىلى، ئېپادىلەش ئۇسۇلى، ۋەزىن، رېتىم، شۇنداقلا ئىدىيىسى كېيىنكى بارلىق ئەدەبىي ئەسەرلەرگە تەسىر كۆرسەتكەن. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە كەلگەندە ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى بارلىققا كەلگەن. ھازىر ئۇنىڭ XII، XVI ئەسىرگە تەئەللۇق ئالتە خىل تەرجىمە نۇسخىسى بار، لېكىن، كىم، قەيەردە تەرجىمە قىلغانلىقى ئېنىق ئەمەس.

12. «گۈلىستان بىت ـ تۈركىي» قاندىق ئەسەر؟

جاۋاب: «گۈلىستان بىت ـ تۈركىي» شائىر سەيفى سارايى تەرىپىدىن تاجىك ـ پارس تىلىدىن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە

قىلىنغان ئەسەر بولۇپ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلەنگەن تەرجىمە ئەدەبىياتىنىڭ گۈل تاجىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ ئەسلىي ئاپتورى پارس شائىرى سەئىد شىرازى (1208 ـ 1292) ئىدى. ئەسەر دىداكتىك مەزمۇننى ئاساس قىلغان بولۇپ، بۇ مەزمۇنلار مەسەل شەكلى ۋە ھېكايە قىلىش يولى بىلەن يورۇتۇلغان.

13. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ شېئىرلىرىدا قانداق مەزمۇنلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؟

جاۋاب: يۇەن سۇلالىسى (1279 ـ 1368) موڭغۇللار خەنزۇلار رايونىنى ئاساسىي بازا قىلىپ قۇرغان سۇلالە ئىدى. موڭغۇللار گەرچە خەنزۇلار رايونىدا ھۆكۈمرانلىق تەختىنى تىكلىگەن بولسىمۇ، لېكىن رەسمىي يېزىقى يوق، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزى ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلاردىكى خەلقلەرگە قارىغاندا ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتتە تۆۋەنرەك ئىدى. شۇڭا ھۆكۈمرانلىقنى تېخىمۇ ئۇزاق مۇددەت داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن ئۆز تەسىر دائىرىسىدىكى زىيالىيلارنى، سىياسىي ئەربابلارنى ۋە باشقا ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت مۇئەسسەسىلىرىگە تەكلىپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن موڭغۇللاردا يېزىق پەيدا بولدى. بۇ يېزىق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا ئىشلەنگەن يېزىق ئىدى. يۇەن دەۋرى مەدەنىيىتىگە ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك بولدى. ئۇيغۇرلار ھاكىمىيەتكە كۆپلەپ جەلپ قىلىندى. ئۇلار دادىل خىزمەتلەرنى ئىشلىدى، سىياسەت بەلگىلەش، دۆلەت تۈزۈلمىسى، مالىيە قاتارلىق چوڭ ئىشلاردا ئۇيغۇرلار بىۋاستە قول تىقىپ ئىشلەيدىغان ۋەزىيەت شەكىللەندى. مۇشۇنداق تۈرلۈك پايدىلىق ئىجتىمائىي شارائىت ۋە سەۋەبلەر تۈپەيلى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت، ئەدەبىيات ئىشلىرى راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. بۇ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

Ⅷ باب يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

1. موڭغۇل يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە قانداق ئۇيغۇر مۇئەللىملىرى، تەرجىمانلىرى ۋە تارىخشۇناسلىرى ئۆتكەن، قىسقىچە ئەھۋالى قانداق؟

جاۋاب: 1. مۇئەللىملەر:

1) ئارغۇن سالى (1244 ـ 1307) بىلىمىنىڭ موللۇقى ۋە تەرجىمە ساھەسىدىكى قابىلىيىتىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن يۇەن دەۋرىدىكى كىشىلەرنى قايىل قىلغان مەشھۇر ئەدىب. ئۇ، شىنجاڭلىق ئۇيغۇر بولۇپ، كىچىكىدىن تارتىپ ئۇيغۇر، موڭغۇل، خەنزۇ، تىبەت تىللىرىنى پۇختا ئۆگەنگەن، 1284 ـ يىلى ئوردا تۆرىسى ۋە سول قول مۇراسىم بەگ مەنسىپىگە تەيىنلەنگەن، كېيىن دانىشمەنلەر ساريىي تەسىس قىلىنغاندا، سارايىنىڭ ئەلچى بېگى بولغان. ئارغۇن سالى سىياسىي بىلەنمۇ شۇغۇللانغان بولۇپ، يۇەن سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشى، ئىلىم ـ پەن تەرەققىياتىنىڭ ئىلگىرى سۈرۈلۈشى جەھەتتە تۆھپىسى زور.

2) مۇڭكۇس (1206 ـ 1267) بەشبالىقلىق ئۇيغۇر بولۇپ، تولۇيخان ۋە قوبلەيخانلارنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەن، ئۇرۇشتا كاتتا خىزمەت كۆرسەتكەچكە مەنسەپ ۋە ئاتاققا ئىگە بولغان. مۇڭكۇس بىلىمى ناھايىتى مول ئادەم بولۇپ، ئوردىدا ئۇستاز بولغان.

3) لىيەن شىشەن (1230 ـ 1280) قوجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاقسۆڭەك ئەۋلادى بولۇپ، 19 يېشىدىن باشلاپ سىياسىي خىزمەتكە قاتناشقان، تۇرلۇك ئەمەل ـ مەنسەپلەرنى تۇتقان، 1279 ـ يىلى باش ۋەزىر بولغان، جياڭلىنىڭ دېگەن يەردە مۇئەللىم بولغان. قوبلەيخان ئۇنى مىڭزى بىلەن تەڭلەشتۇرۇپ «لىيەن مىڭزى» دەپ ئاتىغان.

4) سارابان بەشبالىقلىق ئۇيغۇر بولۇپ، يۇەن سۇلالىسىنىڭ

شۇەندى يىللىرىدا توقۇن توّمۇرخانىنىڭ ئۇستازى بولغان.

5) چۇسكىخۇدزىر يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ياشىغان ئۇيغۇر بولۇپ، «گراماماتىكا» دېگەن كىتابنى يازغان. ئۇ، تاتاتوڭا ئىجاد قىلغان كونا موڭغۇل يېزىقىنى ئىسلاھ قىلىپ، سىستېمىلاشتۇرغان بولۇپ، بۇ يېزىق تارىختا «يېڭى موڭغۇل يېزىقى» دەپ ئاتالغان.

2. يۇەن دەۋرىدىكى تەرجىمانلار:

1) ئاراساڭ (ئەنزاڭ) يۇەن دەۋرىدىكى ئەڭ چوڭ تەرجىمان بولۇپ، ئەسلىي جىمسارىدا تۇغۇلغان، بالىلىق ۋاقتىلىرىدا خەنزۇ تىلىنى، بۇددا نوملىرىنى ۋە كۆڭزىچىلىق ئەقىدىلىرىنى ببرىلىپ ئۆگەنگەن. ئۇ، قۇبلەيخان دەۋرىدە «باۋزاڭلۇەن يۇەنيەن توپلىمى» نى تەرجىمە قىلىپ قۇبلەيخانغا ھەدىيە قىلغان، كېيىن «شاڭنامە. ۋۇيى تەزكىرىسى»، «جىنگۇەن يىللىرىدىكى مۇھىم سىياسىي ئىشلار بايانى»، «ئۆرنەك» قاتارلىق كىتابلارنى خەنزۇچىدىن ئۇيغۇر يېزىقى ئارقىلىق موڭغۇلچىغا تەرجىمە قىلىپ، قۇبلەيخانغا ھەدىيە قىلغان.

2) بىلاناشىل بەشبالىقلىق ئۇيغۇر. ئۇ كېچىكىدىنلا سانسكرت ۋە ئۇيغۇر تىلىنى پىششىق ئىگىلىگەن. ئۇنىڭ تۆھپىسى بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلىش ۋە تەتقىق قىلىش تەرەپلەردە كۆرۈلىدۇ. ئۇ 1302 ـ يىلى خانلىق ئوردىسىدا راھىبلىققا چىقىپ، «سورۇنگاما سامادخى نومى»، «ماھايانا سۇترا لانكاراتىكا»، «پراجنا پارامىتا نومى»، «چوڭ نىرۋان نومى»، «ماھايانا مەزھەپىنىڭ ئەخلاق ـ پەزىلىتىگە مەدھىيە» قاتارلىق ئالتە خىل بۇددا نومىنى خەنزۇ، سانسكرت ۋە تىبەت تىللىرىدىن موڭغۇلچىغا تەرجىمە قىلغان.

3) كاروناداس شىنجاڭلىق ئۇيغۇر بولۇپ، ئۇيغۇر ـ سانسكرت تىللىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن. قۇبلەيخانىنىڭ تەرجىمانى بولغان. ئەلچىلەرگىمۇ تەرجىمانلىق قىلغان.

3. تارىخشۇناسلار:

1) لىيەن خۇيشەن قىيا ئۇيغۇر بولۇپ، جىن، لياۋ، سۇڭ سۇلالىسى تارىخلىرىنى تۈزۈش، تەھرىرلەشكە، «يىگىزۇڭ خاتىرىلىرى»، «شىيەنزۇڭ خاتىرىلىرى» نى تۈزۈشكە قاتناشقان.

ئۇ، تۇزۇشكه قاتناشقان «لياۋ تارىخى» بۇگۈنگه قەدەر يېتىپ كەلگەن بولۇپ، قىتانلار تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

2) سارابان (ئەسلىي ئىسمى جىلگ جىلگ) يۇەن سۇلالىسى شۇندى خانى توقۇن تۆمۈرخاننىڭ ئۇستازى بولغان. ئۇ، جياڭشى فۇدۇڭ ۋىلايىتىنىڭ تۆرە نائىبى، خەنلىن ئاكادېمىيەسىنىڭ مىرزا بېگى بولغان، كېيىن ئوردا مىرزا دىۋان مۇئەككىلى، تۇتۇن دىۋان مىرزىسى، جارچى مەئمۇر مەھكىمىسىنىڭ بېگى بولغان، 1343 - يىلى 1 - ئايدا «جىن تارىخى» ناملىق 135 جىلدلىق كىتابنى تۇزۇپ چىققان.

3) يۇجۇ ۋە چولپان سالى ئىككىسى «سۇڭ تارىخى» نى تۇزۇشكه قاتناشقان.

2. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار نېمە ئۈچۈن خەنزۇ تىل - يېزىقىدا ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان؟

جاۋاب: بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇرلار ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئىچىدىن يۇەن سۇلالىسى ئوردىسىغا تەكلىپ قىلىنغان ئىستاتىلىق، ماھارەتلىك ئەدىبلەر بولۇپ، ئۆز ئالاھىدىلىكىگه ئاساسەن رېئاللىققا چوڭقۇر چۆكۈپ، تۇرمۇشنى ئوبدان كۆزەتكەن. مەيلى ئۆزى تەۋە ھەرقايسى قاتلاملاردىكى تۇرمۇش بولسۇن، مەيلى تۆۋەن تەبىقە كىشىلىرىنىڭ تۇرمۇشى بولسۇن تەسىراتى چوڭقۇر بولغاچقا، ئۆزىنىڭ بەدىئىي كامالىتىنى ئىشقا سېلىپ، نۇرغۇن لىرىك شېئىرلارنى ئىجاد قىلغان. بۇ دەۋردىكى تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىنى كەڭ ۋە چوڭقۇر ئەكس ئەتتۇرگەن. ئەمەلدارلارنىڭ چىرىكلىكىنى پاش قىلىپ، ئەمگەكچى خەلققه ھېسداشلىق قىلغان. ئۇلارنىڭ كۆزەتكىنى ئۆزى ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي تۇرمۇش، ئۇلار ئىجاد قىلغان ئەسەرلەرنى ئوقۇيدىغانلار شۇ دەۋردىكى خەنزۇلار بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇلار ئوبيېكتىنى ئاساس قىلغان ئاساستا خەنزۇ تىل - يېزىقى بىلەن ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان.

3. گۈەن يۇنشى، سەيدۇللانىڭ ئىجادىيىتى توغرىسىدا

نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: گۆەن يۈنشى (1286 ـ 1324) يۈەن دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ داڭلىق نەسرچىسى، غەزەل يازغۇچىسى، ئاتاقلىق خەتتات، ئۇستا مۇزىكانت ۋە رەسسام، ماھىر غەزەلچى، پىشقان دراماتورگ. ئۇ، قەدىمكى جىمسارىدا تۇغۇلغان. شېئىر، درامـا، بېيىت، ماقالە قاتارلىقلاردا ناھايىتى يۇقىرى ئىقتىدارغا ئىگە بولغان، بولۇپمۇ، غەزەل يېزىشقا تولىمۇ ماھىر. ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە ۋەتەننىڭ تاغ ـ دەريالىرىنى زوق ـ شوخ بىلەن تەسۋىرلىگەن. ئىنسانىي ئىشق ـ مۇھەببەتنى كۈيلەپ، ۋاپاسىزلىقنى قاتتىق ئەيىبلىگەن. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى «باھار قارلىرى»، «تىنچ كۆڭۈلخانا» قاتارلىق توپلاملارغا كۆپلەپ كىرگۈزۈلگەن. ۋاپاتىدىن كېيىن ياڭ جياۋيىڭ ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى توپلاپ، «سۈەن تيەن كۆڭۈلخانىسى» دېگەن توپلامنى تۈزگەن، «يۈەن نەزمىلىرىدىن تاللانما» دېگەن كىتابقا 27 كۈپلېت شېئىرى كىرگۈزۈلگەن.

سەيدۇللا (1305 ـ 1355) يۈەن دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر ئەدەب، داڭلىق شائىر بولۇپ، ئەسەرلىرى سان ـ سۈپەت جەھەتتە يۈەن دەۋرىدىكى داڭلىق شائىرلار قاتارىدا تۇرىدۇ. ئۇنىڭ «يەنمىن توپلىمى» دېگەن ئەسىرى بار. شېئىرلىرىدا ئاچ ـ يالىڭاچ تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان خەلقنىڭ مۇڭ ـ زارىنى ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەن ئىچكى مالىمانچىلىقنىڭ خەلقە كەلتۈرۈۋاتقان بالا ـ قازاسىنى ئېچىپ تاشلىغان. ئۇنىڭ «تىلەمچى قىز»، «تاڭگۈەن ئۆتكىلىدىن ئۆتۈش»، «تاڭ سەھەردە خوڭخې دەرياسى بويىدا كۆرگەنلىرىم» دېگەن شېئىرلىرى داڭلىق بولۇپ، ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەن. ماۋزېدۇڭ 4 ـ تومىدىكى «پارە ـ پارە بولۇۋاتقان ئەكسىيەتچىلەر نېمە ئۈچۈن يەنە ئۇمۇمىيۈزلۈك تىنچلىق دەپ قۇرۇق جار سالىدۇ» دېگەن ماقالىسىدە ئۇنىڭ «شىتۈچىڭغا چىققاندا» ناملىق شېئىرىدىن نەقىل كەلتۈرگەن.

4. مازۇچاڭ ۋە نەي شىيەنلەرنىڭ شېئىرلىرىدا نېمىلەر ئەكس ئەتكەن؟

جاۋاب: مازۇچاڭ (1278 ـ 1339) توقسۇنلۇق ئۇيغۇر،

داڭلىق شائىر بولۇپ، خەلق قەلبىگە ياقىدىغان نۇرغۇن ياخشى ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلغان. ئاساسلىقلىرى: «لى خۇجىن ئەينىكى»، «يىللار خاتىرىسى»، «قارىغايلىق ساراي خاتىرىسى»، «شى تېەن توپلىمى» قاتارلىقلار. ئۇ يەنە «يېڭى زۇڭ خاتىرلىرى» نى تۈزۈشكە، «پادىشاھ رەسىمىنىڭ بۈيۈك نۇسخىسى»، «چىڭخۇانىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى» نى تەرجىمە قىلىشقا قاتناشقان.

نەيشېەن (1310 ـ 1368، ناشىن دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تەخەللۇسى يىجىڭ، ئۇيغۇر قارلۇق قەبىلىسىدىن بولۇپ، چۆچەكتە تۇغۇلغان. ئۇ، جېجياڭ تەرەپلەردە ئايلىنىپ يۈرۈپ، كېيىنچە جېجياڭنىڭ نىڭبۇ شەھرىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان، بىرمەزگىل دۇڭخۇ كىتابخانىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ، خەنلىن ئاكادېمىسىيىنىڭ تۈزگۈچىلىكىگە تونۇشتۇرۇلغان، كېيىن ئەسكىرىي پائالىيەتلەرگە قاتناشقان ۋە شۇ چاغلاردا ۋاپات بولغان. ئۇ بالىلىق چاغلىرىدا شېئىرىيەتكە قىزىققان، سەيلە ـ ساياھەتكە ئامراق بولۇپ، بۇ جەريانداا كۆرگەنلىرىنى شېئىرلىرىغا سىڭدۈرگەن، تۇرمۇشنىڭ تۆۋەن قاتلاملىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، خەلقنىڭ ھالىغا ئېچىنغان. ئۇنىڭ «دەريانىڭ شىمالىدىكى زىيارەتلەردىن كونا خاتىرىلەر» دېگەن ئەسىرىدە 240 كۆپلەت شېئىر بار. ئۇنىڭ يەنە «تەيجىن توپلىمى» مۇ بار بولۇپ، «يۈەن نەزمىلىرىدىن تاللانما» غا 145 كۆپلەت شېئىرى كىرگۈزۈلگەن.

5. شۆئاڭفۇ، گاۋكېگۈڭ ۋە شىيۈيلى قاتارلىقلارنىڭ ھاياتىنى سۆزلەپ بېرىڭ؟

جاۋاب: شۆئاڭفۇ (1270 ـ 1350) يۈەن دەۋرىدىكى داڭلىق ئۇيغۇر ئەدىب بولۇپ، نەسر ۋە كۆپلىگەن شېئىرلارنى يازغان. «ئومۇمىي يۈەن نەسر ـ غەزەللىرى» ناملىق توپلامدا ئاپتورنىڭ ئەسەرلىرى بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، كىچىك كۆيلەردىن 65 كۆپلەت، پۈتۈن يۈرۈشلۇك كۆيلەردىن ئۈچ كۆي بار. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تېما دائىرىسى كەڭ بولۇپ، تارىخنى كۆيلەش، قەدىمكىنى ئەسلەش مەزمۇنىدىكى ئەسەرلەر ياكى تاغ ـ دەريا مەنزىرىلىرى ئەكس ئەتكەن

ئەسەرلەر بىرقەدەر كۆپ.

گاۋكېگۇك (1248 ـ 1310) شىنجاڭلىق ئۇيغۇر، 27 يېشىدىن تارتىپ ئەمەلدار بولغان. ئۇ، رەسساملىقتا كۆزگە كۆرۈنگەن، شېئىرىيەتتە مەشھۇر بولۇپ، «فاڭشيەن توپلىمى» ناملىق شېئىرلار توپلىمى بار. «يۈەن نەزمىلىرىدىن تاللانما» غا ئۇنىڭ 20 كۇپلىت شېئىرى كىرگۈزۈلگەن.

شىيۈيلى شىنجاڭلىق ئۇيغۇر، ئۇنىڭ «شىيۈيلى توپلىمى» دېگەن ئەسىرى بار، «يۈەن نەزمىلىرىدىن تاللانما» غا بىر بۆلۈك شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن، 1318 ـ يىلىدىن باشلاپ ئەمەل تۇتقان، باشقىلار بىلەن بىرگە «سۇزۇك بۇلاق تەزكىرىسىنىڭ داۋامى» دېگەن 20 جىلدلىق كىتابنى يېزىپ چىققان. شائىرنىڭ «شىيۈيلى توپلىمى» زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن. ئۇنىڭ شېئىرلىرى ناھايىتى نەپىس ۋە گۈزەل بولۇپ، كارتىنىلار تولىمۇ جەزبىلىك. ھېكمەتلەر جانلىق، ھېسسىيات قويۇق ئىپادىلەنگەن.

IX باب تۆمۈرىلەر دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

1. تۆمۈرىلەر دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدىكى ئىجتىمائىي مەدەنىي مۇھىت قانداق ئىدى؟

جاۋاب: تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ ئىلىم ـ مەرىپەتكە مايىللىقى، جۈملىدىن ئىلىم ـ مەرىپەتنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق سىياسەت ۋە تەدبىرلەرنى يولغا قويغانلىقى ئەينى دەۋردىكى ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىلىم ـ مەرىپەتتە قايتا گۈللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. مۇشۇ گۈللىنىشنىڭ نامايەندىسى سۈپىتىدە ھەر مىللەت ئىچىدىن كۆپلىگەن ئەدىب، ئالىم، مۇتەپەككۇر ۋە دۆلەت ئەربابلىرى مەيدانغا كەلگەن، بولۇپمۇ خوراسان ۋە ماۋارائۇننەھىر رايونىدىكى مەدەنىي مۇھىتنىڭ گۈللەپ ياشنىشى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن داڭلىق ئەربابلارنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن يېتىشىپ چىقىش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن.

2. تۆمۈرىلەر دەۋرىدە ئۇيغۇرلاردىن قانداق مەدەنىيەت ئەربابلىرى يېتىشىپ چىققان؟

جاۋاب: تۆمۈرىلەر دەۋرىدە ئۇيغۇر ئەدىبلىرىدىن سەئىددىن قەشقەرى (1377 ـ 1456) كاتتا ئۆلىما بولۇپ، ئابدۇراخمان جامىنىڭ ئۇستازى ئىدى. ھىراتتا ئۇزاق مۇددەت مۇدەررىسلىك قىلغان، تەسىرى چوڭ، ئىلىمخۇمار بۇ كىشى «مىنىيەتۈل مۇسەللا ۋە غەينەتۈل مۇفتەدا»، «تۇفەتۈل مۇسەللەنى، نەجمەئى مەنىيەتۈل مۇسەللا»، «كەلمەت خۇجا باھائىددىن نەقشىبەندى»، «رىسالەئى لەتائىف»، «ۋۇجۇدنامە» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

سۈلتان مالىك قەشقەرى ئۆز زامانىسىدا شۆھرىتى كەڭرى

تارقالغان ئالىم. ئەپسۇسكى ئۇنىڭ ئەسەرلىرى زامانىمىزغىچە يېتىپ كىلەلمىگەن.

ئەھمەد ھاجى بەگ ئىلىم ـ مەرىپەتنى قەدىرلەيدىغان، سەنئەت ئەھلىنى ھۆرمەتلەيدىغان ئىلغار پىكىرلىك ئالىم. بۇ زات ھەققىدە ئۇلۇغ شائىر نەۋائىي «مەجالىسۇن نەفائىس» دېگەن ئەسىرىدە بىرقەدەر تولۇق ۋە ئىشەنچلىك مەلۇماتلارنى بەرگەن.

شاھقۇلى ئۈيغۇر ئۆز دەۋرىنىڭ يېتۈك شائىرى، ئۈيغۇر ۋە پارس تىلىدا نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەرنى يازغان ئىلىمخۇمار ئەدىب.

غىياسىدىن باخشى خوراسان ھۆكۈمرانى ئوبۇلقاسىم بابۇرنىڭ ئۈيغۇر، ئەرەب تىل ـ يېزىقى بويىچە مەخسۇس كاتىپى. ئۇ، ئىلىمخۇمار، ئىلىمنى ھۆرمەتلەيدىغان، ئىلىم ئىگىلىرىنى قەدىرلەيدىغان، شېئىرىيەتكە قىزىقىدىغان كىشى.

3. تۆمۈرىيلەر دەۋرىدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى قايسى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان؟

جاۋاب: تۆمۈرىيلەر دەۋرىدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تۈركىي مەدەنىيىتىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ئەرەب مەدەنىيىتى، پارس مەدەنىيىتى قاتارلىق يىرىك مەدەنىيەت كاتېگورىيىسى بىلەن پاراللېل ھالدا ئۆز نوپۇزىنى ۋە تەسىرىنى نامايان قىلىپ تۇرغان. بۇ دەۋردە ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسلىق مەمۇرىي ئورگان يېزىقى سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن، نۇرغۇنلىغان ئەدەبىي توپلاملار ئۇيغۇر يېزىقىدا تۈزۈلگەن.

4. لۇتفىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيىتى ھەققىدە نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: مەۋلانا ئەبەيدۇللا لۇتفى (1366 ـ 1465) قەشقەرلىق بولۇپ، خوراسان رايونىدا ئۇيغۇر ـ تۈركىي ئەدەبىياتىنىڭ قايتىدىن جانلىنىشىدا بايراقدار بولغان كاتتا شائىر. ئۇ، پارس ۋە تۈركىي تىلىدا نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەرنى يازغان بولسىمۇ، زامانىمىزغا «دىۋان لۇتفى» ناملىق لىرىك شېئىرلار توپلىمى، «گۈل ۋە نەۋرۇز» ناملىق داستانى، «مەشھەنۇل ھەقايىق»

(ھەقىقەتلەر شەرھى) ناملىق دىداكتىك ئەسىرى يېتىپ كەلگەن. ئۇ يەنە شەرىپدىن ئەلى يەزدىنىڭ «زەپەرنامە» ناملىق ئەسىرىنى پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. ئەمما ئۆمرى بىرقەدەر غۇربەتچىلىكتە ئۆتكەن. شۇڭا ئەسەرلىرىدە نامرات كىشىلەرنىڭ ئېچىنىشلىق تۇرمۇش كەچۈرمىشلىرى، ئىچكى نىزا ۋە قالايمىقانچىلىقلىرىنىڭ زىيانلىرى نۇقتىلىق تەسۋىرلەنگەن. ئۇ ھىراتتا ۋاپات بولغان. ئۇلۇغ شائىر نەۋائىي ئۇنىڭغا يۇكسەك باھا بېرىپ، «ئۇيغۇر ئىبارىتىنىڭ فۇسۇھاسى، تۈرك ئەلفازىنىڭ بۇلاغىسى»، «دەۋرىنىڭ مالىكۇل كالامى»، «بەسى ۋە بەلىغ ئەدىب، ئەزىز ۋە تەۋەررۇك كىشىمىز» دېگەن.

5. «دىۋان لۇتفى» قانداق ئەسەر؟

جاۋاب: «دىۋان لۇتفى» لۇتفىنىڭ لىرىك شېئىرلار توپلىمى. ئۇنىڭغا غەزەل، قەسىدە، پارچە، تۇيۇق ۋە رۇبائىيلار كىرگۈزۈلگەن. شائىر ئۆز شېئىرلىرى ئارقىلىق ئادالەت، چىن سۆيگۈ، مۇھەببەت خەلقچىللىق، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرىنى ئىلگىرى سۈرگەن، ئىنسانىي ئىشقى ـ مۇھەببەتنى، ۋاپادارلىق، كۆيۈمچانلىق، ساداقەت نۇقتىسىدىن كۆزىتىپ، ئېسىل ئەخلاقنى مەدھىيىلىگەن.

6. لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى نېمە؟ ئاساسلىق ئوبرازلار توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىڭ؟

جاۋاب: «گۈل ۋە نەۋرۇز» 1411 ـ يىلى يېزىلغان. شائىر لۇتفى بۇ داستاندا نەۋشاد ئىلىنىڭ پادىشاھى فەررۇخنىڭ ئوغلى نەۋرۇز بىلەن فەرخار ئىلىنىڭ پادىشاھى مۇشكىنىنىڭ قىزى گۈل ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت سەرگۈزەشتىسىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئەينى چاغدىكى فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرىنى ئېچىپ كۆرسىتىشنى مەقسەت قىلغان؛ فېئودال پادىشاھلارنىڭ ھوقوق، ئابرۇي، پۇل تالىشىۋاتقانلىقىنى، ئۆزلىرىنىڭ شەخسىي تۇرمۇشىنى دەپ دۆلەت، پۇقرالارنىڭ دەرد ـ ئەھۋالى بىلەن كارى

بولمايۋاتقانلىقىنى پاش قىلىپ، بۇنداق ناھەقچىلىقنى تۇپ يىلتىزىدىن يوقىتىپ، بىرلىككە كەلگەن، قۇدرەتلىك، بايىشات، ئادالەتلىك دۆلەت قۇرۇش، ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ئارزۇسىنى ئىپادىلىگەن.

ئاساسلىق ئوبرازلار:

گۈل ئوبرازى: گۈل — پەرخار دۆلىتىنىڭ مەلىكىسى، لاتاپەتلىك، ۋاپادار، جىگەرلىك ۋە ئەقىللىق قىز. ئۇ ئۆزىنىڭ گۈزەل جامالى بىلەن نەۋرۇزنىڭ چۈشىدە ئايان بولىدۇ، ئۇنى تەبئىي ئىش دەپ بىلىپ، بۇ يولدا ساداقەت كۆرسىتىشكە بەل باغلاپ، ئۇرۇش مەيدانلىرىغا كىرىشتىن باش تارتمايدۇ. بۇ خىل خۇسۇسىيەت — ئەقىل بىلەن جاسارەتنىڭ بىرلەشمىسى ئاپتورنىڭ ئىدىيىسىدىكى ئايالالار ئازادلىقى ۋە چېۋەرلىكىنىڭ ئوچۇق نامايەندىسى ئىدى.

نەۋرۇز ئوبرازى: نەۋرۇز — ئوتلۇق ئىشقى ھېسسىياتقا ئىگە شاھزادە. ئۇ، چۈشىدە زاھىر بولغان مەھبۇبىنىڭ ۋىسالىغا يېتىش ئۈچۈن ھەرقانداق جاپالارنى تارتىشقا رازى بولىدۇ. ئۇ داستاندا نوقۇل ھالدا ئىشق ـ مۇھەببەت يولىدا كۆرەشكۈچى ئەمەس، بەلكى خەلقنىڭ خاتىرجەملىكى يولىدا پىداكارلىق كۆرسەتكەن، تۇرلۇك خەتەرلەرنى يېڭىپ، پارچىلىنىش ھالەتلىرىگە خاتىمە بېرىپ، بىرلىككە كەلگەن، قۇدرەتلىك، ئىناق دۆلەت قۇرۇشنىڭ باشلامچىسى سۈپىتىدە گەۋدىلەنگەن. نەۋرۇز ئوبرازىدا خەلقچىللىق، مەردلىك، ۋاپادارلىق، ئىناقلىق روھى بار.

7. ئاتايى كىم؟ ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

جاۋاب: ئاتايى XV ئەسىردە خوراساندا ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان مەشھۇر لىرىك شائىر. ئۇ، چاغاتاي تىلىدا نۇرغۇن ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلغان. ئۇنىڭ «دىۋان ئاتايى» ناملىق شېئىرلار توپلىمى بار. ئۇ شېئىرلىرىدا يار، جانان ۋاستىسى ئارقىلىق جەمئىيەتنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرىنى چوڭقۇر پاش قىلغان، مېھنەتكەشلەرنىڭ غەم ـ قايغۇسىغا ھېسداشلىق قىلىپ، ھەقىقىي چىن سۆيگۈنى ئۇلۇغلىغان، ۋاپادارلىق ۋە سەمىمىيلىكنى كۈيلىگەن،

جاپا ـ مۇشەققەتنى يەڭگەندىلا ۋىسالغا ئېرىشكىلى بولىدۇ، دېگەن ئىدىيىنى ئالغا سۈرگەن، كىشىلەرنى ئاكتىۋال پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشقا دەۋەت قىلغان.

8. مەۋلانە سەككاكىنىڭ هايات پائالىيىتىنى سۆزلەڭ؟

جاۋاب: مەۋلانە سەككاكى تۆمۈرىيلەر دەۋرىدە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان لىرىك شائىر. ئەۋائىي «مەجالىسۇن نەفائىس» (گۈزەللەر يىغىلىشى) ناملىق ئەسىرىدە سەككاكىغا ناھايىتى يۇقىرى باھا بەرگەن. شائىر ئەينى دەۋردە تۈركىي تىلىنىڭ قوغداش ۋە راۋاجلاندۇرۇش يولىدا ئۇنۇملۇك خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. شائىر ئەۋائىي سەككاكىغا يۇقىرى باھا بەرگەن. شائىرنىڭ «دىۋان سەككاكى» ناملىق بىر توپلىمى بار.

9. سەككاكى لىرىكىلىرى قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟

جاۋاب: مەۋلانە سەككاكى لىرىكىلىرىدا ئىشق ـ مۇھەببەت ۋاستىسى ئارقىلىق ۋاپادارلىق، كۆيۈمچانلىق ۋە ساداقەتنى كۈيلىگەن. ئۇنىڭ ئەكسىدىكى يارىماس ئىللەت ۋە ناچار خاھىشلارنى قاتتىق قامچىلىغان، مەجازى ۋاستىلەر ئارقىلىق ئىككى يۈزلىمچى مۇناپىقلارنى قاتتىق قامچىلاپ، زامانىنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرىنى چوڭقۇر پاش قىلغان. ئىچكى يېغىلىقىنىڭ خەلقە كەلتۈرگەن بالايىئاپەتلىرىنى قاتتىق سۆككەن. شائىر ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىكى گۈزەل ئىبارىلاردىن ئۈلگە ئېلىپ، ئۆز شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي ۋە تىل سەۋىيىسىنى، سۆزلىرىنىڭ چوڭچوڭكلۇكىنى ۋايىغا يەتكۈزگەن، ئۇنىڭدا قوللىنىلغان تۈرلۈك ئوخشىتىش، سىمۋىشتۈرۈش، مۇبالىغە قاتارلىق مەجازلەر شېئىرنىڭ جەزبىدارلىقىنى ئاشۇرغان.

10. سەككاكىنىڭ قەسىدىلىرى هەققىدە نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: قەسىدە مۇھىم تارىخىي ژانىرلىرىنىڭ ۋە مەشھۇر

شەخسلەر پائالىيەتىنىڭ ئۇتۇقلىرىغا باھا بېرىش ئۇچۇن يېزىلىدۇ. سەككاكى ئىجادىيەتىدە قەسىدە ژانىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئېسىتېتىك ئىدىيە جەھەتتىن پۇتۇن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا ئالغا بېسىلغان زور بىر قەدەم بولۇپ، ئۇنىڭ شېئىرىيەتتە تېما جەھەتتە مۇھەببەت تېمىسىدىن بېسىپ ئۆتۈپ، ئىجتىمائىي تېما دائىرىسىگە ئۆتكەنلىكىنى كۆرسەتسە، ئەنە شۇ مەزمۇننى ئەكس ئەتتۇرەلەيدىغان قەسىدە ژانىرىنى راۋاجلاندۇرالايدىغانلىقى بىلەنمۇ يېڭىلىق ياراتقۇچى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. شائىر ئۇلۇغبېك ھەققىدىكى قەسىدىسىدە ئىجتىمائىي جەمئىيەت توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرىنى، خاھىشىنى رەڭدار تىل بىلەن ئوبرازلىق ئىپادىلەپ بېرىدۇ. شائىرنىڭ قەسىدىسى 11 بېيىتتىن 54 بېيىتقىچە ھەجىمدە يېزىلغان. ئۇ ھەر بىر قەسىدىسىدە ئۆزى مەدھىيىلىمەكچى بولغان كىشىنىڭ تارىخىي قىممىتى ۋە ئىنسانىي ھىممىتىنى ئاساسىي ئورۇندا قويغان. قەسىدىلىرىدىكى مۇھىم بىر ئالاھىدىلىك شۇكى، ئۇ ساراي شائىرلىرىغا ئوخشاش ھۆكۈمدارنى كەلسە ـ كەلمەس ماختاۋەرمىگەن، ھۆكۈمدارلارنىڭ ئەمەلىي ئىش ـ پائالىيىتى، خەلققە كۆرسەتكەن مۇرۇۋىتى، ئىلىم ـ پەننى راۋاجلاندۇرۇش ئەھۋالى ۋە پوزىتسىيىسى ئالاھىدە كۆزدە تۇتۇلغان.

11. يۈسۈپ ئەمىرى، يەقىنى، ئەھمىدى، مەجلىسى توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىڭ؟

جاۋاب: 1) يۈسۈپ ئەمىرى XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرى XV ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ماۋۇرائۇننەھىردە ياشىغان شائىرلارنىڭ بىرى. ئۇ، پارس ۋە تۈركىي تىلدا نۇرغۇنلىغان شېئىرلارنى يازغان. تۈركىي تىلدىكى شېئىرلىرىدىن «دىۋان ئەمىرى»، «دەھنامە»، «بەڭ ـ چاغىر مۇنازىرىسى» قاتارلىقلار بار. ئۇنىڭ لىرىكىلىرى تۈيۇق، غەزەل، تەرجىبەند قاتارلىق ژانىرلارغا تەئەللۇق، لىرىكىلىرىدا ئىجتىمائىي ئەخلاققا دائىر نۇرغۇن مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان.

2) يەقىنى XV ئەسىرلەردە ياشىغان تۈركىي شائىر. ئۇ ماۋۇرائۇننەھىردە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان، پارس ۋە

تۇركىي تىللاردا گۈزەل ئەسەرلەرنى يارانقان. ئۇنىڭ «ئوق ۋە ياي» ناملىق ئەسىرى داڭلىق. ئۇنىڭدا ئوق بىلەن يايىنى ئۆزئارا مۇنازىرىلەشتۈرۈپ، ئۇلار ئارىسىدا ساقلىنىۋاتقان زىددىيەتنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن، ئارتۇقچىلىق ۋە يېتەرسىزلىكلەرنى ئۆزئارا چۈشەندۈرگەن. شۇ ئارقىلىق كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى رېئال مەسىلىلەرنى مۇنازىرە شەكلى ئارقىلىق يورۇتۇپ بېرىشكە تىرىشقان.

3) ئەھمىدى XV ئەسىرلەردە ياشىغان ئۇيغۇر شائىرى. ئۇ خوتەندە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان «سازلار مۇنازىرىسى» ناملىق بىر داستانى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. داستاندا شائىر تەمبۇر، چاڭ، ئۇد، راۋاب قاتارلىق سازلارنىڭ مۇنازىرىسى ئارقىلىق جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك تەبىقە كىشىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

4) مەجلىسى XV ئەسىرنىڭ ئاخىرى XVI ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا خارىزمدا ياشىغان شائىر. ئۇنىڭ «قىسەئى سەيفۇل مەلىك» ناملىق بىر داستانى زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن. ئۇنىڭ تىلى تۆمۈرىيلەر دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تۈركىي تىلى ئىدى. داستان بابلارغا بۆلۈنۈپ، مەسنەۋى شەكلىدە يېزىلغان. ئۇنىڭدا مىسىر پادىشاھى ئاسمىنىڭ ئارزۇلۇق ئوغلى سەيفۇل مەلىك بىلەن سەرەندىل پادىشاھى بەدىئۇل مەلىكنىڭ قىزى بەدىئۇل جامالنىڭ ئىشق ـ مۇھەببەت سەرگۈزەشتىسى بايان قىلىنغان. بۇ ھېكايە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ يۈرگەن ھېكايە بولسىمۇ، ئاپتور ئۇنى بەدىئىي قابىلىيىتىنى ئىشقا سېلىپ، تەسىرلىك، قىزىقارلىق ۋە ئەھمىيەتلىك بىر داستان ھالىتىگە كەلتۈرگەن.

12. تۆمۈرىيلەر دەۋرىدە مۇنازىرە شەكلىگە تەئەللۇق قانداق ئەسەرلەر يېزىلغان؟ ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئورنى قانداق؟

جاۋاب: بۇ دەۋردە يۈسۈپ ئەمىرىنىڭ «بەڭ ۋە چاغىر مۇنازىرىسى»، يەقىنىنىڭ «ئوق ۋە ياي مۇنازىرىسى»، ئەھمەدنىڭ «سازلار مۇنازىرىسى»، مەجلىسنىڭ «قىسەئى سەيفۇل مەلىك» ناملىق ئەسەرلىرى مەيدانغا كەلگەن. بۇ ئەسەرلەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

تارىخىدا ئەينى دەۋر تۈرك ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلىش، شۇنداقلا شۇ دەۋردىكى ئاپتونوملارنىڭ ساتىرىك ئەسەرلەرنى ۋۇجۇدقا چىقىرىپ، ئۇنى ئۇيغۇر تىلى بىلەن راۋاجلاندۇرغانلىقىنى بىلىشتە، سىمۋولىستىك ئوبرازلار ئارقىلىق ئەينى دەۋر رېئاللىقىنى پاش قىلىشتىكى بەدىئىي ماھارىتىگە باھا بېرىشتە تولۇمۇ ئەھمىيەتلىك.

13. «سەيفۇل مەلىك ۋە بەدىئۇل جامال» قانداق ئەسەر؟

جاۋاب: بۇ، مىسىر پادىشاھى ئاسمىنىڭ شاھزادىسى سەيفۇل مەلىك بىلەن سەرەندىل پادىشاھى بەدىئۇل مەلىكنىڭ قىزى بەدىئۇل جامالنىڭ ئىشق ـ مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرى تەسۋىرلەنگەن ھېكايە. ئاپتور ئۇنى ئۆزىنىڭ بەدىئىي ماھارىتى ئارقىلىق جانلاندۇرۇپ، تەسىرلىك ۋە قىزىقارلىق قىلىپ سۈرەتلەپ چىققان. داستاندا سەيفۇل مەلىك ئوبرازى كەڭ مۇھىت ئىچىگە قويۇپ تەسۋىرلىنىدۇ. قارىماققا سەيفۇل مەلىك نوقۇل ئاشىق، ئىشق ـ مۇھەببەتتىن باشقىنى ئويلىمايدىغان يىگىتتەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ كەچۈرمىشلىرى، سۆز ـ ھەرىكىتى، قىياپەتلىرى ئەخلاقتا كامالەتكە يەتكەن، قەيسەرلىك روھى ئۇرغۇپ تۇرىدىغان ۋاپادار، راستچىل، ساداقەتمەن ياشلارنىڭ تىپىك ئوبرازىدۇر.

بەدىئۇل جامالمۇ لاتاپەتلىك، بىغۇبار، ئەركىنلىككە تەلپۈنىدىغان، ھايا ۋە نومۇسنى بىلىدىغان قىزلارنىڭ تىپىك ئوبرازىدۇر.

شائىر ئىككى ئاشىق ـ مەشۇقنى ئۆتكۈر زىددىيەت ۋە قاتمۇ قات كۆرۈنۈشلەر ئىچىگە قويۇپ، سىناقلاردا تاۋلاپ، ئادەم بولۇشنىڭ يوللىرىنى ئۆگىتىپ، ئاخىرى ۋىسالغا مۇيەسسەر قىلىدۇ، بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ بەختلىك تۇرمۇشقا ئىنتىلىش غايىسىنى ئىپادىلەيدۇ.

14. نەۋائىينىڭ ھايات پائالىيىتىنى سۆزلەڭ؟

جاۋاب: شائىر نەۋائىي 1441 ـ يىلى ھىراتتا غىياسىدىن كىچىك دېگەن ئۇيغۇر ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدىن

باشلاپ ئەدەبىياتقا قىزغىن ئىشتىياق باغلاپ، ئۇستازلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئۇيغۇر ۋە پارس تىللىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن، شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى پىششىق ئۆگىنىپ، دەسلەپكى قەدەمدە شېئىر يېزىشقا كىرىشكەن. ئەۋائىي 1449 ـ يىلى تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ھىراتتىن كۆچۈپ كېتىپ، 1452 ـ يىلى ئوبۇلقاسىم بابۇر ھاكىمىيەت ئىگىلىگەندە ھىراتقا كۆچۈپ كەلگەن، 1456 ـ يىلى 16 ياشتا ئوردا ئىشلىرىغا ئارىلاشقان، مانا مۇشۇ مەزگىللەردە شائىرلىق تالانتى نامايان بولۇپ، بىرقىسىم مۇڭۇپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن. بۇ مەزگىللەدە پارسچە يېزىلغان شېئىرلىرىغا «فانى» تەخەللۇسىنى قوللىنىپ، تۈركىي تىلدىكى شېئىرلىرىغا «نەۋائىي» تەخەللۇسىنى ئىشلەتكەن، 1469 ـ يىلى دوستى ھۈسەين بايقارا ھاكىمىيەت ئىگىلىگەندە دوستىغا دۆلەت ئىشلىرىنى مۇقىملاشتۇرۇش، خەلق تۇرمۇشىنى پاراۋانلاشتۇرۇش ھەققىدە ياخشى مەسلىھەتلەرنى بەرگەن، 1472 ـ يىلى ئوردىدا ۋەزىرلىك مەنسىپىگە كۆتۈرۈلگەن. 1476 ـ يىلى تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ۋەزىرلىكتىن ئىستىپا بېرىپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ 60 يىللىق ھاياتىدا نۇرغۇنلىغان ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئەسەرلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن. بىرقىسىم مۇھىملىرى: «خەزائىنۇل مەئانى» (مەنسۇر خەزىنىسى. ئۇ «چاھار دىۋان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، «خەمسە»، «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن»، «مەجالىسۇن نەفائىس»، «مەھبۇبۇل قۇلۇب»، «دىۋان فانى»، «لىسانۇتتەير»، «مىزانۇل ئەۋزان»، «تارىخىي ئەنبىيا ۋە ھۆكەما»، «تارىخىي مۇلكى ئەجەم»... قاتارلىقلار. ئۇلۇغ شائىر نەۋائىي 1501 ـ يىلى ھىراتتا ۋاپات بولغان.

15. قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ نەۋائىيغا كۆرسەتكەن تەسىرى ۋە نەۋائىينىڭ كېيىنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرىنىڭ مىسالىلار بىلەن چۈشەندۈرۈڭلار؟

جاۋاب: ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ئۇزاق دەۋرلەردىن بېرى ئۇزۇلمەس ئېقىندەك بىر ـ بىرىگە ئۇلىنىپ كەلگەن بۇيۇك

ئەدەبىيات. ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە ياشىغان شائىر ـ يازغۇچىلار ئالدىنقىلاردىن ئۆرنەك ئېلىپ، كېيىنكىلەرگە تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇلۇغ شائىر نەۋائىينىڭ ئىجادىيىتىدىمۇ بۇ ھال ئۆزئىپادىسىنى تاپقان. قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ نەۋائىيغا كۆرسەتكەن تەسىرىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:

1) نەۋائىي ئۇيغۇر تىلىنى جان تىكىپ قوغدىدى ۋە ئۇنىڭ ھەقلىق ۋارىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، نۇرغۇنلىغان ئەدەبىي مىراسلارنى مۇشۇ تىل بىلەن يازدى.

2) ئەجدادلىرى ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان مەدەنىيەت ئەربابلىرىغا چوڭقۇر ھۆرمەت بىلەن قارىدى، ئۇلارنى ئۇستاز تۇتتى، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى زوقلىنىپ ئوقۇدى، ئىلغار ئىدىيىسىگە ۋارىسلىق قىلدى.

3) ئۇيغۇر مىللىي روھى، جۇملىدىن ئەل ـ يۇرت سۆيەرلىك ئىدىيىسىگە ۋارىسلىق قىلدى ۋە ئۇنى يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرۈشتە ئۇنۇملۇك خىزمەتلەرنى قىلدى.

ئۇ، ئەسەرلىرىدە ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن شائىرلار يارانقان خەلق داستانلىرى سيۇژېتلىرىدىن پايدىلانغان بولسىمۇ، لېكىن قەھرىمانلارنىڭ روھىي قىياپىتى، يۇرتى، خاراكتېرى قاتارلىقلارغا قويۇق مىللىي تۇسنى سىڭدۈرۈپ، ئۆزىنىڭ خەلقپەرۋەرلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى ئىپادىلىدى، ئۇيغۇر تىلىنى جان تىكىپ قوغداپ، XV ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شۆھرىتىنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈردى. بۇ ھال كېيىنكى شائىرلارنىڭ ۋەتەن سۆيەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك روھىنىڭ يېتىلىشىگە، تۈرك ـ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ساپلىقىنى قوغداپ، ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش روھىنى كۈچەيتىشىگە ھەيدەكچى بولدى. نەۋائىي يارانقان مىللىي قەھرىمانلار، شېئىرىي تىل، ئۇسلۇب قاتارلىقلار كېيىنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا بەلگىلىك دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتتى، نۇرغۇن شائىرلار بۇلاردىن ئۆرنەك ئېلىپ، كېيىنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى.

16. «خەزائىنۇل مەئانى»، «خەمسە نەۋائىي» نىڭ

ئالاهىدىلىكى ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

جاۋاب: «خەزانىئۇل مەئانى» نەۋائىي ئۆزىنىڭ ياشلىق، يىگىتلىك، ئوتتۇرا ياشلىق، قېرىلىقتىن ئىبارەت هايات مۇساپىسىگە سىمۋول قىلىپ ئالاهىدە تەرتىپتە تۆزگەن لىرىك شېئىر توپلىمى بولۇپ، بۇ تۆت توپلام بولغانلىقى ئۈچۈن «چاهار دىۋان» دەپمۇ ئاتالغان.

نەۋائىي «خەزانىئۇل مەئانى» (مەنىلەر خەزىنىسى) دە باشقا لىرىك شېئىرلىرىغا ئوخشاش، لىرىكىنىڭ تار تېماتىك دائىرىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئىجتىمائىي هاياتنىڭ خىلمۇخىل مەسىلىلىرىنى، جۇملىدىن، پەلسەپىۋى، ئەخلاقىي، غايىۋى مەسىلەرنى يورۇتۇپ بېرىپ، زور يېڭىلىق ياراتتى؛ خەلقپەرۋەرلىك، ئىنسانىنىڭ بەخت ـ سائادىتى ئۈچۈن كۈرەش قىلىش، خەلقنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىگە بولغان ئىشەنچ، سۆيگۈ ـ ۋاپانى مەدهىيىلەپ، رىيازەت ۋە جاهالەتنى پاش قىلىش ئەسەرنىڭ ئاساسىي تېمىسى، يېتەكچى ئىدىيىسى بولدى. بۇ ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنىڭ هاياتىي كۈچى ۋە يۈكسەكلىكى مانا مۇشۇ يەردە.

«خەمسە نەۋائىي» هىراتتا ئۇيغۇر ـ تۈركىي تىل بىلەن يېزىلغان، مەزمۇن ۋە قۇرۇلما جەهەتتە ئۆز ئارا باغلىنىشلى بولمىغان، ئەمما، مەنىۋى شەكىلدىن ئىبارەت ئورتاق شېئىرىي ئەندىزە بويىچە يېزىلغان، مۇستەقىل بەش داستان بىرلەشتۈرۈلگەن ئەدەبىي توپلام.

«خەمسە نەۋائىي» نىڭ بىرىنچى داستانى پەلسەپىۋى داستان بولۇپ، بەشىنچى داستانى غايىۋى دۆلەت ۋە غايىۋى پادىشاھ توغرىسىدا، قالغان ئۈچ داستانى ئىشق ـ مۇهەببەت، جۇملىدىن هىجران پاجىئەلىرى توغرىسىدا يېزىلغان.

«خەمسە نەۋائىي» غا كىرگۈزۈلگەن ئەسەرلەر مەيلى نېمىنى تېما قىلمىسۇن، ئۇلارنىڭ هەممىسىدە دېگۈدەك ئۆز دەۋرىنىڭ ئەڭ يېڭى ۋە ئەڭ يۇقىرى تەبىئەت پەلسەپىسى، بىلىش نەزەرىيىسى، ئىلىم ـ پەن مەسىلىسى ئىپادىلەنگەن.

17. «خەمسە نەۋائىي» ۋە ئۇنىڭ ئىچىدىكى داستانلار

ھەققىدە نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: «خەمسە نەۋائىي» (1483 ـ 1485) ھېراتتا ئۇيغۇر ـ تۈركي تىلى (چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى) دا يېزىلغان. ئۇنىڭغا «ھەيرەتۈلئەبرار»، «پەرھاد ـ شېرىن»، «لەيلى ـ مەجنۇن»، «سەبئەئى ـ سەييار»، «سەددى ئىسكەندەر» قاتارلىق بەش داستان كىرگۈزۈلگەن، تەخمىنەن 52 مىڭ مىسرادىن تۈزۈلگەن.

18. «ھەيرەتۈلئەبرار» دا نېمىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؟

جاۋاب: «ھەيرەتۈلئەبرار» «خەمسە نەۋائىي» دىكى بىرىنچى داستان. ئۇ، مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن پەلسەپىۋى داستان تۈركۈمىگە تەئەللۇق. ئۇنىڭ قۇرۇلمىسى مۇقەددىمە، ئاساسىي قىسىم ۋە خاتىمىدىن تەركىب تاپقان. مۇقەددىمە قىسمىدا شائىر ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن خەمسە ئۇستىلىرى نىزامى گەنجەۋى، خىسراۋ دېھلەۋى ۋە ئابدۇراخمان جامىلار توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدۇ. ئاندىن ئۆزىنىڭ بۇ داستانىنى يارىتىشتىكى مۇددىئاسىنى بايان قىلىدۇ. داستاننىڭ ئاساسىي قىسمىدا ئەخلاق، دىن، پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي ھايات توغرىسىدا ئايرىم ـ ئايرىم توختىلىدۇ. شائىر جاھالەت، رەزىللىك، قاباھەتلىك ۋە ئاچ كۆزلۈكنى قاتتىق قامچىلاپ، كەڭ ئەمگەكچىلەرنىڭ بىلىم تەشنالىقى بىلەن تۈرمۇش قارىشىنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرگەن. داستاننىڭ خاتىمىسى ئەمەلىيەتتە مەزكۇر ئەسەرنىڭ يەكۈنى بولۇپ، شائىرنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك دۇنيا قارىشى بىلەن داستاننىڭ يېزىلىش جەريانىدىكى ئەگرى ـ توقايلىقلار قىسقىچە بايان قىلىنغان.

19. «پەرھاد ـ شېرىن» داستاننىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى نېمە؟

جاۋاب: «پەرھاد ـ شېرىن» داستانى نەۋائىي ئىجادىيىتىدىكى ئەڭ تەسىرلىك داستانلارنىڭ بىرى. «پەرھاد ـ شېرىن» داستانىنى شائىر «مېھنەتنامە ۋە پىراقنامە» دەپمۇ تەرىپلىگەن. ئۇنىڭدا چىن مەملىكىتىنىڭ شاھزادىسى پەرھاد بىلەن ئەرمەن ئېلىنىڭ گۈزەل

مەلىكە شېرىن ئارىسىدا بولغان تەسىرلىك مۇھەببەت سەرگۈزەشتلىرى بايان قىلىنىدۇ. داستاندا شائىر پەرھاد بىلەن شېرىنىڭ سۆيگۈ - مۇھەببەت سەرگۈزەشتلىرىگە باغلاپ تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ گۈمانىزم، خەلقپەرۋەرلىك، خەلقلەر دوستلۇقى، ۋەتەنپەرۋەرلىك، تىنچلىقپەرۋەرلىك، خەلق پاراۋانلىقى، ئەمگەك سۆيەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك، يېزا ئىگىلىك، سۇ مەسىلىسى، ئادىللىق، بىلىملىك، زالىملىق، نادان شاھ قاتارلىق بىرقاتار مەسىلىلەر، جۈملىدىن شائىرنىڭ ئاساسىي غايىسىدىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلىلەر مەركەزلىك ھالدا بەدىئىي ماھارەت بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

نەۋائىي «پەرھاد - شېرىن» ناملىق خەلق رىۋايىتىنى يېڭى ئىدىيە، يېڭى مەزمۇن بىلەن رۇياپقا چىقىرىپ، بەلگىلىك ئىجتىمائىي ۋە ئېستېتىك ئۇنۇم ھاسىل قىلغان.

20 - «پەرھاد - شېرىن» داستانىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى ھەققىدە نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: «پەرھاد - شېرىن» داستانى ئۆز دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ يۈكسەك پىرامىداسى. شائىر ئۆزىنىڭ بەدىئىي تالانتىنى بۇ داستان ئارقىلىق قايتا بىر قېتىم نامايان قىلدى. داستانىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا سۆز ئېچىش تولىمۇ مۇشكۈل ئىش بولسىمۇ، لېكىن مۇھىم دەپ قارالغانلىرىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

1) داستان پېرسوناژلىرى يارقىن ئىندىۋىدۇئاللىققا ۋە تىپىكلىك خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. شائىر داستاندا 10 غا يېقىن خاس ئادەملەر ئوبرازى، ئۇنىڭدىن باشقا بىرقانچە ئون ھەرخىل ئوبرازلارنى ياراتتى. پېرسوناژلارنىڭ ھەر بىرى ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەت بىلەن پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ، يەنى بۇلار دۇنيا قاراش، غايە، مەقسەت، مىجەز - خۇلق، تاشقى قىياپەت قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆزئارا بىر - بىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، پەرھادنىڭ شىجائىتى، ئىجادكارلىقى، چىدامليقى، سەمىمىيلىك ۋە كەمتەرلىكى، ئەپچىللىكى، كۈچلۈك ۋە باتۇرلۇقى، قەددى - قامىتىگە ماسلاشقان چىرايى ۋە كىچىك پېئىللىقى بىلەن؛ شېرىن جەزبىدار خۇلق -

مىجەزى، نازاكەتلىكلىكى، ئۈياتچانلىقى، ۋاپادارلىقى، قەتئىيلىكى، ئۆز ھۆسىن - جامالى بىلەن ئوقۇغۇچى كۆز ئالدىدا گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. سەلبىي پېرسوناژلار بولسا نادان، جاھىل، زالىم، قۇۋ، شەخسىيەتچى، قارا نىيەتلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىپ، ئوقۇغۇچىنىڭ غەزەپ - نەپرىتىنى قوزغايدۇ. خىسراۋنىڭ ئەسلىي خاراكتېرىگە يەنە قوپال مىجەزلىك، بەتبەشىرە ئالاھىدىلىكلىرىنى قوشۇپ تەسۋىرلەش ئۇنىڭ ماھىيىتىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ئېچىشقا ياردەم بەرگەن.

2) داستاندا پېرسوناژلارنىڭ پورتىرتى بىلەن پسىخىكىسى تەبىئىي ۋە مۇۋاپىق ماسلاشقان، بۇنىڭغا «جاھاننەما» ئەينىكىدە شېرىننى كۆرگەندىكى پەرھادنىڭ ئىچكى كەچۈرمىشى ۋە شېرىننىڭ پەرھادقا يازغان خېتى گەۋدىلىك مىسال بولىدۇ.

3) داستاندا تاۋالانغان ئەدەبىي تىل بىلەن ئاۋام خەلقنىڭ جانلىق تىلى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلۈپ، داستان ۋەقەلىكلىرىنى تەسىرلىك، قىزىقارلىق ئىپادىلەشكە ماسلاشتۇرۇلغان، پېرسوناژلار تىلىنى تىپىكلىككە ۋە خاسلىققا ئىگە قىلغان.

21. «لەيلى - مەجنۇن» داستانى ھەققىدە نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: «لەيلى - مەجنۇن» داستانى ئەرەب خەلق رىۋايەتلىرى ئاساسىدا يېزىلغان داستان بولۇپ، شائىر بۇ داستانىنى «ماتەمنامە» دەپمۇ ئاتىغان. ئۇنىڭدا ئابرۇيلۇق قەبىلە باشلىقىنىڭ قىزى لەيلى بىلەن ئادەتتىكىدەك قەبىلە باشلىقىنىڭ ئوغلى مەجنۇن (قەيس) ئوتتۇرىسىدىكى ئىشق - مۇھەببەت ۋە ۋىسال مىنۇتلىرىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى تىرىشچانلىقلار، سەرگۈزەشتىلەر بايان قىلىنغان. نوپۇز ۋە بايلىقنىڭ پەرقلىق بولغانلىقى تۈپەيلى ئۆزىنى كىشىلەردىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويىدىغان، ئەمما ئىنسانىي مۇھەببەت تۈيغۇسىدىن مەھرۇم بولغان لەيلىنىڭ دادىسىنىڭ كاشىلىسى بىلەن كېچىكىدىن سىردىشىپ، پاك ھېسسىياتلىرى ئۆزئارا ئۆتۈشۈپ، سۆيگۈ مۇساپىسىگە بىللە قەدەم قويغان ئىككى ياشنىڭ بىۋاقىت كۆز يۇمۇشى فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ رەزىللىكىنى ئېچىپ تاشلايدۇ. شائىر بۇ داستاندا قىزلارنىڭ ئىنسانىي ھېسسىياتىغا ھۆرمەت

قىلىپ، ئۇلارنى ماددىي تاۋار قىلماسلىققا كىشىلەرنىڭ دالالەت قىلغان.

22. «سەبئەئى ـ سەييار» ھەققىدە نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: شائىر بۇ داستاننى «زەۋقناك ھېكايە» (قىزىقارلىق ھېكايە) دەپمۇ تەرىپلىگەن. شائىر داستاندا ئىران شاھى بەھرامنىڭ چىنلىق سودىگەرنىڭ ئاسراندى قىزى دىلئارامنى ياخشى كۆرۈپ قېلىش سەۋەبى بىلەن ئەل ـ يۇرتىنىڭ ئىشىنى ئېسىدىن چىقىرىپ، ھاۋايى ـ ھەۋەس، كەيپى ـ ساپاغا بېرىلىشى نەتىجىسىدە، ئاخىر ھالاك بولغانلىقىنى سۈرەتلەش ئارقىلىق دەۋرنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنى ئاگاھلاندۇرۇپ ئۆتكەن.

23. «سەددى ئىسكەندەر» ھەققىدە نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: داستاندىكى باش قەھرىمان ئىسكەندەر مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 356 ـ يىلىدىن 323 ـ يىلىغىچە ھايات كەچۈرگەن. ئۇ، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 336 ـ يىلىدىن 323 ـ يىلىغىچە بولغان 13 يىللىق پادىشاھلىق ھاياتىدا ئۆز دۆلىتىنى مىسلىسىز قۇدرەت تاپقۇزۇپ، نۇرغۇن دۆلەت ۋە رايونلارنى ئىستىلا قىلغان. ئۇنىڭغا دائىر رىۋايەتلەر دۇنيانىڭ جايى ـ جايلىرىغا تارقالغان.

نەۋائىي ئىسكەندەر تېمىتىكىسى ئارقىلىق ئەينى زامانىنىڭ دۇنياۋى ۋە مەھەللىۋى رېئال ئىجتىمائىي ھاياتىغا ئاساسەن ئۆتكۈر تەنقىد ۋە ئىسلاھات پروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇنىڭ قەلىمى بىلەن تىرىلغان مىسرالار تارىختا كۆرۈلمىگەن ۋە ئەينى زامان شارائىتىدىمۇ بولۇشى مۇمكىن بولمىغان ئالەمشۇمۇل ئۆزگەرتىشنىڭ غايىۋى تەسۋىرىدىن ئىبارەت. ئۇ، نوقۇل تۆمۈرلەر ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىقىدىكى پارچىلىنىپ كېتىۋاتقان ھاكىمىيەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە بىرقەدەر تەرەققىيپەرۋەر، مەركەزلەشكەن پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ئورنىتىش بىلەن چەكلەنمىگەن.

ئىسكەندەر ئوبرازى: ئەلىشىر نەۋائىي تەسۋىرىدىكى ئىسكەندەر تارىختا ياشاپ ئۆتكەن ئىسكەندەر ئوبرازىغا ئەمەس، بەلكى غايىۋى جەمئىيەتتە بولۇشى لازىم بولغان ئىسكەندەر ئوبرازىغا بېغىشلانغان

ئىدى. ئەلىشىر نەۋائىي ئۆز ئۇستازلىرىدىن پەرقلىق ھالدا تارىخىي شەخس ئىسكەندەرنى بەدىئىي ۋاستىلەر بىلەن غايىۋىلەشتۇرمىگەن ۋە ياكى پەيغەمبەر سۈپىتىدە ئىلاھىيلاشتۇرمىغان، بەلكى غايىۋى پەيلاسوپ، دۆلەت باشلىقىنى ئىسكەندەر نامى ئاستىدا سىزىپ چىققان.

شائىر مەزكۇر داستاندا پەيلاسوپ، ئالىم ۋە ئادالەتلىك پادىشاھ ئوبرازىنى بىر گەۋدە قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي غايىلىرىنى، ئۆز دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي، سىياسىي مەسىلىلەرگە تۇنجان پوزىتسىيىسىنى، ئۆزىنىڭ بىر پۈتۈن گۈمانىستىك تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. مۇنداق قىياپەتتىكى ئىسكەندەر كىچىكىدىن شاھلىق سەلتەنىتى ۋە مال ـ دۆلەت شۆھرىتىگە ئەمەس، بەلكى بىلىم ۋە ھەقىقەتكە قىزىقىدۇ. ئارستوتىل ۋە ئۇنىڭ دادىسى ناقۇماجىس قولىدا تەربىيىلىنىدۇ. ئۇنىڭ دادىسى پەيلاقۇس ۋاپات بولغاندا، تەختكە چىقىشقا قىزىقمايدۇ. ئاخىرى زۆرۈرىيەت، مەجبۇرىيەت ۋە مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى ئىختىيارسىز شاھلىق تەختىگە چىقىدۇ. ئۇ، ئەلدە ئاسايىشلىق ئورنىتىپ زور كۆلەملىك ئىسلاھات ئېلىپ بارىدۇ، زالىم ئەمەلدارلارنى جازالايدۇ، ئەمەل ـ مەنسەپتىن يىراقلاشتۇرىدۇ، باج ـ سېلىق، باھا ۋە مىزاننى بىرلەككە كەلتۈرىدۇ، ئالدامچىلىق ۋە ساختىپەزلىككە خاتىمە بېرىدۇ. ئىسكەندەر ئادالەت سىمۋولى ۋە نىجاتكار سۈپىتىدە مۇستەبت داراغا قارشى جەڭگە يۈرۈش قىلغاندىمۇ، مۇنداق ئادالەت ۋە ئاسايىشلىقنى پۈتۈن يەر يۈزىدە بەرپا قىلىشنى نىيەت قىلىدۇ. ئۇ، دارانىڭ جاھانگىرلىك، مۇستەبتلىك ۋە مۇستەملىكىچىلىكىگە زىت ھالدا باشقا ئەللەر ۋە خەلقلەرگە ھۆرلۈك ۋە بەخت ئېلىپ كېلىدۇ. ئىسكەندەرنىڭ چىن خاقانى بىلەن بولغان دوستانە ۋە ئىتتىپاقلىق سۈلھىسى بۇنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرىدۇ.

24. «خەمسە نەۋائىي»نىڭ تارىخىي ئورنى ھەققىدە نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: شائىرنىڭ «پەرھاد ـ شېرىن»، «لەيلى ـ مەجنۇن»، «سەبئەئى ـ سەييار» قاتارلىق بۇ ئۈچ داستانى ئومۇمىيلىق جەھەتتە ئىشق ـ مۇھەببەت تېمىسىغا بېغىشلانغاندەك

بىلىنسىمۇ، لېكىن ئايرىم - ئايرىم كۆزەتكەندە بۇ داستانلاردا ئىشق - مۇھەببەت سەرگۈزەشتلىرى ئوخشاشمىغان يول بىلەن ئىپادىلەنگەن، مەسىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى، ۋەقەلىك راۋاجى ۋە داستاننىڭ يېشىملىرى پۈتۈنلەي ئۆزگىچە بولغان.

«خەمسە نەۋائىي» غا كىرگۈزۈلگەن بەش داستان ئۆتمۇش ئەدىبلىرى، ئادالەت ۋە تىنچلىققا تەلپۈنگەن ئەمگەكچىلەر ۋە باشقا تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەرنى قانچىلىك ئۆزىگە تارتقان بولسا، ھازىرقى دەۋر ئەدىبلىرى ئۈچۈن ھەم بەدىئىي دىت ۋە تەسەۋۋۇرنى يېتىلدۈرۈشكە ياردىمى چوڭ بولغان ئىجادىيەت ئۆرنىكى، ئۇنىڭدىن باشقا، ئوقۇرمەنلەرمۇ ئۇلاردىن نۇرغۇن مەنىۋى زوق ئالالايدۇ.

25. «مەھبۇبۇل قۇلۇب»، «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن»، «مەجالىسۇن نەفائىس»، «لىسانۇتتەيىر» لەر قاندىق ئەسەر؟ ئۇلاردا نېمىلەر سۆزلەنگەن؟

جاۋاب: «مەھبۇبۇل قۇلۇب» (قەلبلەر سۆيگۈسى) ئۇلۇغ شائىر نەۋائىينىڭ ۋاپاتىدىن بىر يىل بۇرۇن يېزىلغان. شائىر ئەسىرىدە ياشلىق دەۋرىنىڭ باشلىنىشىدىن تارتىپ ھاياتىنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان پۈتكۈل ھاياتىدىكى تەجرىبە ۋە بىلىمنى يەكۈنلىدى. بۇ ئەسەر شائىرنىڭ پۈتكۈل ھاياتىدىكى تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنىڭ، ئىجتىمائىي، سىياسىي قاراشلىرىنىڭ، ئەخلاقىي تەشەببۇسلىرىنىڭ، پەلسەپىۋى نۇقتىئىنەزەرلىرىنىڭ جەۋھىرىدۇر.

«مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» 1499 - يىلى ئۇيغۇر - تۈركىي تىل بىلەن پارس تىلىنى سېلىشتۇرۇپ، ئۇيغۇر - تۈركىي تىلنىڭ ئۆزگىلىكلىرىنى كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ بىلەن گۈزەل بەدىئىي ئەسەرلەرنى يارىتىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈش مەقسىتىدە يېزىلغان ئەسەر. ئاپتور ئىككى تىلنى ئىلمىي ئاساستا چوڭقۇر سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئۇيغۇر - تۈركىي تىلىنىڭ ئۆزگىلىكلىرىنى ھەر تەرەپلىمە كۆرسىتىپ چىقىدۇ. بۇ تىلدا ئۇقۇمنى دەل، ئېنىق ئىپادىلەيدىغان، ئىنچىكە، نازۇك ھېس - تۇيغۇلارنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنىڭ كۆپلۈكىنى، بەزى ساھەلەرگە خاس بولغان سۆزلەرنىڭ موللۇقىنى نۇرغۇنلىغان ئەمەلىي مىسالالار ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ،

ئۇيغۇر ـ تۈركىي تىلىنىڭ ئەۋزەللىكلىرىنى كۆپ تەرەپلىمە يېشىپ چۈشەندۈرىدۇ، پارس تىلى بىلەن ئۇيغۇر ـ تۈركىي تىلىنىڭ تەڭ ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى ھەتتا ئۇيغۇر ـ تۈركىي تىلىنىڭ پارس تىلىدىن ئېشىپ چۈشىدىغانلىقىنى ئىلمىي ئۇسۇل، ئەمەلىي مىساللار ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەينى دەۋر تىل تەتقىقاتى ئۈچۈن ئېلىپ ئېيتقاندا بۇ ئەسەرنىڭ قىممىتى بەك زور.

«مەجالىسۇن نەفائىس» (ياخشىلارنىڭ يىغىلىشى) خەلقنىڭ ئەدەبىيات خەزىنىسىنى مۇھاپىزەت قىلىش، راۋاجلاندۇرۇش، ئەۋلادلارغا يادكار قالدۇرۇش، جۈملىدىن ئەدەبىياتشۇناسلىق ئىلمىنى راۋاجلاندۇرۇش مەقسىتىدە 1491 ـ يىلى يېزىپ چىقىلغان. بۇ ئەسەردە ئاپتور ئۆزىدىن بۇرۇن ۋە زامانداش ئۆتكەن 459 نەپەر ئاپتورنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيىتىنى، ئىجادىيىتىدىكى خاسلىقىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەن. ئاپتور يەنە ئۇنىڭ بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، ئىجادىيەتلىرىدىن نەمۇنىلەرنى بېرىپ، ھەر بىر سەنئەتكارغا قىسقىچە باھا بەرگەن، ئۇلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

«لىسانۇتتەير» 1498 — 1499 ـ يىللىرى يېزىلغان. ئۇنىڭ پېرسونازلىرى قۇشلاردىن ئىبارەت بولۇپ، قۇشلارنىڭ تىلى ۋە تۇرلۇك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر ئارقىلىق شائىر ئۆزىنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى ئىلگىرى سۈرگەن. داستاندا بىر توپ قۇشلارنىڭ ھۆپۈپنىڭ رەھبەرلىكىدە ئۇزاق ۋە قىيىن مۇساپىنى بېسىپ ئۆتۈپ، كۆھىقاپتا تۇرىدىغان قۇشلارنىڭ پادىشاھى سۈمۈرغنىڭ ۋىسالىغا يەتمەكچى بولغانلىقىدەك ۋەقە سۆزلەنگەن.

X باب يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت

1. يەكەن خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىـــى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى قانداق بولغان؟

جاۋاب: يەكەن خانلىقى (1514 ـ 1678) دەۋرىدە سەئىدخان ۋە ئابدۇرەشىتخانلارنىڭ دانا تەدبىرى ئارقىسىدا مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرى، ئەدەبىيات ـ سەنئەت مىسلىسىز گۈللىنىش ھالىتىگە قەدەم قويدى. ئەدەبىيات ئۇيغۇر تىلىنى ئاساس قىلىپ راۋاجلىنىش بىلەن بىرگە پارس تىلىدىمۇ ئىجادىيەتلەر ئېلىپ بېرىلدى. مائارىپ ۋە ئىلمىي پائالىيەتلەردە ئەرەب تىلىمۇ قوللىنىلدى. خان ـ ئەمەلدارلار مەدەنىيەتكە قىزىقىدىغان، يېڭىلىقنى قوللايدىغان ياخشى بىر ۋەزىيەت بولغانلىقى ئۈچۈن مائارىپ گۈللىنىش شارائىتىغا ئىگە بولۇپ، تەرەققىيات ئىلگىرى سۈرۈلدى. بۇ ھال ئەدەبىيات ۋە باشقا مەدەنىي پائالىيەتلەرنىڭ گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ دەۋردىكـــى مەدەنىيەت ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى ئاساس قىلغان ئىسلام مەدەنىيىتى ۋە چاغاتاي مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان يېڭى بىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بولۇپ شەكىللەنگەنلىكى بىلەن ئەھمىيەتلىك. يەكەن خانلىقىنىڭ دەسلىپىدىن تارتىپ تاكى ئاخىرغىچە نۇرغۇنلىغان شائىر ـ يازغۇچىلار ئوتتۇرىغا چىقىپ، نادىر ئەسەرلەرنى قالدۇرغان، ئەدەبىيات ۋە سەنئەت مىسلىسىز گۈللىنىش دەۋرىگە قەدەم قويغان. بۇ دەۋرنى مۇشۇ ئالاھىدىلىكى بويىچە تەتقىقاتچىلار «شائىرلار دەۋرى» دەپ ئاتىغان.

2. سەئىدى، رەشىدى، نەفسىلەرنىڭ يەكەن خانلىقى دەۋرى مەدەنىيەت تارىخىدا تۇتقان ئورنى قانداق؟

جاۋاب: 1) «سەئىدى» (1486 ـ 1533) يەكەن خانلىقىنىڭ

قۇرغۇچىسى سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى. ئۇ، خانلىقنىڭ دەسلەپكى ۋاقتىدا ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان شائىر، سىياسىئون ۋە ھەربىيشۇناس. «تارىخي رەشىدى» دېگەن كىتابتا بايان قىلىنىشچە سۇلتان سەئىدخان ھىممەتلىك، سېخىي، شىجائەتلىك، خۇش تەبىئەت، مۇسۇلمان، ئادىل ۋە شائىر پادىشاھ بولۇپ، پارس تىلى ۋە تۈركي تىلدا ياخشى شېئىرلارنى يازغان، لېكىن، شائىرنىڭ بىزگىچە بىرەر دىۋانى تولۇق يېتىپ كېلەلمىگەن بولسىمۇ، تارىخي كىتابلاردا بىرقانچە شېئىرى ساقلىنىپ قالغان. ئۇ، شېئىرلىرىدا رېئال ئادەمگە چىن دىلىدىن مۇھەببەت باغلاپ، دۇنياۋى ئەدەبىياتنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن تۈرتكە بولغان.

2) «رەشىدى» (1510 ـ 1560) يەكەن خانلىقىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد خانى ئابدۇرەشىتخاننىڭ ئەدەبي تەخەللۇسى. ئۇ، ئەنجاندا تۇغۇلغان، كېيىن دادىسى بىلەن يەكەنگە كېلىپ، دادىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن 1533 ـ يىلىدىن 1560 ـ يىلىغىچە يەكەن خانلىقى تەختىدە ئولتۇرغان. ئۇ، خانلىقنىڭ دەسلەپكى ۋاقتىدا ئەدەبي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان، ئۆز ئەتراپىغا شائىر، ئۆلىما، مەشھۇر سىياسەتچى، ھەربي ئىشلار ماھىرى، پەن ۋە مەدەنىيەت ئەربابلىرىنى توپلاپ، سەئىدىيە خانلىقى ئىلىم ـ مەرپىتىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن زور تۆھپە كۆرسەتكەن، ئۆزىمۇ قەلەم تەۋرىتىپ، ئۇيغۇر ۋە پارس تىلىدا نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەرنى يازغان. تارىخچى مەھمۇد جوراس: «ئابدۇرەشىتخان خۇش تەبىئەتلىك، خۇش نەپەس كىشى ئىدى، خەتنى چىرايلىق يازاتتى. ئۇنىڭ شېئىرلىرى كۆپ ئىدى» دەپ يازغان. تارىخىي مەنبەلەردە ئۇنىڭ «دىۋان رەشىدى»، «غەزەلىيات رەشىدى» قاتارلىق ئىككى شېئىرىي توپلامى، «كىتابي تەربىيە ئەتتەربىيە» دېگەن كىتابى، شۇنداقلا «سىلاتىننامە»، «مەشۇقنامە» قاتارلىق داستانلىرى بارلىقى مەلۇم. شائىرنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان شېئىرلىرىدىن قارىغاندا ئۇنىڭ تېماتىكىسى ھەق ـ ئادالەت، تەڭلىك، باراۋەرلىك، چىن ئىنسانىي مۇھەببەت، ئىنسانىي ئەخلاق، ئىنسانپەرۋەرلىك تېمىلىرىغا بېغىشلانغان. رەشىدى ئۆز دەۋرىنىڭ رېئال ئىجتىمائىي زىددىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۇرگەن، زامانىسىنىڭ مەدەنىيەتلىك

كىشىسى سۈپىتىدە تارىخنى ياخشى بىلىدىغان، تارىخىي تەجرىبىلەرنى ئەستايىدىل يەكۈنلەيدىغان ئالىيجاناب شەخس.

3) «نەفسە» (1523 ـ 1557) ئابدۇرەشىتخاننىڭ ئايالى ئامانىنساخاننىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى. ئۇ، ئۇيغۇر بەدىئىي ئەدەبىيات تارىخىدا ئايالالار ئىچىدىن پېتىشىپ چىققان چوڭ نامايەندە، مەدەنىيەت ئەربابى، ئوتتۇرا ئەسىر زۇلمەت دۇنياسىدا پارلىغان نۇرلۇق يۇلتۇز. ئۇنىڭ «دىۋان نەفسە» نامىلىق بىر شېئىرلار توپلىمى، «ئەخلاقۇل جەمىلىبە» نامىلىق بىر پەندى ـ نەسىھەت خاراكتېرىدىكى ئەسىرى، «شۇرۇھۇل قۇلۇب» (قەلبلەر شەرھى) نامىلىق بىر رىسالىسى، «ئىشرەت ئەنگىز» نامىلىق بىر مۇقامى بار بولۇپ، خەتتاتلىق ۋە نەغمىچىلىكتە داڭقى چىققان شائىرە ئىدى. ئۇ، مۇزىكا ساھەسىدىمۇ نۇرغۇن ئەجىر سىڭدۈرۈپ، سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر 12 مۇقامىنىڭ رەتلىنىشىگە نۇرغۇن تۆھپە قوشقان.

3. سەئىدى ۋە رەشىدىلەر شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنىي ھەققىدە نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: سەئىدى شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئىجتىمائىي رېئاللىققا چوڭقۇر باغلانغان، ئۆز دەۋرىدە خېلى بازار تاپقان سوپىستىك ئەدەبىياتىنىڭ ئىلاھىيەتچىلىك ئىدىيىسىگە قارشى ھالدا رېئال دۇنيادىكى ئىنسان گۈزەللىكىنى مەدھىيىلىگەن، ھۆر-پەرىلەر گۈزەللىكى ئورنىغا ھەقىقىي ئىنسانىنىڭ گۈزەللىكىنى چىن دىلىدىن كۈيلىگەن. ئۇ، شېئىرلىرىنى ئىنچام، لېكىن چوڭقۇر مەزمۇنلۇق يازغان. ئۇ ئىجادىيەت بىلەن خېلى ئۇزاق مەزگىل شۇغۇللانغان بولسىمۇ، لېكىن كېيىنكى تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن ئەسەرلىرى زامانىمىزغا تولۇق يېتىپ كېلەلمىگەن.

رەشىدىنىڭ شېئىرلىرىدا ھەق ـ ئادالەت، تەڭلىك، باراۋەرلىك، چىن ئىنسانىي مۇھەببەت، ئىنسانىي ئەخلاقىي مىزانلار، ئىنسانپەرۋەرلىك قاتارلىقلار زوق ـ شوخ بىلەن كۈيلەنگەن. ئۆز دەۋرىنىڭ رېئال ئىجتىمائىي زىددىيەتلىرىگە، ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە توغرىلىق بىلەن جاۋاب بېرىلگەن.

4. مۇھەممەد مىرزا ھەيدەرنىڭ ھايات توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: مۇھەممەد مىرزا ھەيدەر (1500 ـ 1551) يەكەن خانلىقىنىڭ سىياسىي، ھەربىي ۋە مەدەنىي ئىشلىرىغا كۆرۈنەرلىك ھەسسە قوشقان ئاتاقلىق زات. ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى مۇھەممەد ھۇسەيىن كوراگان بىننى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر گوراگانى (خانىنىڭ كۆيئوغلى)، ئەدەبىي تەخەللۇسى «ئايازى شىكەستە». ئۇ، قەشقەرلىق بولۇپ، دادىسى مۇھەممەد ھۇسەيىن مىرزا تاشكەنتكە باش ۋالىي بولغاندا دادىسىغا ئەگىشىپ تاشكەنتكە بارغان. 1508 ـ يىلى دادىسى شايبانىخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندە، مىرزا ھەيدەر كابۇلغا بېرىپ بابۇر شاھنىڭ پاناھلىقىغا ئۆتكەن، كېيىن سەئىد خانىنىڭ تەكلىپى بىلەن ئەنجانغا كېلىپ ئۇنىڭ قوشۇنىغا قاتناشقان ۋە يەكەن خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشىغا كۆپ كۈچ قوشقان. مىرزا ھەيدەر 1533 ـ يىلى سەئىدخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ھىندىستانغا بېرىپ بابۇر شاھنىڭ ئوغلى ھومايۇن شاھنىڭ ئوردىسىدا مەنسەپكە ئىگە بولغان، كېيىن تىبەت ۋە باشقا جايلاردا ئۇرۇشقا قاتناشقان، 1541 ـ 1551 ـ يىللارغىچە كەشمىرده بىر ھۆكۈمەت قۇرۇپ، بىر مەزگىل ھاكىمىيەت تۈتقان بولسىمۇ، 1551 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى كەشمىرگە تەۋە بىربال دېگەن جايدا توپلاڭچىلارنىڭ ئوقىدا ۋاپات بولغان.

5. «تارىخي رەشىدى» قانداق ئەسەر؟

جاۋاب: بۇ ئەسەرنى مىرزا ھەيدەر كەشمىرده ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان ۋاقىتلىرىدا دەسلەپ پارس تىلىدا يېزىپ، كېيىن ئۆزى چاغاتاي تىلىغا تەرجىمە قىلغان. «تارىخي رەشىدى» تۇغلۇق تۆمۈرخان (1329 ـ 1363) دىن ئابدۇرەشىتخان زامانىسى (1545 ـ يىل) غىچە بولغان ئىككى ئەسىرلىك تارىخي جەريانىنى ئىپادىلەپ بېرىشكە قارىتىلغان. ئۇنىڭ «تارىخي رەشىدى» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەب، ئۇنىڭ ئابدۇرەشىتخانغا بولغان سەمىمىي دوستلۇقى، ئابدۇرەشىتخان ئالدىدا ھېچقانداق گۇناھىنىڭ يوقلۇقىدىن

بولغان. «تارىخىي رەشىدى» نىڭ مەزمۇنى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ تەختكە چىقىشىدىن باشلاپ، شەرقتە يەكەن خانلىقىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى، سەئىدخاننىڭ ۋاپاتى، رەشىدخاننىڭ تەختكە چىقىشى قاتارلىق جەريانلاردىكى مۇرەككەپ تارىخىي ۋەقەلەر بايان قىلىنىدۇ. بۇ، تارىخىي ئەسەر بولسىمۇ، تارىخنى بەدئىي يوسۇندا ئىپادىلەپ بەرگەنلىكى بىلەن سەئىدىيە خانلىقى ئەدەبىيات تارىخىدا تولىمۇ ئەھمىيەتلىك. ئۇنىڭدا ۋەقەلەر بايانى جەريانىدا كۆز قاراشلار شېئىرىي تىل بىلەن بايان قىلىنغان. نەسرىي بايانلىرىدىمۇ ھېسسىيات بىلەن يۇغۇرۇلغان چاچما شېئىرىي تىل ئىشلىتىلگەن.

6. «جاھاننەما» داستانىنىڭ ئىدىيىۋىلىكى ۋە بەدئىيلىكى ھەققىدە نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: مىرزا ھەيدەر بۇ ئەسەرنى 1528 ـ 1533 ـ يىللىرى يازغان. بۇ ئەسەر چوڭ ھەجىملىك داستان بولۇپ، يەكەن خانلىقى دەۋرى بەدئىي تەپەككۇر تەرەققىياتىدا ئالاھىدە ئورۇنغا ئىگە يىرىك داستان. ئەسەر مەسنەۋى شەكلىدە، شەرق داستانچىلىق ئۇسلۇبى بويىچە يېزىلغان بولۇپ، ھەمدۇساناغا 60 مىسرا، داستاننىڭ يېزىلىش سەۋەبىگە 160 مىسرا، شائىرنىڭ ئۆز ھېسسىياتىغا دائىر مەسىلىلەرگە 32 مىسرا، ئەسەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىغا 2398 مىسرا بېغىشلانغان.

ئەسەرنىڭ يېزىلىش مەقسىتى شۇكى، شائىر ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىسىدە چىڭ تۇرۇپ، يەكەن خانلىقى دەۋرىدە شىنجاڭغا يامراشقا باشلىغان سوپىزم تەركىدىدۇنياچىلىقىغا قارشى تۇرۇپ، خەلق ئۆز قولى بىلەن باراقسان بەخت ـ سائادەتنى قوغداپ قېلىشتەك ئىلغار ئىدىيىنى تەشەببۇس قىلغان، يىرىك فېئودالىلىق دۆلەت قۇرۇپ، ئۇنى ئادىل، بىلىملىك شاھقا تاپشۇرۇپ، خەلقنە بەخت ـ سائادەت يارىتىش ئىدىيىسىنى ئالغا سۈرىمەكچى بولغان. ئالىم توختاۋسىز ھەرىكەت تىلىپ، ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، گۈللىنىشنىڭ ئارقىسىدا ھالاكەت، تۇغۇلۇشنىڭ ئارقىسىدا ئۆلۈم بار. ئالىم، تىرىكلىك، تۇشاللىق ۋە گۈللىنىش ئۆزگەرمەس نەرسە، دەپ ئويلاش بىخۇدلۇق. ئادەم ھەمىشە ھوشيار بولۇشى لازىم. ئۆتۈۋاتقىنى سائەتتەك

تۇيۇلسمۇ، لېكىن ئېلىپ كەتكىنى ئادەمنىڭ ئۆمرىدۇر، دېگەن ئىدىيىنى ئوبرازلىق سۆزەتلەپ بېرىدۇ.

داستاندا تۇرمۇش چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتكەن. شائىر ھاياتنى رېئاللىزملىق كۆز بىلەن كۆزىتىدۇ. لېكىن، ئەسەردە رومانتىزم بىر قالقان بولۇپ، شائىرنىڭ ھەقىقىي ئېيتماقچى بولغان مۇددىئاسىنى زور دەرىجىدە يېپىپ تۇرىدۇ.

7. مىرزا زىيرەك چالىش ۋە ئايازبىك قوشچىلارنىڭ شېئىر ئىجادىيىتى توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىڭ؟

جاۋاب: مىرزا زىيرەك چالىش قارا شەھەردە تۇغۇلغان بولۇپ، ئابدۇرەشىتخان ۋە ئابدۇكەرىمخان زامانىدا ياشىغان شائىر ۋە سازەندە، 1533 ـ يىلى قارا شەھەردىن قەشقەرگە كەلگەن، يەكەن خانلىقى ئوردىسىدا يۇقىرى مەرتىۋىگە ئېگە شەخسلەردىن بولغان. ئابدۇكەرىمخان ئۇنى ئۆزىنىڭ ئۇستازى دەپ تونۇغان، ئۇ ئابدۇرەشىتخاننى ھۆرمەتلەپ «قوشاقچى بابا» دەپ ئاتىغان. ئۇ نۇرغۇنلىغان شېئىرلارنى يازغان بولسىمۇ، زامانىمىزغا يېتىپ كېلەلمىگەن، «تارىخىي رەشىدى» دە ئىككى مىسرا شېئىرى مىسالغا ئېلىنغان.

ئايازبىك قوشچى ئابدۇرەشىتخان زامانىدا ئۆتكەن شائىر. ئۇ خۇش تەبىئەتلىك كىشى بولۇپ، نۇرغۇن قەسىدە ۋە لىرىكىلارنى ئىجاد قىلغان، قەسىدىلىرىدە ئابدۇرەشىتخاننىڭ تەختكە چىققانلىقىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي قاراشلىرىنى، دەۋرگە نىسبەتەن باھاسىنى ئىزھار قىلغان. بەزى مەنبەلەردە ئۇنىڭ پەند ـ نەسىھەت خاراكتېرىدىكى «مەھمۇد نامە» ناملىق بىر داستانى بارلىقى مەلۇم. ئۇ ئابدۇرەشىتخان يېڭى تەختكە ئولتۇرغاندا ۋە ئابدۇرەشىتخان ھېيت مۇناسىۋىتى بىلەن ئاۋامغا كاتتا توي قىلىپ بەرگەندە ئابدۇرەشىتخانغا ئاتاپ ئىككى پارچە شېئىر ئوقۇغان. ئابدۇرەشىتخان شائىرنىڭ ئىستىداتىغا ئاپىرىن ئوقۇپ، 60 تۆتۈن كىشىنى يەر ـ سۇيى بىلەن ئۇنىڭغا ھەدىيە قىلغان ۋە كۆپ پۇل، مال ـ مۈلۈك بەرگەن.

8. قەدىرى يەكەن خانلىقى مەدەنىيەت تارىخىدا قانداق ئورۇنغا ئىگە؟

جاۋاب: قەدىرى يەكەن خانلىقىنى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر مەدەنىيەت ئەربابى. ئۇنىڭ ئىسمى يۈسۈپ قەدىرخان ياركەندى قەدىرى بولۇپ، ئابدۇرەشىتخان دەۋرىدە مۇزىكا ۋە شېئىرىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ «دىۋان قەدىرى» ناملىق بىر شېئىرلار توپلىمى بار، «ۋەسال» ناملىق بىر مۇقامنى ئىجاد قىلغان، راۋاب، ھەشتار قاتارلىق چالغۇ ـ ئەسۋابلارنى كەشىپ قىلغان. ئۇنىڭ «‹دىۋان قەدىرى› نىڭ مۇقەددىمىسى» ناملىق بىر توپلىمۇ بار بولۇپ، ئۇنىڭدا تۇرلۇك مەزمۇنلار تۇرلەر بويىچە توققۇز تۇم قىلىپ جەملەنگەن.

قەدىرخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا، 12 مۇقامنى رەتلەش ۋە قېلىپلاشتۇرۇشتا زور تۆھپە قوشقان.

9. «‹دىۋان قەدىرى› نىڭ مۇقەددىمىسى» دە نېمىلەر سۆزلەنگەن؟

جاۋاب: «‹دىۋان قەدىرى› نىڭ مۇقەددىمىسى» دە تۇرلۇك مەزمۇنلار سۆزلەنگەن. ئۇ، توققۇز جىلد قىلىپ تۇزۇلگەن. ئۇنىڭ مەزمۇنلىرى (1) روھنى ئارتتۇرۇچلىرى؛ (2) تاللانغان ۋەزىنەتلىكلەر؛ (3) شاھانە ھېيىت ۋە پايدىلىقلىرى؛ (4) لاتاپەت ئارىلاش ۋە يېتىشكەنلىرى؛ (5) ئۇلۇغلاش ھېسسىياتىنى قوزغايدىغان، كۆڭۈلگە ياقارلىرى؛ (6) مىسلىسىز تاق ھېيىتلىرى؛ (7) لەتىپ ۋە راۋانلىقى مۇقەررەر مۇئەممالار؛ (8) تەبئىيلىكى ئاشكارا ۋە تۇتاش غەزەللەر؛ (9) رىغبەتلەنىرلىك ۋە مۇتىدىللىكلىرى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. يۇقىرىقىلارغا تارىخانداش «‹دىۋان قەدىرى› نىڭ مۇقەددىمىسى» خېلى زور ھەجىملىك كىتاب بولۇشى مۇمكىن.

10. مەھمۇد جۇراسنىڭ ھاياتى، ئىجادىي پائالىيىتى

توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: مەھمۇد جوراس (1620 ـ 1698) يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە، خوجىلار دەۋرلىرىنىڭ باشلىرىدا ئۆتكەن تارىخشۇناس، ئەدەبىياتشۇناس ۋە شائىر. ئۇ، يەكەندە ئۇيغۇرلاشقان موڭغۇل جوراس بەگلىرىدىن مىرزا فازىل جوراس ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ «تارىخىي شاھ مەھمۇد جوراس»، «ئەنسىت تالىبىن»، «تارىخىي رەشىدى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

11. «تارىخىي رەشىدى» نىڭ تارىخشۇناسلىق ۋە ئەدەبىياتشۇناسلىق ساھەسىدىكى ئورنى قانداق؟

جاۋاب: «تارىخىي رەشىدى» 1686 ـ يىلى يېزىلغان، 119 بابتىن تەشكىل تاپقان زور ھەجىملىك ئەسەر. ئاپتور ئەسەردە چىڭگىزخان دەۋرىدىن يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى ئەۋلادى ۋە 1688 ـ يىلىدىن 1699 ـ يىلىغىچە ئاپپاق خوجىنىڭ ئورنىغا دەسسىگەن مۇھەممەدئىمىن خان دەۋرىگىچە بولغان تارىخىي ۋەقەلەرنى بايان قىلىدۇ. ئەسەردە يەكەن خانلىقىنىڭ ئۇچىنچى ۋارىسى ئابدۇكەرىمخاندىن كېيىنكى تارىخىي ۋەقەلەر خېلى تەپسىلىي ۋە ئېنىق بايان قىلىنغان.

ئەسەرنىڭ ئەدەبىي قىممىتىدىن قارىغاندا، ئاپتور تارىخىي ۋەقەلەرنى نەسرىي يول بىلەن بايان قىلىپ بېرىدۇ، ھەر بىر باب خۇددى تەسىرلىك ھېكايىدەك كىشىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلىدۇ، تەسۋىر ۋە بايانلار چۈشىنىشلىك، ئوبرازلىق ۋە پېرسوناژلار روشەن ئىندىۋىدۇئاللىققا ئىگە قىلىنغان. ئەسەردە يەنە كۆپلىگەن شېئىرىي پارچىلارمۇ بار بولۇپ، ئۇلار ئاپتورنىڭ شېئىرىيەتتىكى بەدىئىي ماھارىتىنى تولۇق نامايان قىلىپ بېرىدۇ. كىتابتا يەنە سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىي ھايات توغرۇلۇق قىسقا ۋە مۇھىم بولغان ئۇچۇرلار بېرىلگەن بولۇپ، كىتاب ئۇلارنى دەۋرىمىزگىچە يەتكۈزۈپ بەرگەن.

12. خوجىلار دەۋرىدىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي ئەھۋال قانداق بولغان، ئۇلار ئەدەبىياتقا قانداق ئەكس

تەسىر كۆرسەتكەن؟

جاۋاب: خوجىلار دەۋرى دېگىنىمىز، 1678 ـ يىلى ئاپپاق خوجىنىڭ قورچاق ھاكىمىيىتى باشلانغاندىن تاكى 1759 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى تىنجىتقۇچە بولغان ۋاقىتلارنى كۆرسىتىدۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە سەمەرقەندتىن مەھدۇم ئەزەم قاتارلىق بىرتۇركۈم كىشىلەر قەشقەر، يەكەن قاتارلىق شەھەرلەرگە كېلىپ، ئىشانىزملىق پىكىر ئېقىمىنى تەشۋىق قىلىشقا باشلىدى. XVIII ئەسىرگە كەلگەندە مەھدۇم ئەزەمنىڭ ئوغلى مۇھەممەدئەمىن بىلەن مەھدۇم ئەزەمنىڭ ئىنىسى ئىسھاق ۋەلى ئوتتۇرىسىدا پىكىر ئېقىمىدا ئىختىلاپ يۈز بېرىپ، ئاق تاغلىق ۋە قارا تاغلىق (ئاق تەقى ۋە قارا تەقى) دەپ ئىككى گۇرۇھ شەكىللەندى. مۇھەممەدئەمىن ئۆزىنى ئىشان كالان دەپ ئاتىسا، ئىسھاق ۋەلىمۇ ئۆزىنى ئىشان كالان دەپ ئاتىدى. ئۇلار ئۆز مۇرىتلىرىنى بىر ـ بىرىدىن پەرقلەندۈرۈشتە باشلىرىغا ئاق ۋە قارا دوپپا كىيگەنلىكى ئۈچۈن، ئاق تەقىيلىقلار ۋە قارا تەقىيلىقلار دەپ ئاتالدى (تەقىي دېگەن سۆز كېيىنچە تاغ دېگەن سۆزگە ئۆزگىرىپ كەتكەن). ئىسھاق ۋەلى تەرەپدارلىرى ئىسھاقىيە ياكى قارا تەقىيلىقلەر دەپ ئاتالدى. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مەزھەپ كۈرىشى خەلقنى روشەن ھالدا ئىككى سەپكە بۆلدى. ئۇلار خەلقنىڭ يەر ـ سۇلىرىغا تايىنىپ ئاقسۆڭەكلەرگە ئايلاندى، زىددىيەت كەسكىنلەشتى، پەرق چوڭايدى، كېيىنچە بۇ تەرەققىي قىلىپ سىياسىي ھاكىمىيەتكە ئېرىلاشتى. XVIII ئەسىرگە كەلگەندە خانلارمۇ روشەن ھالدا مەزھەپكە مايىللىشىپ، دىن بىلەن ھاكىمىيەت ئارىلىشىپ كەتتى. قارا تاغلىقلار بىلەن ئاق تاغلىقلار ئۇرۇشۇپ، جەڭدە ئاپپاق خوجا يېڭىلدى. ئۇ، 1678 ـ يىلى تىبەتكە بېرىپ، بۇددا دىنى لاماسىدىن ئەسكەر تەلەپ قىلدى، لاما جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە نامە يېزىپ، ئاپپاق خوجىنىڭ تەلىپىنى ئورۇنلاشنى ئېيتتى. يۇقىرىقىدەك مۇرەككەپ ئىجتىمائىي ۋەزىيەت شۇ دەۋردىكى شائىر ـ يازغۇچىلارنى تۇرلۇك ئىجتىمائىي تېمىلار بىلەن تەمىنلىدى. بۇ دەۋردە تەقۋادارلىق، تەركىدۇنياچىلىق ۋە سوپىزمچىلىق

مەزمۇنىغا ئىگە دىنىي شېئىرىيەت ۋە خۇشامەتچىلىك ئاساسىدىكى ئوردا ئەدەبىياتى، قان بىلەن بويالغان خوجىلار ھاكىمىيىتى ۋە ئۇنىڭ دىنىي ئالدامچىلىرىنى كۆچەپ مەدھىيىلەيدىغان ساراي ئەدەبىياتى كۆچىيىپ، رېئالىستىك ئىلغار خاھىشتىكى ئەدەبىياتخىزمەتلەشكەن بولسىمۇ، لېكىن ئوت يۈرەك شائىرلار سىمۇۋولىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئىلغار خاھىشتىكى ئەسىرلەرنىڭ ۋۇجۇدقا چىقاردى، ئەدەبىياتنىڭ شەكىل ۋە ژانىرلىرى كۆپەيدى، تەرجىمە ۋە تەزكىرە ئەدەبىياتى گۈللەندى، دىداكتىك ئەدەبىيات گۈللەنگەن مەنزىرىسىنى نامايان قىلدى، ئاپتورلار قوشۇنى زورايدى، تەقلىدىي ئەدەبىيات گۈللەپ ياشنىدى.

XI باب خوجىلار دەۋرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

1. خوجىلار دەۋرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟

جاۋاب: خوجىلار دەۋرىدە سىياسەت بىلەن دىن ئارىلىشىپ، ۋەزىيەتتە كەسكىن ۋە قالايمىقان ھالەت يۈز بېرىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئەدەبىيات ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى ئۆز ئالاھىدىلىكىگە ماس ھالدا تۇرلۇك ئۇسۇللار بىلەن داۋاملىق تۇرىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۆزىنى كۆپ تەرەپلىمە تەرەققىياتلارغا ئىگە قىلىپ تۇردى.

شەكىل ۋە ژانىر جەھەتتە:

1) لىرىك شېئىرىيەت ئىلگىرىكىگە قارىغاندا راۋاجلاندى.

2) ئېپىك شېئىرىيەت ئالاھىدە يۇكسەلدى، زور ھەجىمدىكى داستانلار ئارقا - ئارقىدىن مەيدانغا كەلدى.

3) دىداكتىك مەزمۇن ئەدەبىياتتىن كەڭ تۇرىدە ئورۇن ئېلىپ، شەكىل جەھەتتىن شېئىرىيەتنى ئاساس قىلغان ھالدا راۋاجلاندى.

4) تەزكىرە ئەدەبىياتى يۇكسىلىشكە قاراپ ماڭدى.

5) تەقلىدىي ئەدەبىيات تەرەققىي قىلدى، ئىلگىرىكى يارىتىلغان داڭلىق داستان ۋە قىسسىلەر ئاساسىدا نۇرغۇنلىغان داڭلىق ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى.

6) تەرجىمە ئەدەبىياتى بارلىققا كەلدى.

مەزمۇن جەھەتتە:

1) ئىنسانپەرۋەرلىك خاھىش ئەدەبىي تېمىلارنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە كەڭ تۇرىدە تەشۋىق قىلىندى.

2) ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى كۈچەپ تەرغىب قىلىندى.

3) ئىلىم - مەرىپەتلىك بولۇش، ئىلىملىك كىشىلەرنى ھۆرمەتلەش تەشەببۇسى ئەدەبىياتتىكى ئاساسىي تېما بولدى.

بەدئىي مېتود ۋە ئەدەبىي ئېقىم جەھەتتە:

1) رېئاللىزم، رومانتىزم ۋە سىمۋولىزملىق ئىجادىيەت مېتودى راۋاجلاندى.

2) ئەنئەنىچىلىك، كلاسسىزم ۋە تەقلىدچىلىك ئېقىملىرى رېئاللىقنىڭ ماھىيىتى ۋە ئىللەتلىرىنى ئېچىپ تاشلاشتا مۇھىم رول ئوينىدى.

ئاپتورلار قوشۇنى جەھەتتە:

1) ئاپتورلار قوشۇنىدا زور ئۆزگىرىش بولۇپ، ئاپتورلار كۆپەيدى.

2) ئەدەبىلەرنىڭ ئىدىيىسىدە خاھىشچانلىق كۈچلۈك تۇس ئېلىپ، مەۋقە كونكرېتلاشتى.

3) ئەدەبىلەرنىڭ ھەرقايسى يۇرتلاردا كۆزگە كۆرۈنۈشى ئىلگىرىكىگە قارىغاندا كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىش ياسىدى. ئىلگىرىكى مەركىزىي شەھەرلەرگە شائىر ـ يازغۇچىلارنىڭ توپلىنىش ھادىسىسىدە ئۆزگىرىش بولۇپ، مەركەزلىشىش خېلىلا سۇسلاشتى.

ئەدەبىي تىل جەھەتتە:

ئەدەبىي تىلدا ئۆزگىرىش بولۇپ، ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرى قوبۇل قىلىنىش بىلەن بىرگە خەلق جانلىق تىلى ئەدەبىياتقا يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئۆزلىشىپ ماڭدى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئېلېمېنتلىرىمۇ داۋاملىق بىرگە قوللىنىلدى.

2. خىرقىتىنىڭ ھاياتى ۋە پائالىيىتى توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىڭ؟

جاۋاب: خىرقىتى (1634 ـ 1724) نىڭ ئەسلىي ئىسمى مۇھەممەدئەمىن خوجامقۇلى خىرقىتى بولۇپ، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ باغچى يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن، قەشقەر مەدرىسلىرىدە ئوقۇپ ئىلىم تەھسىل قىلغان، ئەرەب، پارس تىللىرىدىن مۇكەممەل ساۋات چىقارغان. 30 يېشىدا ئاپپاق خوجا ھوزۇرىدا باغۋەن، كاۋاپچى، چىراقچى قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن، ئۆز تۇرمۇشى داۋامىدا تېما تاللاپ كېيىنكى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» داستانىغا ئاساس يارىتقان.

3. «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» داستانىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى، پېرسوناژلار ئوبرازى ۋە داستانىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: ئاپتورنىڭ بۇ داستانى دوستلۇق، ئىشق ـ مۇھەببەتكە بېغىشلانغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ساپ مۇھەببەتنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى، مۇھەببەتلەشكەن كىشىنىڭ ئۆزىنى قانداق تۇتۇشى كېرەكلىكى، نېمىلەرگە دىققەت قىلىشى ۋە نېمىلەرنى قىلىشى زۆرۈرلۈكى ھەققىدە مۇئاپىق چۈشەنچە بېرىلىدۇ. بولۇپمۇ ھەقىقىي ئىشق يولىغا كىرگەن كىشى ئۆز سۆيگۈسىگە ۋاپا قىلىشى، ساداقەت كۆرسىتىشى، جاپاغا چىداپ ئېغىرچىلىقلارنى يېڭىپ، ئۇمىدۋار بولۇشى، مۇراد ـ مەقسىتىگە يېتىشى كېرەكلىكى ئالاھىدە ئەسلىتىپ ئۆتۈلىدۇ. شائىر مېھنەت بىلەن مۇھەببەتنى توغرا تەھلىل قىلىپ، مېھنەتسىز ھەقىقىي مۇھەببەتنىڭ بولمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ، بولۇپمۇ بۇ جەھەتتە ئەسەرنىڭ كىرىش قىسمىدىكى «مۇھەببەت» دېگەن سۆزدىن پەيدا بولغان 28 تۈرلۈك قىسمەتنىڭ شەرھىسى ئالاھىدە ئېتىبارغا ئېلىنىدۇ.

ئەسەردىكى پېرسوناژلار ئوبرازى

1) سابا ئوبرازى: بۇ كۆپىنى كۆرگەن، نۇرغۇن ئىسسىق ـ سوغۇقلارنى بېشىدىن كەچۈرگەن، ياخشى ـ يامانلىقنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى پەرقلەندۈرەلەيدىغان شەخس. ئۇ ئۆزىنىڭ مېھنىتى ئارقىلىق مېھنەتتىن يىركەنگەن شەخسلەرنى مەسخىرە قىلىدۇ. ئۇ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن يۇقىرى ئاڭغا ئىگە شەخس بولغاچقا، بۇلبۇلنىڭ ئىشق ـ مۇھەببىتىنى قىزىلگۈلگە يەتكۈزۈپ، ئۆزىنىڭ ساداقەتمەن، ۋاپادار، مېھنەت سۆيەر خىسلىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

2) قىزىلگۈل ئوبرازى: قىزىلگۈل ۋۇجدانلىق ئەخلاق ئىگىسى بولۇپ، ساپ ئىشق ـ مۇھەببەتنى ئىنسانغا مەنىۋى كۈچ بېرىدۇ دەپ ھېسابلايدۇ. دېمەك، قىزىلگۈل مەردانىلىك بىلەن ئىنسانىي ئادەمگەرچىلىكنىڭ بەلگىسىنى ئۆز ۋۇجۇدىدا ئىپادە قىلغۇچى پاك قىزلارنىڭ تىپىك ئوبرازى.

3) بۇلبۇل ئوبرازى: بۇلبۇل — ۋۇجدانلىق ياشلارنىڭ تىپىك

ئوبرازى. ئۇنىڭ خاراكتېرىدە ساپ مۇھەببەتنى ئۆزىگە دەرماندىن ئارتۇق دەپ ھېسابلاش، كۆڭۈل بېرىپ سۆيگەن يارىنىڭ ئىشقىدا جان بېرىش شەرەپلىك دېگەن ئىدىيە ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ.

ئەسەرنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى

داستاننىڭ تىلى XVII ۋە XVIII ئەسىر ئۇيغۇر تىلىنىڭ تىپىك نامايەندىسى بولۇپ، ئەسەردە خەلق جانلىق تىلى قوللىنىلغاچقا، ئەسەرنىڭ جەزبىلىكى ئاشقان. ئەسەر ئۇسلۇب جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، بۇ ھال تىل تەسۋىرى ۋە مىللىي خۇسۇسىيەتتە روشەن ئىپادىلەنگەن. ئەسەر مەسنەۋى شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، بۇ ھال داستاننىڭ ئاھاڭدارلىقىنى ئاشۇرغان، داستاندا ھېكمەتلىك سۆزلەر ناھايىتى كۆپ، پەلسەپىۋى كۆزقاراشلار داستان تېماتىكىسىنى يورۇتۇشقا ئاكتىپ خىزمەت قىلغان.

4. خاراباتى كىم؟

جاۋاب: مۇھەممەد ئەمىنى ئابدۇللا خاراباتى (1638 ـ 1730) خوجىلار دەۋرىنىڭ ئالدىنقى باسقۇچلىرىدا ئاقسۇدا ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان، كېيىن بۇخارادا بېرىپ بىلىم ئاشۇرغان. ئۇ، ئىسلام پەلسەپىسى ۋە قانۇنلىرىغا ئائىت مول بىلىملەرنى ئىجتىھات بىلەن ئۆگىنىپ، ئۆزىنىڭ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتكەن، ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن مۇدەررىسلىك قىلغان، شۇ جەرياندا شېئىرىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى» نامىلىق توپلىمى بار بولۇپ، «خاراباتى» تەخەللۇسى بىلەن نۇرغۇن شېئىرلارنى يازغان، 92 يېشىدا ئۆز يۇرتىدا ۋاپات بولغان.

5. «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى» نىڭ مەزمۇنىنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟ مەركىزىي ئىدىيىسىنى سۆزلەڭ.

جاۋاب: «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى» 1733 ـ 1734 ـ يىللىرى يېزىلغان. بۇ توپلام 13 مىڭ مىسرادىن تۇزۇلگەن، بۇلار بايان ۋە پەسىل دەپ ئاتىلىدىغان 112 پارچە نەسىھەتنامىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئەسەردە ئومۇمەن لىرىك ھېسسىيات ئاساسىي سيۇژىت قىلىنىپ، قويۇق دىداكتىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە قىلىنغان.

ئۇنىڭدا ئەخلاقىي پەزىلەت، پەلسەپىۋى - ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئىلمىي يوسۇندا شەرھلەنگەن. ئاپتورنىڭ زامانىدىكى ناھەقچىلىق توغرىسىدىكى قاراشلىرى، ئىنسانىي ئەدەپ - ئەخلاق ھەققىدىكى چۈشەنچىسى، ناچار قىلىقلارنى ئۆزگەرتىش توغرىسىدىكى تەشەببۇسى دادىللىق بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

ئەسەردە ئادالەت، ھەققانىيەت، تىنچلىقپەرۋەرلىك، شۇنداقلا ئادەمگەرچىلىك ئىدىيىلىرى تەرغىب قىلىنغان، ئۆز زامانىسىدىكى قاباھەت، زالىملىق، مۇناپىقلىق قاتارلىق يامان خاھىش ۋە ئىللەتلەر چوڭقۇر پاش قىلىنىش ئارقىلىق كىشىلەرنى ياخشىلىققا يېتەكلەش ئىدىيىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. شائىرنىڭ بۇ خىل ئىدىيىسى ئۆز زامانىسى ئۇچۇنلا ئەمەس، ھازىرمۇ رېئال تەرىبىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە.

6. موللا پازىل كىم؟

جاۋاب: موللا پازىل «كىچىك» تەخەللۇسى بىلەن ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان. ئۇ، نۇرغۇن ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان بولسىمۇ، بىزگە بىردىنبىر مىراس بولۇپ قالغان، ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن شائىرلارنىڭ ئىزىدىن ئىجادىي ھالدا مېڭىپ يارالقان داستانى — «لەيلى - مەجنۇن» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، بۇ داستاننى 1705 - يىلى 52 يېشىدا يازغان.

7. موللا پازىلنىڭ «لەيلى - مەجنۇن» داستانىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

جاۋاب: ئاپتور داستاندا لەيلى بىلەن مەجنۇننىڭ مۇھەببەت ۋەقەسى ئارقىلىق XVIII ئەسىر ئۇيغۇر ئىجتىمائىي جەمئىيىتىدىكى كىشىلىك ھوقۇق، مۇھەببەت ئەركىنلىكى قاتارلىقلارنى ئەكس ئەتتۇرۇپ، مۇشۇنداق ئەقەللىي تەلەپتىن مەھرۇم قالغان ياشلارغا چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلغان؛ ئېچىنىشلىق تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ، ئەزگۈچى سىنىپلارغا بولغان ئۆچمەنلىكىنى ئىپادىلىگەن.

داستاندىكى لەيلى بىلەن مەجنۇن فېئوداللىق ئەدەپ - ئەخلاقنىڭ

روهي كىشەنلىرىگە، فېئودالىلىق نىكاھ تۈزۈمىگە قارشى جەڭ ئېلان قىلىپ، شەخسىي ئازادلىق، مۇھەببەت ئەركىنلىكى ئۈچۈن كۈرەش قىلغان، چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى قەدىرلەپ، ئۇنىڭ ئۈچۈن جېنىدىن كېچىشكە رازى بولغان ژاپادار، ژىجدانلىق، ئىسيانكار قىز - يېگىتلەردۇر.

8. ئابىد قۇمۇلى ژە «دىۋان ئابىد» توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: ئابىد قۇمۇلى XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرى XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قۇمۇلدا ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان، ئۆمرى غۇربەتچىلىكتە ئۆتكەن. شائىرنىڭ توپلىمى — «دىۋان ئابىد» لىرىك شېئىرلاردىن تەشكىل قىلىنغان بولۇپ، بىزگە مەلۇم بولغانلىرى 34 پارچە غەزەل، 69 رۇبائىيدىن ئىبارەت. شائىر لىرىكىلىرىدىكى باش قەھرىمان «مەن» دەردەمەن، نادان، ئەخمەق، جاھىل، غېرىب، قەلبى زەردار بىلەن تولغان، زاماندىن خوژلۇق كۆرمىگەن بىر ئىنسان سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. شائىر شېئىرلىرىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك مۇشۇ بىتەلەي، شور پېشانە «مەن» نىڭ خىتابى، زارلىنىش بايانى تەرىزدە ئىپادىلىگەن.

9. مەھزۇننىڭ ھاياتى قانداق ئۆتكەن؟

جاۋاب: شائىر مەھزۇنى XVIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا خوتەندە ياشىغان. ئۇنىڭ «دىۋان مەھزۇنى» نامىلىق شېئىرلار توپلىمى ژە «قىسسەئى پەرھاد ژە شېرىن» نامىلىق ئەسىرى بار. بۇ ئىككى ئەسەر ئاپتورنىڭ يېرىك ئەسەرلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «دىۋان مەھزۇنى» دا 187 مىسرالىق «قوغۇنلار ئۆزئارا ھۆرمەت تالاشتى» نامىلىق مۇنازىرە شەكلىدىكى بىر پارچە داستانى بار.

10. مەھزۇننىڭ «قوغۇنلار ئۆزئارا ھۆرمەت تالاشتى» نامىلىق داستانىنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسى نېمە؟

جاۋاب: شائىر داستاندا قوغۇنلارنىڭ ئۆزئارا مۇنازىرىسى ئارقىلىق بىر - بىرىنى كۆرەلمەسلىك، ئۆزىنى چوڭ تۇتۇپ

مەنمەنچىلىك قىلىش، ھاكاۋۇرلۇق قىلىش ئىدىيىلىرىنى قاتتىق قامچىلاپ، جەمئىيەتتىكى ناچار ئەخلاق، ناتوغرا كەيپىياتلارنى ئېچىپ تاشلىغان. شائىرنىڭ داستانى ئۆز دەۋرىدىكى مەنمەنچى، ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ ئىخچاملاشتۇرۇلغان، تىپىكلەشتۈرۈلگەن بەدئىي كۆرۈنۈشى. شائىر ئۆزى ياشاۋاتقان تەڭسىز جەمئىيەتتىنىڭ خاراكتېرىنى ئېنىق كۆرسىتىش ئۈچۈن قوغۇنلار ئارىسىدا زىددىيەت پەيدا قىلىپ، ئۇنى ئادەمىي خاراكتېرده سۈرەتلەپ بەرگەن. شائىرنىڭ بۇ داستانى كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى تۇر ۋە ژانىرلار تەتقىقاتىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

11. سالاھىنىڭ ھايات پائالىيىتى قانداق بولغان؟

جاۋاب: سالاھى XVIII ئەسىردە قەشقەردە ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان، ئۇنىڭ ھاياتى تولىمۇ غۇربەتچىلىكتە ئۆتكەن. «گۈل ۋە بۇلبۇل» ناملىق بىر داستانى زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن.

12. سالاھىنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانى قانداق داستان؟

جاۋاب: «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانى 1740 ـ 1741 ـ يىللىرى ئارىسىدا يېزىلغان بولۇپ، 41 بابقا بۆلۈنگەن، مەسنەۋى شەكلىدە يېزىلغان 2000 مىسرالىق ئېپىك داستان بولۇپ، ئۇنىڭدا بۇلبۇل، قىزىلگۈل ۋە ساباھەتىن ئىبارەت سىمۋوللۇق ئوبرازلارنىڭ كونكرېت پائالىيەتلىرى ئارقىلىق رېئاللىقتىكى ئىجتىمائىي ۋەقەلىك ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

13. سالاھىنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانىنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسى نېمە؟

جاۋاب: شائىر داستاندا سىمۋولىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئۆز دەۋرىنىڭ ماھىيەتلىك زىددىيىتىنى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىشكە تىرىشقان، ئەركىنلىك سۆيەر، مېھنەتكەش خەلق ئاممىسىغا ھېسداشلىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھالىغا ئىچ ئاغرىتقان، چىن سۆيگۈ ـ مۇھەببەتنى قەدىرلەپ ۋە ئۇلۇغلاپ، سەممىي، پاك نىيەتلىك، شەخسىيەتسىز دوستلارنىڭ خالىس ياردىمىگە ئاپىرىن

ئوقۇغان؛ قارا نىيەت، ئالدامچى، ھىيلىگەر، مەنپەئەت ئۈچۈن ھەممىدىن ۋاز كېچىدىغان پۈلخۇمار كىشىلەرگە چوڭقۇر نەپرەت بىلدۈرۈپ، فېئودالىزمنىڭ پۈل ھۆكۈمران ئىدىيىسىنى قاتتىق قامچىلىغان؛ ياخشى كىشىلەرگە ھامان دوست تېپىلىدۇ، دېگەن ئىدىيىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، كىشىلەرنى ئىتتىپاقلىشىشقا، ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىشقا، بىر - بىرىگە كۆيۈنۈشكە دەۋەت قىلغان.

14. «دۇئان مەشھۇرى» دا نېمىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؟

جاۋاب: «دۇئان مەشھۇرى» غا غەزەل، مۇخەممەس، مۇسەددەس، تەرجىئىبەند، مەرسىيە ۋە مۇناجات بولۇپ جەمئىي 3960 مىسرا شېئىر كىرگۈزۈلگەن.

مەشھۇرى بۇ دۇئاندىكى ئەسەرلىرىدە، ئىشق - مۇھەببەتنى تېما قىلغان ھالدا، ئەركىن مۇھەببەتنى، مېھر - ۋاپانى، چىدام - غەيرەتنى مەدھىيىلەيدۇ؛ چىن سۆيگۈ كۈشەندىسىنى، ھۆرلۈك، ئەركىنلىكنىڭ رەقىبلىرىنى قارىلايدۇ؛ كىشىلەرنى بىلىم ئىگىلەشكە، نادانلىقتىن يىراق تۇرۇشقا دالالەت قىلىدۇ؛ ئانا يۇرتنى ئەۋزەل بىلىدىغان، ئانا يۇرتنى قەدىرلەيدىغان، ئانا يۇرت ئۈچۈن جان پىدا قىلىدىغان، تەبىئەت كۈلكىسىدىن زوقلىنىدىغان ئوتلۇق ھېسسىياتنى ئىپادىلەيدۇ.

15. نۆبەتنىڭ ھايات توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىڭ؟

جاۋاب: نۆبەتى (1691 ـ 1760) خوتەنده ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان لىرىك شائىر. ئۇ، «نۆبەتى» تەخەللۇسى بىلەن نۇرغۇن شېئىرلارنى يازغان. نۆبەتى كىچىكىدىن باشلاپ ئىلىمگە ئىشتىياق باغلاپ، نۇرغۇن بىلىملەرنى ئۆگەنگەن، كېيىنكى مەزگىللەردە سەپەرگە چىقىپ مول ئىجتىمائىي بىلىملەرگە ئىگە بولغان، بۇ جەريانداغۇنىڭدا كۆچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتى ۋايىغا يەتكەن. ئۇ، 1747 ـ يىللىرى ئەتراپىدا «دۇئان نۆبەتى» ناملىق دۇئانىنى تۈزۈپ چىققان.

16. «دۇئان نۆبەتى» قانداق ئەسەر، مەزمۇنى

نېمىلەردىن ئىبارەت؟

جاۋاب: «دىۋان نۆبىتى» غەزەل، مۇخەممەس ۋە رۇبائىيلاردىن تەشكىل تاپقان چوڭ ھەجىملىك شېئىرىي توپلام. ئۇنىڭدا شائىرنىڭ خەلقچىللىق، ئىنسانپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك، تەرەققىيپەرۋەرلىك تۇيغۇلىرى تولۇق ئىپادىلەنگەن، ۋەتەنپەرۋەرلىك يۈكسەك دەرىجىدە ئومۇملاشتۇرۇلغان بولۇپ، شائىر ئۆز يۇرتى خوتەننى ئۇلۇغلاپ، ئۇنى مۇسۇلمانلارنىڭ تاۋابگاھى مەككىگە تەڭلەشتۇرگەن؛ رېئال ھايات گۈزەللىكىگە مۇھەببەت باغلاپ، تۇرلۇك مېۋىلەرنى رىۋايەتلەردە تەسۋىرلىنىدىغان جەننەت مېۋىلىرىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويغان. شائىرنىڭ شېئىرلىرى 12 مۇقام تېكىستلىرىگىمۇ كىرگۈزۈلگەن.

17. نۆبىتىنىڭ «رەۋزىگە مانەند خىيال ئەت خوتەننى» سەدرىسى بىلەن باشلىنىدىغان شېئىرىنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسى نېمە؟

جاۋاب: شائىر بۇ غەزەلىدە ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى ئەڭ يۇقىرى باسقۇچقا كۆتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ كۆچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى ئىپادىلىگەن. ئۇ، غەزەلنىڭ بېشىدا كىشىلەرنى ئۆز يۇرتى خوتەننى ئەۋزەل بىلىشكە دالالەت قىلسا، غەزەلنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلەرنىڭ باشلامچىسى ئىكەنلىكىدىن بېشارەت بېرىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن غەزەلدە يەنە ۋەتەندىن يۈز ئۆرىگەنلەرگە جەڭ ئېلان قىلىپ ئوتلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتىنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرىدۇ.

18. زەلىلى كىم، ھاياتى قانداق ئۆتكەن؟

جاۋاب: مۇھەممەد سىدىق زەلىلى (1676 ـ 1755) ئۇيغۇر رېئالىستىك ـ رومانتىك شېئىرىيىتىنى يېڭى بىر سەۋىيىگە كۆتۈرگەن ۋەتەنپەرۋەر، خەلقپەرۋەر يالقۇنلۇق شائىر. ئۇ، يەكەندە تۇغۇلغان، بالىلىق ۋە ياشلىق چاغلىرىنى يۇرتىدا ئۆتكۈزۈپ، مەدرىسلەردە ئوقۇش جەريانىدا زامانىسىدا ئادەتكە ئايلانغان تۇرلۇك بىلىملەردىن تولۇق خەۋەردار بولغان؛ قىرانغا يەتكەن مەزگىللەردە

ئىشق ئېتىبارى بىلەن ئۆزىگە سەپەرنى ئىختىيار قىلىپ، قەشقەر، ئاقسۇ، قۇمۇلغىچە كېزىگەن، بارغانلا يېرىدە ئاشىقانە سۈپەتتە مازار - ماشايىقلارنى تاۋاب قىلغان. 50 ياش ئۆپچۆرىسىدىكى چاغلىرىدا خوتەنگە كېلىپ، شۇ يەردە بىر مەزگىل تۇرۇپ قالغان، هاياتىنىڭ بۇ مەزگىللىرىدە ئۇ، دۇنيانىڭ ماهىيىتىنى ۋە زىددىيەتلىرىنى تونۇپ يېتىپ، ئىلگىرىكى مۇرەسسەچىلىك ئىدىيىسى ئورنىغا رېئالىستىك خاهىشنى دەسستىپ، شەيئىي ۋە هادىسىلەرگە تەنقىدي نۇقتىئىنەزەر بىلەن مۇئامىلە قىلىدىغان بولغان. شائىر 1755 - يىلى خوتەندە ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ بىزگە «سەپەرنامە» ناملىق داستانى (1718 - يىلى يېزىلغان، 2800 مىسرادىن تەشكىل تاپقان)، «تەزكىرەئىي چېھىلتەن» (1734 - يىلى يېزىلغان. 226 بەيىتتىن تەركىب تاپقان)، «تەزكىرەئىي خوجامۇھەممەد شېرىپ» داستانى (1724 - يىلى يېزىلغان، 770 بەيىتتىن تەركىب تاپقان)، «دىۋان كۇللىيات زەللى» ناملىق توپلىمى (بۇنىڭدا 196 غەزەل، 27 رۇبائىي، 18 مۇخەممەس، بەش پارچە مۇستەهزات، ئىككى پارچە قەسىدە، ئىككى پارچە ساقىنامە قاتارلىقلار بار) قاتارلىق ئەسەرلىرى يېتىپ كەلگەن.

19. زەللى شېئىرلىرىدىكى ئىلغار ئىدىيىلەر توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: زەللى شېئىرلىرىدا ئادالەتپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك، مەرىپەتچىلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرى يۇقىرى ئاهاڭدا تەشۋىق قىلىنغان. شائىر بۇزۇقچىلىق قاپلاپ كەتكەن ئاشۇ ئادالەتسىز زامانداا ئىنساپ - ئادالەتنى كۆچەپ تەرغىب قىلدى، هۆكۈمرانلارنى ئادىل بولۇشقا دەۋەت قىلدى، ئادالەت ۋە هەققانىيەت ئاياغ - ئاستى قىلىنغان جەمئىيەتنى سۆكتى. شائىر خەلقچىللىق ئىدىيىسىنى يۇرتداشلىرىنى قەدىرلەش، ئۇلارنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇش، ئاهۇ - زارىغا جور بولۇش، جەمئىيەتنىڭ تەقدىرىگە كۆڭۈل بۆلۈش، چىن ئاشىقنى قەدىرلەپ، ۋاپاسىز دىلبەرگە نەپرەتلىنىش قاتارلىق مەسىلىلەر ئارقىلىق يورۇقلۇققا چىقاردى. ئۆزىنىڭ ئىلىمنى سۆيىدىغان مەرىپەتچىلىك قارىشىنى ئىزچىل تۇرده تەشۋىق

قىلدى. شائىرنىڭ ئەسەرلىرىدە كۆزگە كۆرۈنگەن گەۋدىلىك نۇقتىلارنىڭ بىرى ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى بولۇپ، بۇ نۇقتىدا ئۇ تۇغۇلغان يۇرتىنى قەدىرلەپ، ئۆزى كېيىپ بارغان شەھەر - يېزىلارنى مەدھىيىلەپ، ئۇلارغا بولغان سۆيۈنۈشىنى، سەمىمىي مۇھەببىتىنى ئىپادىلىگەن.

20. زەلىلىنىڭ «سەپەرنامە» داستانىنىڭ مەزمۇنىنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

جاۋاب: شائىرنىڭ «سەپەرنامە» داستانى ئۇچ قىسىمغا بۆلۈنگەن بولۇپ، بىرىنچى قىسىمدا مۇناجات، ئىككىنچى قىسىمدا ئۆز يۇرتى يەكەنىنىڭ تەرىپىنى قىلغاندىن كېيىن قەشقەر، ئاتۇش قاتارلىق شەھەرلەرگە قىلغان سەپىرىنىڭ بايانى سۆزلەنگەن، ئۈچىنچى قىسىمدا يەكەنگە قايتىپ كەلگەنلىكى ۋە كېيىن ئىنىسى دەلىلى، دوستى شائىر موللا غەزەل بىلەن خوتەنگە سەپەر قىلغانلىقى بايان قىلىنغان. داستاندا شائىر گەرچە ھەرقايسى يۇرتلاردىكى مەشھۇر مازارلارنى تاۋاپ قىلىش مەقسىتىنىڭ بارلىقىنى ئېيتقان بولسىمۇ، لېكىن كۆرگەن - بىلگەنلىرى، كەزگەن شەھەر - يېزىلارنىڭ ئەھۋالى، خەلقنىڭ تۇرمۇشى، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ ئەسلىمىلىرى توغرىسىدا كەڭ بايان بېرىدۇ؛ ئۇندىن باشقا تارىخىي ۋەقە ۋە شەخسلەر، شۇنداقلا كۆرگەن جايلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتىدۇ. ئۇ داۋاملىق خەلق بىلەن ھەمنەپەسلىكىنى ئىپادىلەپ، كۆچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ.

21. ئەرشى كىم، «دىۋان ئەرشى» نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

جاۋاب: ئەرشى (1685 ـ 1756) خوجا جاھان ياكى خوجا ياقۇپ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئەرشى ئۇنىڭ تەخەللۇسى. ئەرشى ئۇيغۇرلاشقان خوجىلار ئائىلىسىدە، خوجەنو شەھىرىدە تۇغۇلغان، يەكەندە ياشاپ ئۆمرىنى ئاخىرلاشتۇرغان. ئۇ خوجىلار ئىچىدىن چىققان ئىلغار پىكىرلىك، يىراقنى كۆرەر، بىلىملىك رەھبەر ۋە سىياسىئون، يېتۈك شائىر ئىدى. ئەرشى ئۇيغۇر ۋە پارس تىللىرىدا كۆپلەپ

ئەسەرلەرنى يازغان، ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا «دىۋان ئەرشى» ناملىق بىر توپلىمى بار.

«دىۋان ئەرشى» دە تۆۋەندىكىدەك ئىدىيەۋى مەزمۇنلار ئىپادىلەنگەن:

1) خەلقچىللىق تېمىسىنى يورۇتۇشتا ئىشق - مۇھەببەت ۋاستىسىنى سىمۋول قىلىپ تۇرۇپ، بۇ خىل ئىدىيىنى تەرغىب قىلغان ۋە ئۇنى يۇقىرى باسقۇچقا كۆتۈرگەن. ئۇ، خەلقنى تۆت زات (ھاۋا، سۇ، تۇپراق، ئوت) تىن ھاسىل بولغان بارلىق شەيئىلەر ئىچىدىكى ئەڭ جىلۋىگەر گۆھەر دەپ ئۇلۇغلىغان. ئەرشى يەنە رېئال دۇنيانى خەلق بىلەن باغلاپ، خەلقنى رېئال دۇنيانىڭ ئەڭ ئالىي مەقسىتى قىلىپ كۆرسىتىشكە تىرىشقان.

2) شائىر خەلقنى سۆيۈش بىلەن بىرگە تەرەققىيپەرۋەرلىكنى ۋە مەرىپەتپەرۋەرلىكنى ئۇلۇغلاپ، كىشىلەرنى ئىلىم - مەرىپەت ئىگىلەش ئارقىلىق ئۆز كۈچىنى زورايتىشقا، ئۆزىنىڭ قەدرىنى بىلىشكە دالالەت قىلغان. ئۇ، تەرەققىيپەرۋەرلىك - ئىلىمنى سۆيۈش ئويغىنىشنىڭ تۇنجى قەدىمى، دەپ چۈشەندۈرىدۇ.

3) شائىر ۋەتەن تەقدىرىنى ئۆز تەقدىرى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ، ۋەتەن بېشىغا كېلىۋاتقان كۈلپەتلەرنى ئۆز بېشىغا كېلىۋاتقان كۈلپەت دەپ تونۇيدۇ.

4) شائىر ئىلىمنى ۋە ئىلىمنىڭ كۈچىنى زوق - شوخ بىلەن مەدھىيىلەپ، ئىلىم ئەھلىلىرىنى ئۇلۇغلاپ، مۇناپىق، ئىككىي يۈزلىمچى كىشىلەرنى قامچىلايدۇ. قىسقىسى، ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئاكتىۋال ئىدىيىلەر بىلەن سۇغىرىلغان بولۇپ، زامانىسىنىڭ ئىلغار خاھىشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

22. پۇتۇھى كىم؟

جاۋاب: «پۇتۇھى» (1700 - 1756) خوجا سىدىق دېگەن كىشىنىڭ تەخەللۇسى. ئۇ، ئەرشىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ھەم ئەلەمدار، ھەم قەلەمدار كىشى بولغان. پۇتۇھى خوجىلار دەۋرى ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ئۈچۈن كۆپ كۈچ چىقارغان. ئۇنىڭ «دىۋان پۇتۇھى» ناملىق دىۋانى بار.

23. «دىۋان پۇتۇھى» قانداق ئەسەر؟

جاۋاب: «دىۋان پۇتۇھى» شائىرنىڭ جەمئىيەتتىن كۆزەتكەن مول بىلىملىرىنىڭ جۇغلانمىسى ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى قاراشلىرىنىڭ مۇجەسسەمى بولۇپ، ئۇنىڭدا چىن مۇھەببەت، مۇرۇۋۋەت، دوستلۇق، ئادالەت ئىدىيىلىرى تەسىرلىك ۋە ئەھمىيەتلىك ھالدا تەشۋىق قىلىنغان؛ ۋاپاسىزلىق، ھىيلىگەرلىك، ئالدامچىلىق، ناھەقچىلىق قاتارلىقلار مەسخىرە قىلىنغان. شائىرنىڭ «ئاھكىم كۆڭلۇمنى ئالدى» دېگەن غەزىلى يېڭى قاراش، يېڭى تەپەككۇر ئاساسىدا يېزىلغان شېئىر بولۇپ، ئۇنىڭدا بىر يىگىتكە كۆيگەن بىر قىزنىڭ دەرد ـ ھەسرىتىنى بايان قىلىش ئارقىلىق ھېئوداللىق قائىدە ـ تۈزۈملەرنىڭ توسقۇنلۇقىنى پاش قىلىپ، ئىنسانىي مۇھەببەت ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم بولغان ۋاپادار ئاشىقلارغا ئىچ ئاغرىتقان، ئۇلارغا ھېسداشلىقىنى بىلدۈرگەن.

24. شاھ ھىجران ۋە «شاھنامە» نىڭ تەرجىمىسى ھەققىدە قانداق چۈشەنچىگە زىگ؟

جاۋاب: شاھ ھىجران خوجىلار دەۋرىدە يەكەندە ئۆتكەن تەرجىمانىنىڭ تەخەللۇسى. ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى شاھ مۇھەممەد ئىمىن ئاخۇن ئىبنى خوجا نىزامىدىن ئىدى. شاھ ھىجران مەرىپەتپەرۋەر، ھۆكۈمدار خوجا جاھان ئەرشىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن «شاھنامە» نى پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا نەسرىي شەكىلدە تەرجىمە قىلغان. «شاھنامە» «شاھنامەئى تۈركىي» نامى بىلەن خەلق ئارىسىغا تارقىلىپ شۆھرەت قازانغان، ئەينى ۋاقىتتا ئۇرۇش تۈپەيلىدىن تەرجىمانىنىڭ تەرجىمىلىرى زايە بولۇپ كەتكەن، كېيىن يەنە بىر تەرجىمان ـــ موللا خامۇشاخۇن يەكەندى 1780 ـ 1797 ـ يىللىرى «شاھنامە» نى تەرجىمە قىلىشتىن ئىلگىرى شاھ ھىجرانىنىڭ تەرجىمە نۇسخىسىنى تېرىپ توپلاپ، بىر كىتاب ھالىتىگە كەلتۈرگەن ۋە بۇ تەرجىمىگە ھەمدە شاھ ھىجرانغا يۇقىرى باھا بەرگەن، شاھ ھىجرانىنىڭ ئۆلۈمىنى قايغۇلۇق ھېسسىياتى بىلەن بايان قىلغان. تەرجىمان ئەسەرنى تەرجىمە قىلىشتا ئىجادىي يول تۇتۇپ، ئۆزىنىڭ ۋەقە ۋە تەپسىلاتلارغا قارىتا ھېسسىياتىنى ئىپادىلەپ، ئەسەرنىڭ جەزبىلىكىنى ئاشۇرغان.

XII باب ئابدۇرېھىم نىزارى دەۋرى ئەدەبىياتى

1. نىزارى دەۋرى دېگەن نېمە؟

جاۋاب: ئابدۇرېھىم نىزارى دەۋرى (1759 ـ 1864) ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىنى دەۋرلەرگە بۆلۈش ئۇچۇن مەخسۇس قوبۇل قىلىنغان ئاتالغۇ. ئۇ ئاق تاغلىق خوجىلارنى ۋاستە قىلغان مانجۇ ئاقسۆڭەك فېئودال ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى تەكرىتېغىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىنى تىنجىتىپ، شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي سىياسىي ۋەزىيىتىدە ئاتالمىش نىسپىي مۇقىملىق ئورنىتىشقا كىرىشكەن 1759 ـ يىلىدىن 1864 ـ يىلىى كۇچا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغانغا قەدەر بولغان بىرمەزگىللىك تارىخىي جەريانىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ دەۋردە ئۇيغۇر ئاپتورلارنىڭ ئۇيغۇر، پارس، ئەرەب تىللىرىدا ئىجاد قىلغان ئەسەرلىرى نىزارى دەۋرىدىكىى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى دەپ ئاتىلىدۇ.

2. نىزارى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى قايسىلار؟

جاۋاب: ئابدۇرېھىم نىزارى دەۋرى ئەدەبىياتى قەدىمكى دەۋر ئەدەبىياتى، بولۇپمۇ خوجىلار دەۋرى ئەدەبىياتىى بىلەن بەزى جەھەتلەردە ئورتاقلىققا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئىدىيىۋى مەزمۇن ۋە بەدىئىي شەكىل جەھەتلەردە ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە سېلىشتۇرغاندا زور دەرىجىدە يېڭىلاندى ۋە تەرەققىي قىلدى. بۇ دەۋر ئەدەبىياتىدا مۇنداق ئالاھىدىلىكلەر بار:

1) ھەر ساھە، ھەر تەبىقىدىن ئاپتورلار يېتىشىپ چىقتى، ئەدەبىلەرنىڭ ئىدىيىۋى خاھىشى كۇچىيىپ، كەسكىن ئۆزگىرىش

بولدى. كۆپچىلىك ئاپتورلار ئېزىلگۈچى ئەمگەكچى خەلق مەيدانىدا تۇرۇپ ئەسەر يازىدىغان، ئۇلارنىڭ مۇڭ ـ زارىنى ئىپادىلەيدىغان خاھىش گەۋدىلىك بولدى.

2) ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ھەجمى كۆپەيدى، ژانىر، شەكىل جەھەتتە ھەر خىل بولدى. بۇ دەۋردىكى ئەدەبىي يادىكارلىقلار ئىلگىرىكى ھەرقانداق دەۋردىكىگە قارىغاندا سان جەھەتتىن كۆپ، ھەجمى چوڭ، تېمىسى رەڭدار، مەزمۇنى مول ئەسەرلەر بولۇپ سانىلىدۇ.

3) ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئىدىيىۋىلىكىدە ئېنىق ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. ئەسەرلەردە مىللىي ۋە سىنىپىي زۇلۇم، يەنى خەلق قوزغىلاڭلىرى، ئىسيانكارلىق، ھۆرلۈك، مەرىپەتچىلىك، خەلقچىللىق ئىدىيىلىرى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈلدى.

4) ئەدەبىي ئىجادىيەت مېتوتىدا تۈپلۈك ئۆزگىرىش بولدى. ئىلگىرىكى رومانتىزم، رېئالىزم، سىمولىزمدىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى ئىجادىيەت مېتودى ئىزچىل ۋە ئۇنۇملۇك قوللىنىلغاندىن سىرت، تەنقىدىي رېئالىزم خاس مېتود سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقتى.

5) كلاسسىكىزملىق ئەدەبىي ئېقىم بۇ دەۋردە ئاساسىي ئېقىم بولدى. نۇرغۇنلىغان يازغۇچىلار مۇشۇ ئېقىمنى بويلاپ ئىجادىيەت ئېلىپ باردى، بۇ تەقلىدىي ئەدەبىياتنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىپ كەتتى.

6) ئىلمىي ئىجادىيەتتە قامۇسچىلىق ئېقىمى شەكىللەندى. بۇ ئېقىم ئوتتۇرا ئەسىر مەرىپەتچىلىك دەۋرىنىڭ مۇھىم بەلگىلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى.

7) كوللېكتىپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش جانلاندى. بىرمۇنچە ئاپتورلار شەخسىي ئىجادىيەتتىن سىرت ھەمكارلىق ئاساسىدىكى ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللاندى. ئەدەبىي كۈرۈڭۈلكلار تەشكىللەندى، نەچچىلىگەن بىرلەشمە ئەدەبىي توپلام ـــ «بايىاز» لار ۋۇجۇدقا كەلدى.

8) تەزكىرە ئەدەبىياتى داۋاملىق گۈللەندى.

9) تەرجىمە ئەدەبىياتى ساھەسىدە يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا جانلىنىش بولدى.

10) ئەدەبىياتنىڭ ئىجتىمائىي كۆچلەر بىلەن بولغان ئالاقىسىدا

يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن يېقىنلىق بارلىققا كەلدى، يەنى ئەدەبىياتنىڭ ئاۋام خەلق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدە يېقىنلىشىش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلار سىنىپىغا بولغان تەسىرىمۇ چوڭ بولدى. بىرمۇنچە ھاكىم ـ بەگلەر ھەر خىل مەقسەتلەر ئۈچۈن ئاپتورلارغا ھاميلىق قىلىشىپ، كۆپلىگەن ئەسەرلەرنىڭ مەيدانغا چىقىشىغا سەۋەبچى بولدى.

11) خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن رىۋايەت، ھېكايە، داستان، قىسسە ۋە ناخشا ـ قوشاقلارنى توپلاش، رەتلەش، قەغەز يۈزىگە چۈشۈرۈپ، يازما ئەدەبىياتقا ئايلاندۇرۇش بويىچە نۇرغۇن ئىشلار ئىشلەندى، خەلقنىڭ ناخشا ـ مۇزىكا، ئاھاڭ تېكىستلىرىدە يېڭىلىنىش بولدى، ھۆرلۈك ئۈچۈن كۈرەشكەن نۇزۇگۈمدەك جاسارەتلىك ئاياللارنىڭ قوشاقلىرى تارقالدى، سەلەي چاققاندەك لەتىپىچىلەر مەيدانغا كەلدى.

3. سادىقنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا سۆزلەڭ؟

جاۋاب: سادىقى (1725 ـ 1849) يېقىنقى زامان شىنجاڭ تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر ئالىم ۋە داڭلىق ئەدىب، تارىخشۇناس، دىنىي ۋە ئىجتىمائىي ئەرباب. ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى موللا مۇھەممەد سادىق قەشقەرى ياكى موللا مۇھەممەد سادىق ئەلىماخۇنۇم بولۇپ، قەشقەردە موللا شاھ ئەلا ئاخۇنۇم ئىسىملىك بىر دىنىي ئۆلىما ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ، ئۆزىگە «سادىق، سادىقى» دېگەن تەخەللۇسنى قوللانغان.

سادىقى باشلانغۇچ مەلۇماتىنى ئائىلىسىدە ئاتىسىدىن ئالغاندىن كېيىن، قەشقەردىكى «مەدرىسەئى ھامىدىيە» ناملىق ئالىي بىلىم يۇرتىغا ئوقۇشقا كىرىپ، تۇرلۇك ئىلىملەر بويىچە يۇقىرى مەلۇمات ئالغان، ئوقۇشنى تاماملاپ قەشقەر خانلىق مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسلىكىگە تەيىنلىنىپ، بىرمەزگىل ئەۋلادلارنى تەربىيىلەش بىلەن مەشغۇل بولغان، كېيىن قەشقەر شەرھى مەھكىمىسىنىڭ باش قازىلىقىغا تەيىنلىنىپ، شەرىئەت ئىشلىرىنى باشقۇرغان، مانا مۇشۇ چاغلاردا ئۇنىڭ شۆھرىتى پۈتكۈل شىنجاڭ تەۋەسىگە تارقالغان،

سادىقىنىڭ شەرىئەت ئەقىدىسى بويىچە چىقارغان ھۆكۈملىرىنى كىشىلەر رەت قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىغان، مۇرەككەپ، چىگىش، ھەل قىلىش تەس دەپ قارالغان مەسىلىلەر بۇ زاتنىڭ بىرتەرەپ قىلىشىغا سۇنۇلغان. شۇنداق بولغاچقا ئۇنىڭ «موللا مۇھەممەد سادىق ئەلەم ئاخۇنۇم» دېگەن مۇھۇرى يەتتە شەھەر بويىچە ئاساسەن ئېتىراپ قىلىنغان.

ئۇنىڭ «تەزكىرەئى ئەزىزان»، «زۇبدەتۇل مەسائىل ۋەل ئەقائىد»، «تەزكىرەئى ئەسھابۇل كەھف»، «ئادابۇسسالىھىن»، «قىياپەتۇل بەشەر»، «رىسالەئى كەسپدار» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. ئۇ، مىرزا ھەيدەرنىڭ «تارىخىي رەشىدى» ناملىق ئەسىرىنى پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا، تەبەرىنىڭ «تارىخىي تەبەرى» دېگەن ئەسىرىنى ئەرەبچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان، نەۋائىينىڭ «مەجالىسۇن نەفائىس» ئەسىرىنى كۆچۈرۈپ چىققان.

4. «تەزكىرەئى ئەزىزان» نىڭ تارىخىي ۋە ئەدەبىي قىممىتى قانداق؟

جاۋاب: بۇ مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ يىرىك ئەسىرى بولۇپ، 1769 ـ 1771 ـ يىللىرى يېزىلغان. ئۇنىڭدا مەھدۇمى ئەزەم قاتارلىق خوجىلارنىڭ شىنجاڭغا كېلىشىدىن باشلاپ، ئۇلارنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرى، ئاپپاق خوجىنىڭ ھاكىمىيەت ئىگىلىشى، ئۇنىڭ جۇڭغار خانلىقى بىلەن بىرلىشىپ يۈرگۈزگەن ھاكىمىيەت جەريانى، ئاپپاق خوجا ئەۋلادلىرى دەۋرى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن قانلىق جەڭگى ـ جېدەللەر، ئاخىرىدا شىنجاڭغا مانجۇ فېئودالىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىشىغا قەدەر بولغان ۋەقەلەر سۆزلەنگەن.

ئەسەرنىڭ مەركىزىي سەھىپىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ تەقدىرى، ھۆرلۈك ئۈچۈن بولغان كۈرەشلىرى تەسۋىرلەنگەن، خەلقنىڭ تىنچلىقىنى بۇزۇپ، خەلقە ۋەيرانچىلىق ئېلىپ كەلگەن مەلئۇنلار قارىلانغان، خەلق ئۈچۈن كۈرەشكەن باتۇرلار، ھۆرلۈك، ئىسيانكارلىق مەدھىيىلەنگەن. ئەسەر مۇنداق ئىككى خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە: بىرىنچى، ئالتە شەھەر ئاھالىسىنىڭ ئېزىلىشكە

قارشى هۆرلۈكنى تەلەپ قىلغان ئارزۇلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئىككىنچى، XVIII ئەسىردە ئالتە شەھەردە مەۋجۇت بولغان ئەدەبىي هايات توغرىلىق مەلۇمات بېرىلگەن. شۇڭا ئۇنى ئەدەبىي ئەسەر ھەم تارىخي ئەسەر دەپ ئاتايمىز.

5. سادىقى لىرىكىلىرىنىڭ ئىدىيىسىۋى مەزمۇنىنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

جاۋاب: مۇھەممەد سادىق قەشقەرى مەسنەۋى، غەزەل، مۇسەممەن، مۇخەممەس، رۇبائىي ۋە ساقىنامە قاتارلىق لىرىكىلىرىدا ئۆزىنىڭ بىرقاتار ئىلغار ئىدىيىلىرىنى ئىپادىلىدى. بۇلار تۆۋەندىكى نۇقتىلاردا ئىپادىلىنىدۇ:

1) شائىر ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى كەڭ تۇرده تەشۋىق قىلغان، شۇ يوسۇندا ئۆزىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى ئىپادىلىگەن. ۋەتەن، خەلقنى بولغان مۇھەببىتىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ئىپادىلەشكە تىرىشىپ، ۋەتەن ئۈچۈن ئەزىز جېنىدىن كەچكەن باھادىرلارغا چىن كۆڭلىدىن ئاپىرىن ئوقۇغان، ئۆزى ياشىغان ئىجتىمائىي جەمئىيەتتىكى قىيابپتىنى توغرا ئىپادىلەشكە كۈچ سەرپ قىلغان، ئۆزىنىڭ ئادالەتلىك قارىشىنى ئىپادىلەشكە تىرىشىپ، دەۋرىنىڭ ئادالەتپەرۋەر ئەمەلدارلىرىنى مەدھىيىلەپ، ئۇلارنىڭ ئەلگە پايدىلىق بولغان ياخشى خىزمەتلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن، شۇنداقلا ئۇلارنى تېخىمۇ تىرىشىپ ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن ئادىل شاھلاردىن ئۈلگە ئېلىشقا چاقىرغان.

6. موللا نىياز كىم؟

جاۋاب: موللا نىياز XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە خوتەندە ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ «تۆت ئىمام تەزكىرىسى»، «شېئىرلار» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. موللا نىياز ھەجۋى شېئىرلارنى يېزىشقا ماھىر بولۇپ، مەجازى ۋاستىلەرنىڭ ياردىمى ئارقىلىق جانسىز شەيئى ۋە ھايۋاناتلارنى ئادەملەشتۈرۈپ، رېئال دۇنيادىكى بەزىبىر ئىللەتلەرنى قامچىلىغان. ئۇنىڭ «شېئىرلار» ناملىق دەپتەرچىسىدە بىرقانچە ھەجۋى شېئىرلار بار

بولۇپ، ئۇنىڭدا «موللا نىياز ئاخۇندىنىڭ تويىنىڭ ۋەقەلىرىنى ھەجۋى قىلغانلارنىڭ بايانى» ناملىق بىر شېئىرى داڭلىق.

7. «موللا نىياز ئاخۇندىنىڭ تويىنىڭ ۋەقەلىرىنى ھەجۋى قىلغانلارنىڭ بايانى» دېگەن شېئىردا نېمىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؟

جاۋاب: شېئىردىكى ئەرزكار خوتۇن ياش چېغىدا چىرايلىق، قەلەمقاش، لەۋلىرى لەئىلدەك بولۇپ، بۇ ساھىبجامال تۇرمۇشقا چىقىدۇ، يولدىشى بىلەن 22 يىل ئۆي تۈتىدۇ، بەش بالىلىق بولىدۇ. يولدىشى بۇ ئايالنى ھاقارەتلەپ، ئۇنىڭغا قاتتىق زۇلۇم قىلىدۇ، خوتۇن تۇرمۇش قىيىنچىلىقى ۋە ئېرىنىڭ خورلىشى بىلەن ۋاقىتسىز چېچى ئاقىرىپ، چىشى چۈشۈپ قېرىيىدۇ. خوتۇننىڭ سەت كۆرگەن ئېرى ئۇنىڭ قەدىناسلىقىغا قارىماي ئۆيدىن قوغلاپ چىقىرىدۇ. يېيىشكە يېمەكلىك، بارارغا يېرى يوق، ئېغىر ئاياغ ئايال كۆز يېشىنى دەريا سۈيىدەك ئېقىتىپ، ئەھۋالنى ئۇلۇغ ھاكىم ۋە پادىشاھقا ئېيتىپ، ئادالەت بىلەن كۆڭلىنى شاد قىلىشنى، زۇلۇمنىڭ ئاجىزلارغا مۇنداق زورلۇق قىلمۇقۇملىكىنى ئۇمىد قىلىدۇ.

دەردىمەن ئايالنىڭ يۇرەك زارىنى ئىپادىلەشنى ئىنسانىي بۇرچ دەپ بىلگەن شائىر ھاكىمبەگكە شېئىرىي ئەرزنى يېزىپ چىقىدۇ. بۇ ئارقىلىق سان ـ ساناقسىز دىلخەستە بىچارە ئايالالارنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ تۇرغان شائىر ئەينى دەۋردىكى مىليونلىغان مېھنەتكەش ئايالالارنىڭ ئاھۇ ـ زارىنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

8. موللا نىيازنىڭ «تۆت ئىمام تەزكىرىسى» قانداق ئەسەر؟

جاۋاب: «تۆت ئىمام تەزكىرىسى» (1791 ـ يىل) موللا نىيازنىڭ بۇغراخانلار خانى، قەشقەر ئىسلام پادىشاھى بىلەن ياغلا قالقالۇ پادىشاھلىقىدىكى خوتەن بۇددىست قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئۇزاق يىللىق غازات ئۇرۇشىنىڭ جەريانىنى بايان قىلىدىغان يىرىك ئەسەر. شائىر داستاننى ئىسلام غازات ئۇرۇشىنى

مەدھىيىلەپ يېزىشنى مەقسەت قىلغان بولسىمۇ، لېكىن تۇرمۇشتىكى ئوبيېكتىپ ۋەقەلەر شائىرنىڭ سۇبيېكتىپ ئىدىيىسىدىن غالىپ كېلىپ، شائىرنىڭ رېئاللىستىك خاھىشىنى تولۇق نامايان قىلغان، خوتەن بۇددىست قەھرىمانلىرىنىڭ ئەمەلىي پائالىيىتى ۋە جاسارىتىنى خالىس مەيداندا تۇرۇپ تەسۋىرلەپ، ئۇنىڭغا توغرا باھا بەرگەن. شائىردىكى بۇ خىل بەدىئىي دىت ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا پېرسوناژلار ئوبرازىنى يارىتىش مەسىلىسىدە كۆپ خىل ماھارەت ۋە ئۇسۇلنى شەكىللەندۈرۈشكە مۇھىم ھەسسە بولۇپ قوشۇلغان.

9. قەلەندەرنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى قانداق بولغان؟

جاۋاب: قەلەندەر (1747 ـ ؟) قۇندۇز دېگەن جايدا تۇغۇلۇپ، خوتەندە ياشىغان شائىر. قەلەندەر ھەققانىيەتنى ياقلىغۇچى، چىن سۆيگۈگە سادىق، خەلقپەرۋەر ۋە ۋەتەنپەرۋەر بىر شائىر ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ خىل ئىنسانىي خاراكتېرىنى شېئىرىي مىسرالار ئارقىلىق ئىپادىلىگەن. قەلەندەر بەدىئىي ئەدەبىياتتا ناھايىتى ئەھمىيەتلىك ئۆتۈقلارنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۆزى ئۇچۇنلا ئەمەس، بەلكى ئۆز دەۋرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۇچۇن ئۆچمەس نىشانە قالدۇرۇپ كەتتى. ئۇنىڭ «دىۋان قەلەندەر» ناملىق بىر توپلىمى بار.

10. قەلەندەرنىڭ «خوتەن قەسىدىسى» ناملىق شېئىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ۋە ئېستېتىك قىممىتى نېمە؟

جاۋاب: قەلەندەرنىڭ «خوتەن قەسىدىسى» ۋەتەنپەرۋەرلىك سىمفونىيىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شائىر «خوتەن» دىيارىدىن ئىبارەت بۇ ئوبرازنى تەسۋىرىي ۋاستىلەرنىڭ يارىدىمىدە تولىمۇ يارقىنلىقتا ئىگە قىلغان. ئۇ خوتەننى جەننەت بىلەن تەڭلەشتۇرۇشكە جۇرئەت قىلىپلا قالماي، بەلكى بۇ دىيارىدىكى خەلقنىمۇ زوق ـ شوخ بىلەن مەدھىيىلەپ، ئۆزىنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك تۇيغۇسىنى ئىپادىلىگەن؛ گۈزەل ماكان خوتەنده تۇرغان مەزگىللىرىدە كىندىك قېنى تۆكۈلگەن قۇندۇزنىمۇ سېغىنىش ھېسسىياتى بىلەن تىلغا ئېلىپ، مۇقەددەس يۇرتىغا بولغان تەلپۈنۈشىنى ئىپادىلىگەن. بۇ ھال

شائىرنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسىنى تېخىمۇ يارقىنلىقتا ئىگە قىلغان. ئۇ، ۋەتەنپەرۋەرلىكنى خەلقپەرۋەرلىك ئىدىيىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئىپادىلەيدۇ. شائىر داستانىنىڭ كېيىنكى بابلىرىدا بىر گۈزەلنىڭ ئېسىل تەرىپىنى قىلىپ، ئۇنىڭغا بولغان مېھرى - مۇھەببىتىنى، ئوتلۇق ئىشق - ھېسسىياتىنى، پاك ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ۋە ھەۋىسىنى ئىپادىلەيدۇ. شائىرنىڭ نەزىرىدە ۋەتەن دېمەك — خەلق دېمەكتۇر، خەلق دېمەك — ۋەتەن دېمەكتۇر. بۇ ئىككىسى ئۆزئارا بىرىكىپ بىر پۈتۈن گۈزەل بىر گەۋدىنى ھاسىل قىلغان. شائىر مۇشۇ نۇقتا ئاساسىدا پىكرىنى تېرەنلىككە ئىگە قىلغان.

11. قۇسۇرىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتىنى قانداق؟

جاۋاب: مۇللا ئەھمەد باقى خوجامنىياز ئوغلى قۇسۇرى (1717 ـ 1827) پېچان ناھىيىسىنىڭ لۈكچۈن رايونى بازار مەدرىسە ئالدى مەھەللىسىدە مەرىپەتپەرۋەر تېۋىپ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئاتىسى موللا كىشى بولۇپ، قۇسۇرى ئاتىسىنىڭ قولىدا ئوقۇپ ساۋاتىنى چىقارغان. قۇسۇرى كىچىكىدىلا ئىلىم - پەنگە ۋە ئەدەبىياتقا قىزغىن ئىشتىياق باغلىغان. قۇسۇرى دەسلەپ لۈكچۈن ۋاڭلىق مەدرىسىدە، كېيىن قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسىدە ئوقۇپ ئىلىم تەھسىل قىلغان، قەشقەر خانلىق مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقان مەزگىللىرىدە ئۇيغۇر، ئەرەب، پارس تىللىرىنى، دىنىي بىلىملەرنى، ئەرەب، پارس ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرىنى پۇختا ئىگىلەش بىلەن بىللە كلاسسىكلارنىڭ شېئىرلىرى بىلەن ئەتراپلىق تونۇشقان، ئۇلارنى زور ئىشتىياق بىلەن ئۆگەنگەن. ئۇ، مەدرىستە ئوقۇۋاتقان ۋاقىتلىرىدىلا ئەدەبىي ئىجادىيەتكە كىرىشكەن. قوشۇمچە ئاتا كەسپى بولغان تېببىي ئىلىمنى ئۆگىنىپ، ئىختىساس ئىگىسىگە ئايلانغان.

قۇسۇرى قەشقەر خانلىق مەدرىسىدە ئوقۇشنى تۈگىتىپ لۈكچۈن ۋاڭلىق مەدرىسىگە باش مۇدەررىس ۋە ئەئلەم ئاخۇنلۇق ۋەزىپىسىگە تەينىلەنگەن. ئاخۇنلۇقتىن كىرگەن كىرىمنى كەمبەغەللەرگە سەدىقە قىلىپ تارقاتقان، مائارىپچى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا زور كۈچ سەرپ قىلىپ، ئەممىيەتلىك ئىشلارنى قىلغان.

قۇسۇرى شۇ دەۋردىكى مەدرىسلەرنىڭ ئاساسلىق ئوقۇشلۇقى بولغان ئەرەب، پارس تىلىدىكى كىتاب ـ رىسالىلەرنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان، دىنىي مەكتەپلەر ئۈچۈن شېئىر بىلەن يېزىلغان دەرسلىكلەرنى تۈزۈپ ئومۇملاشتۇرغان، بىرقانچە ئىلمىي دىداكتىك ئەسەرلەرنى يېزىشتىن تاشقىرى، تالىپلارنىڭ پىكىر قىلىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۇرۇش ئۈچۈن، شېئىرىي تېپىشماقلارنى يېزىپ، مۇددەت بويىچە ئىلمىي يىغىلىشلارنى ئۇيۇشتۇرغان، ئىلىم ـ مەرىپەتنى قەدىرلەش ۋە ئۇنى ئومۇملاشتۇرۇش ھەققىدە «ۋاڭلارغا نەسىھەت» قاتارلىق شېئىرلارنى يېزىپ، ئادالەتپەرۋەرلىك ۋە ھەققانىيەت توغرىسىدىكى پىكىرلىرىنى ئەكس ئەتتۇرگەن. شائىرنىڭ «رەۋزەتۈل زوھرا» ناملىق داستانى بار.

12. بەرشىدى كىم؟

جاۋاب: شائىر بەرشىدىنىڭ تولۇق ئىسمى مۇھەممەد سىدىق بەرشىدى (1715 ـ 1800) بولۇپ، قەشقەرگە قاراشلىق ئاتۇش يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ، قەشقەر مەدرىسلىرىدە ئىلىم تەھسىل قىلىپ، شەرق خەلقلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرى بىلەن پىششىق تونۇشقان. ئاپتور جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي قاتلاملىرى، كىشىلىك مۇناسىۋەتلەر، ئادەملەر خاراكتېرىدىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىنچىكە دىققەت قىلىپ، ئايرىم تەرەپلەردە ئەنئەنىۋى ئەخلاقنىڭ بۇزۇلۇۋاتقانلىقىنى، يېڭى ئەدەپ ـ ئەردەمنىڭ كەم بولۇۋاتقانلىقىنى تونۇپ يېتىدۇ. بەرشىدى قانۇن ـ تۈزۈملەر مۇكەممەل بولمىغان، فېئودال ھۆكۈمرانلار، يۇقىرى قاتلام روھانىيلارنىڭ قىلمىش ـ ئەتمىشلىرى جەمئىيەت قانۇنلىرىدىن ئۈستۈن بولۇۋاتقان، ئاۋام خەلق ئۇنى چۈشىنىپ يېتەلمەيۋاتقان ھالەتنى تەكشۈرۈپ كۆرگەن، نەتىجىدە، جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈلمىسىنى تەڭشەپ تۈرىدىغان تارازا ئۆز دەۋرى ئۈچۈن يەنىلا ئەخلاق بولالايدىغانلىقىغا ئىشەنچ ھاسىل قىلغان. شۇڭا ئۇ، ئەنئەنىۋى ئەخلاقىي مىزانلارنى كۆڭۈل قويۇپ رەتلەپ، پىششىقلاپ ئىشلىگەندىن سىرت، ئۆز دەۋرىنىڭ روھىي قىياپەتلىرىگە ماس كېلىدىغان كىشىلەرنى يېتەكلەش خاراكتېرى كۈچلۈك بولغان زامانىۋى، ئۇلگىلىك ئەخلاقىي

نورمىلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى پىلانلاپ، «سىدىقنامە» دېگەن ئەخلاقشۇناسلىق قوللانمىسىنى يېزىپ چىققان.

13. مۇھەممەد سىدىق بەرشىدىنىڭ «سىدىقنامە» دېگەن ئەسىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى نېمە؟

جاۋاب: «سىدىقنامە» ئىجتىمائىي ئەخلاق فورمىسىغا ئائىت كەڭ مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەسەر. كىتابتا ئىجتىمائىي ئەخلاق ـ ئەردەمنىڭ ئومۇمىي قائىدىلىرى، ياخشى بىلەن ياماننى، گۈزەل بىلەن سەتنى، توغرا بىلەن خاتانى... پەرق ئېتىشنىڭ مىزان ـ ئۆلچەملىرى سىستېمىلىق كۆرسىتىلگەندىن باشقا، سىياسەت، قانۇن، ئەدەبىيات، دىن، تىل، تارىخ، مەدەنىيەتكە ئائىت مەسىلىلەرمۇ شەرھلەنگەن؛ ئەسەردە باش قاتۇرۇپ سۆزلەنگەن مۇھىم نۇقتىلار ئاتا ـ ئانىلارنى ھۆرمەتلەش، تىل ـ نۇتۇق سەنئىتى، بىلىم ۋە ھۈنەر ئىگىلەش، پاراسەتلىك، سەۋرچان، ئېھتىياتچان، مۇرۇۋۋەتلىك، قانائەتلىك، ۋاپادار بولۇش، كېڭەش بىلەن با مەسلىھەت ئىش قىلىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

14. شائىر ئاخۇن كىم؟

جاۋاب: شائىر ئاخۇنىڭ تولۇق ئىسمى مۇھەممەد ئەبۇل ئەئلىم ئىبنى ئاخۇن ئارزۇ مۇھەممەد بولۇپ، XVIII ئەسىردە تۇرپاننىڭ لۈكچۈندە ياشىغان. ئاپتور ئۆز تالانتىنى ئىشقا سېلىپ، بىر بەدىئىي ئەسەر يارىتىش مەقسىتىدە XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شىنجاڭدا يۈز بەرگەن ئىجتىمائىي، سىياسىي، تارىخىي ھادىسىلەرنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان «ئىسلامنامە» ناملىق ئەسىرىنى يېزىپ چىققان.

15. شائىر ئاخۇنىڭ «ئىسلامنامە» دېگەن ئەسىرىدە قانداق مەزمۇن ئەكس ئەتتۇرۇلگەن؟

جاۋاب: شائىر داستانىدا تۇرمۇش ۋەقەلىكلىرىنى ئۆزىپىتىچە ئەكس ئەتتۇرۇپ، راستچىللىق بىلەن ئىپادىلىگەن. ئەسەردە جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ تراگىدىيىلىك ئاقىۋىتى ھەققىدە مەلۇماتلار بېرىلگەن، خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ ۋە بورھانىدىن خوجا قاتارلىقلارنىڭ ئىككى

يۇزلىمىلىكى، مانجۇ يالالانما چېرىكلىرىنىڭ تالان - تاراجلىرى، شۇملۇقلىرى توغرىسىدىكى پاكىتلىق ماتېرىياللار بەدىئىي شەكىلدە سۆزلەنگەن. شائىر داستاندا ھەق - ناھەق مەسىلىسىدە مۇرەسسەلىشىش پوزىتسىيىسىدە ئەمەس، بەلكى ئاياغ - ئاستى قىلىنىۋاتقان ئانا تۇپراقنىڭ قورۇقچىسى، قېقىندى - سوقۇندى بولۇۋاتقان يۇرتداشلىرىنىڭ خەيرىخاھچىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان.

16. ئۆمەر باقى كىم؟

جاۋاب: ئۆمەر باقى يەكەندى XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يەكەندە ياشاپ ئۆتكەن مەشھۇر تەرجىمان. ئۇ، «خەمسە نەۋائىي» نى نەسرىيلەشتۈرۈپ داڭق چىقارغان يازغۇچى. ئۆمەر باقى ناۋائىينىڭ «پەرھاد - شېرىن»، «لەيلى - مەجنۇن» داستانلىرىنى نەسرىيلەشتۈرۈپ، ئۇيغۇر ھېكايىچىلىقىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ھەسسە قوشقان.

17. موللا سىدىق يەكەندى قانداق ئىجادىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان؟

جاۋاب: موللا سىدىق يەكەندى XVIII ئەسىردە يەكەنده ياشىغان داڭلىق پروزىچى. ئۇ نەۋائىينىڭ «پەرھاد - شېرىن»، «لەيلى - مەجنۇن»، «سەبئەئى سەييار»، «سەددى ئىسكەندەر» قاتارلىق تۆت داستانىنى نەسرىيلەشتۈرگەن.

18. موللا يۇنۇسنىڭ «مۇھەببەتنامە» ئەسىرىدە نېمىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؟

جاۋاب: موللا يۇنۇس 1807 - يىلى ئابدۇراخمان جامىنىڭ «يۇسۇپ - زۇلەيخا» داستانىغا تەقلىد قىلىپ، «مۇھەببەتنامە» ناملىق بىر داستان يازغان. شائىر «يۇسۇپ - زۇلەيخا» ئوبرازلىرى ئارقىلىق ئىنسانىي مۇھەببەت، ئەخلاق، گۈزەللىك، ئادەمگەرچىلىك قاتارلىق خىسلەتلەرنى ئۇلۇغلاپ كۆرسەتسە، يۇسۇپنىڭ ئاكىلىرىنىڭ ئوبرازى ئارقىلىق شەخسىيەتچىلىك، قارا نىيەتلىك، قاباھەتلىك،

سۆيىقەستلىك، مەككار، ھىيلىگەرلىككە ئوخشاش يارىماس ئىللەتلەرنى قامچىلايدۇ. موللا يۇنۇسنىڭ ئىجادىي ئەمگىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تەقلىدي ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىنى خەلقئارا ئەدەبىي تەسىر مەسلىسىنى ۋە ئۆزگىرىش جەريانلىرىنى بىلىش، مۇلاھىزە قىلىشتا ئەھمىيەتكە ئىگە.

19. مىسكىن شېئىرلىرىدا نېمىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؟

جاۋاب: «مىسكىن» موللا ھەيدەرنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى. ئۇ XVIII ئەسىردە خوتەندە ياشىغان، مول ھوسۇللۇق يازغۇچىلارنىڭ بىرى.

مىسكىن «جەڭنامە ھەزرەتى ئەلى»، «رەۋزەتۇششۇھۇدا» قاتارلىق ئىككى داستاننى پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا نەزملەشتۈرۈپ تەرجىمە قىلىپ چىققان. شائىر موللا نىياز بىلەن بىرلىكتە «ئەمىر ئابامۇسلىم» ناملىق داستاننى يېزىپ چىققان. شائىرنىڭ «قار ياغقاندا ئەھلى مەشرەپ خالايىقلار بىر ـ بىرىگە قارلىق تاشلىماقنىڭ بايانىنى ئېيتۇرلەر» دېگەن شېئىرى داڭلىق. بۇ شېئىردا شائىر خەلق ئويۇنلىرىنىڭ كۆڭۈل ئېچىش رولىدىن باشقا، تەربىيەۋى، ئىجتىمائىي قىممىتىنىڭ بارلىقىغا ئىشەنچ بىلەن مۇئامىلە قىلىش بىلەن بىرگە، ئۆزىنىڭ شېئىر ئىجادىيىتىگە ئالاھىدە كۈچ چىقارغان.

مىسكىن لىرىكىلىرىدىكى تۇرمۇش كۆرۈنۈشلىرى، ئەخلاقي پىكىرلەر شائىرنىڭ قەلب دۇنياسىدا تۇيۇق ھېسسىيات ئەمەس، بەلكى ھايات ئۈچۈن توختىماي تېپىچەكلەۋاتقان دولقۇنلۇق ھېس ـ ھاياجانلىرىنىڭ تولۇپ تاشقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

20. سالىھى شېئىرلىرىنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنىنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

جاۋاب: موللا سالىھى خوتەننىڭ قاراقاش ناھىيىسىدىن بولۇپ، ئۇنىڭ «سالىھى شېئىرلىرى» ناملىق توپلىمى بار. سالىھى ھەجۋى شېئىرىي يېزىشقا ئۇستا بولۇپ، بۇ جەھەتتە داڭق چىقارغان. سالىھنىڭ «موللا سالىھنىڭ چېچەكنى ھەجۋى قىلغانى» ۋە «ئەي

ئەلف قەد، ئاي يۈزلۈك مېھرىبانىم سەنمۇسەن» قاتارلىق شېئىرلىرىدا ئۇنىڭ يۈقىرى بەدىئىي كامالىتى جەۋلان قىلىنغان؛ كېيىنكى شېئىرلىرىدا ھەرپلەرنىڭ تەرتىپى بويىچە ئادەملەرنىڭ مۇرەككەپ خاراكتېرىنى قىزىقارلىق، تەسىرلىك سۈرەتلەپ بېرىش ئارقىلىق شېئىرلىرىنىڭ جەزبىدارلىقىنى ئاشۇرغان، شۇنداقلا شېئىرىي تېمىلارنىڭ كۆپ خىللىقىغا بىر ئۆلۈش كۆچ قوشقان.

21. ئىمىنى شېئىرلىرىدا قانداق مەزمۇنلار ئىپادىلەنگەن؟

جاۋاب: ئىمىنى XVIII ئەسىردە قۇمۇلدا ياشىغان شائىر. شائىرنىڭ 11 پارچە غەزىلى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. شائىرنىڭ غەزەللىرىنىڭ ئاساسىي تېمىسى مەنىسىز ھاياتتىن ئۆكۈنۈش، ناله قىلىش ئىدىيىسى بىلەن سۇغۇرىلغان، شۇنداقلا بۇرۇقتۇرما، مەززىسىز، خۇنۇك تۇرمۇشتىن ئۆكۈنۈش ۋە نەپرەتلىنىش ئىدىيىسى ئىپادىلەنگەن.

22. سەدائى شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى نېمە؟

جاۋاب: سەدائى XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەردە ياشىغان لىرىك يېرىك شائىرلارنىڭ بىرى. ئۇنىڭ ئىسمى مىرھەسەن بولۇپ، «سەدائى» تەخەللۇسىدۇر. سەدائى 50 يېشىدا شېئىرلار توپلىمىنى تۈزۈپ چىققان، توپلامغا قارىغاندا شائىر 1752 ـ يىللىرى تۇغۇلغان. ۋاپات بولغان يىلى ئېنىق ئەمەس.

سەدائى لىرىكىلىرىنىڭ ئاساسىي تېمىسى «ۋاپاسىز يار» غا نارازىلىقىنى ئىزھار قىلىش ۋاسىتىسى ئارقىلىق زامانىسىغا نارازىلىقىنى بىلدۈرۈش تەرىپىگە قارىتىلغان. ئۇ، شېئىرلىرىدا ئۆز مۇھىتىدىكى بۇرۇقتۇرما ۋەزىيەتنىڭ نۇقسانلىرىنى ئېچىپ تاشلىغان، ۋاپادار مەھبۇبقا بولغان ھۆرمىتى، سېغىنىشى، ئۇمىدى ۋە تەلپۈنۈشىنى تەسىرلىك مىسرالار بىلەن سۈرەتلەپ بەرگەن.

23. بىلالى شېئىرلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى نېمە؟

جاۋاب: شائىر بىلال يۈسۈپ XVIII ئەسىردە خوتەندە ياشاپ

ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ، ئەدەبىي دىتقا باي شائىر بولۇپ، ئۆز دەۋرىنىڭ ئىللەتلىرىنى ماھىرلىق بىلەن كۆزىتىپ، كىشىلەرگە قىزغىنلىق، تەسىرلىك مەسىللەرنى كۆرسىتىش ھېسابىغا نېگىزلىك ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى چۆرىدىگەن ھالدا ئۆزىنىڭ زامانىسىغا بولغان كۆز قارىشىنى ئىپادىلىگەن. «تەمەخورنىڭ تەلىپى» دېگەن مەسەللىك داستاندا تەمەخورلۇق خۇيىغا گىرىپتار بولۇپ، ئۆزىنى خارلىققا تاشلىغۇچى بىر نادان ئۇستىدىن مەسخىرىلىك قارىشىنى ئىپادىلەپ، كىشىلەرگە قۇرۇق تەمە بىلەن ئەمەس، بەلكى قول سىلىپ ئىشلەپ، نەپكە ئېرىشىشنى تەۋسىيە قىلغان. «ھوما قۇشنىڭ تەمەننىسى»، «ھودھودنىڭ ھوما قۇشىغا بەرگەن جاۋابى» دېگەن مەسەللىك داستاندا خەلق رىۋايەتلىرىدىكى «سايىسى كىمنىڭ بېشىغا چۈشسە شۇ ئالەمگە خان بولىدۇ» دەپ قارالغان «بەخت قۇشى — ھوما» نىڭ ماختانچاق، مەنمەنلىكى، تەبىئىتى پەس تۇرۇقلۇقىمۇ ئۆزىنى ھەممىدىن يۇقىرى ھېسابلايدىغانلىقىنى ھەجۋى قىلىش ئارقىلىق ئاغزىدىن ئىنساپ، دىيانەت چۈشمەيدىغان، ئەمەلىيەتتە بولسا، ئاجىز، ناتىۋانلارنى خانىۋەيران قىلىشتىنمۇ يانمايدىغان ھاكىم ـ بەگلەرگە بولغان نەپرىتىنى ئىپادىلەيدۇ. «قارچىغىنىڭ ئارزۇسى» دېگەن مەسەللىك داستاندا شاھ قولىغا قونۇش ھەۋىسىدە يۈرگەن قارچىغا توغرۇلۇق توختىلىپ، فېئودال، زالىم پادىشاھلاردىن ئۈمىد كۈتكۈچى نادان قارچىغىنىڭ ئوبرازىنى سۈرەتلىگەن بولسا، «ھودھودنىڭ قارچىغىغا نەسىھىتى» دېگەن شېئىرىدا ئۆزىنىڭ زالىم ھۆكۈمرانلاردىن يىرگىنىدىغان پاك قەلبىنى ئىزھار قىلغان. «لوقمان ھەكىمنىڭ نەسىھىتى» دېگەن شېئىرىدا بولسا، ئۆزىنىڭ تەربىيىۋى ئەخلاقىي مەسىلىلەر ھەققىدىكى قارىشىنى ئىپادىلىگەن، بولۇپمۇ كىشىلەرنى پەزىلەتلىك بولۇشقا، باشقىلارنى ھەم ئەدەپلىك بولۇشقا دائىم دالالەت قىلىپ تۇرۇشقا، قىممەتلىك كىشىلىك مۇناسىۋەتنىڭ مىزانلىرىغا ئۆزى باشلامچى بولۇپ ئەمەل قىلىشقا، بىلىملىك كىشىلەردىن ئۆزىگە ھەمسۆھبەت تېپىشقا ئۇندەيدۇ.

24. ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي

پائالىيىتى قانداق بولغان؟

جاۋاب: ئابدۇرېھىم نىزارى (1776 ~ 1851) ئۇيغۇر يېقىنقى زامان ئەدەبىياتىدا رېئالىستىك ئەدەبىياتنى يېڭى بىر سەۋىيىگە كۆتۈرۈپ، شۆھرەت قازانغان شائىر. ئۇ، قەشقەردە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئابدۇرېھىم نىزارى تۇردۇش ئاخۇن غېربىي ۋە نورۇز ئاخۇن زىيائىيلار بىلەن بىرگە زوھۇردۇن ھېكمبەگنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن «غېربىيلار ھېكايىتى» ناملىق 39 پارچە ئەسەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۇللىياتنى تۈزۈپ چىققان. بۇنىڭ ئىچىدە ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ ئەسەرلىرى «مۇقەددىمە»، «پەرھاد - شېرىن»، «لەيلى - مەجنۇن»، «مەھزۇن - گۈلنىسا»، «زادۇل نەجات»، «رابىيە - سەئىدىن»، «ھېكايەتى غېرىب»، «مۇخەممەسلەر»، «دىيارى ئىمام» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. شائىر يەنە زىيائى بىلەن بىرلىكتە «چاھار دەرۋىش» ناملىق داستانىنى يېزىپ چىققان.

نىزارى ئۇقۇش يېشىغا توشقاندىن كېيىن دەسلەپتە دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ ساۋاتىنى چىقارغان، كېيىن «خانلىق مەدرىسى» كە ئوقۇشقا كىرگەن، ئالدى بىلەن ئانا تىلىنى پىششىق ئۆگىنىش بىلەن بىرگە ئىلىم - ھېكمەت يولىدا يۇقىرى ئۆرلەش ئۈچۈن بىرقانچە تىل ئۆگەنمىسە بولمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر چۈشىنىپ، ئەرەب، پارس تىللىرىنىمۇ قېتىرقىنىپ ئۆگەنگەن، بۇ ھال شائىرنىڭ ئەرەب، پارس ئەدەبىياتى بىلەن چوڭقۇر تونۇشۇش ئىمكانىيىتىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

نىزارى مەدرىستە ئوقۇپ يۈرگەن چاغدىلا شېئىر يېزىشقا باشلىغان ۋە خەتتاتلىق سەنئىتىنى ئىگىلىگەن. 1830 - يىللىرى زوھۇردۇن ھېكمبەگ نىزارىنىڭ ھەرتەرەپلىمە ئىقتىدارىنى بايقاپ، ھاكىمبەگ مەھكىمىسىنىڭ كاتىپلىق خىزمىتىگە تەينىلىگەن.

25. ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ «پەرھاد - شېرىن»، «لەيلى - مەجنۇن»، «مەھزۇن - گۈلنىسا» قاتارلىق داستانلىرىنىڭ بەدىئىي ۋە ئىجتىمائىي قىممىتى

نېمىلەردىن ئىبارەت؟

جاۋاب: 1) «پەرھاد ـ شېرىن» داستانى پەرھاد بىلەن شېرىننىڭ ئىشق ـ مۇھەببەت پاجىئەسىگە ببغىشلانغان بولۇپ، شائىر خەلق رىۋايەتلىرىگە ئايلىنىپ كەتكەن ئەنئەنىۋى سيۇژېتتىن پايدىلىنىپ، ئىجادىي يول تۇتقان ئاساستا ئۇنىڭ ۋەقەلىكىنى ئۆز زامانىسىغا تەتبىقلاپ، يېڭى بىر پەللىگە كۆتۈرىدۇ. داستاندىكى پەرھاد چىنلىق شاھزادە بولۇپ، بىلىم، ھۈنەرگە قابىل، چىن مۇھەببەتكە سادىق، مۇھەببەت بىلەن مېھنەتنى، خەلقچىللىق بىلەن ۋەتەنپەرۋەرلىكنى بىرلەشتۈرگەن، ياۋۇز كۈچلەرگە قارشى تۇرغان يۈكسەك ئوبراز.

شېرىن ئەرمەنىستان مەلىكىسى بولۇپ، گۈزەللەر شاھى، ئەقىللىق، زېرەك، ئۇياتچان، پاك سۆيگۈ شەيداسى. شائىر ئابدۇرېھىم نىزارى بۇ ئىككى ئاشىق ـ مەشۇقنىڭ تەسىرلىك كەچۈرمىشلىرىنى كۆڭۈل قويۇپ تەسۋىرلەپ، ئۆز دەۋرىدىكى كىشىلىك مۇناسىۋەتلەر، ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي مەسىلەرنى ئىپادىلەپ بەردى، بۇ ھەقتىكى كۆز قاراش ۋە باھالىرىنى ئەسەردىكى پېرسوناژلارنىڭ كونكرېت پائالىيەتلىرى ئارقىلىق جانلىق ئىپادىلەپ بېرىشكە تىرىشتى.

2) «لەيلى ـ مەجنۇن» شەرق خەلقلىرى ئارىسىغا كەڭ تارقالغان «لەيلى ـ مەجنۇن» رىۋايىتى، جۇملىدىن ئۇيغۇرلار ئارىسىغىمۇ تەسىر قىلغان ئىشقى پاجىئەلەر تەسۋىرلىنىدىغان ئەسەر. شائىر بۇ داستانى ئارقىلىق پاك مۇھەببەتنى، سەمىمىي دوستلۇقنى، ھۆرلۈك، ئىنسانىي بۇرچ ۋە ئىلىم ـ پەننىڭ ئەۋزەللىكىنى كۈيلىگەن. ئاپتور ئەنئەنىۋى سيۇژېتتىن ئىجادىي پايدىلىنىپ، ئۆزى ياشاپ تۇرغان دەۋرنىڭ تەقەززاسىنى، يۈرتداشلىرىنىڭ ئارزۇ ـ ئۈمىدى ۋە دەۋر روھىنى جانلىق ئىپادىلەشكە ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلغان. بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى، ئۇيۇ ـ پىكىرلىرىنى، ھايات ھەققىدىكى قاراشلىرىنى جانلىق ئىپادىلىگەن. ئىككى ئاشىق ـ مەشۇقنىڭ بىرقاتار سەرگۈزەشتلىرى ئارقىلىق پاك مۇھەببەتنى، سەمىمىي دوستلۇقنى، ھۆرلۈك ۋە ئىنسانىي بۇرچنى، شۇنداقلا ئىلىم ـ مەرىپەتنىڭ ئەۋزەللىكىنى

كۆيلىگەن، داستاندىكى ئىككى ياشنىڭ تراگېدىيىلىك ئاقىۋىتى شائىرنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى ياشلارنىڭ تراگېدىيىلىك ئاقىۋىتى بىلەن ئورتاقلىققا ئىگە ئىكەنلىكىدىن بېشارەت بەرگەن.

3) «مەھزۇن - گۈلنىسا» داستانىدىكى مەھزۇن باغداتلىق سودىگەر مەسئۇدنىڭ ئوغلى، گۈلنىسا بولسا، خوجا سەئىد ئىسمىلنىڭ بىر سودىگەرنىڭ قىزى. بۇ ئىككىيلەن ئوتتۇرىسىدا ياش چاغلىرىدىلا مۇھەببەت رىشتىسى باغلىنىدۇ. ئەمما تۇرمۇش ئۇلارنىڭ ئەركىن مۇھەببەت يولىدا پەيز سۈرۈشىگە نۇرغۇن ئاۋارىچىلىك، قىيىنچىلىق، توسالغۇلارنى ئېلىپ كېلىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئەقلىنىڭ تالاڭ قالدۇرىدىغان، ئائىلىسا دەماللىققا ئىشەنگۈسىز كەلمەيدىغان مۇشكۈلاتلار بۇ بىر جۈپ ئاشىق - مەشۇقنى سىنايدۇ، ئۇلارنىڭ ھارماي - تالماي تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى ۋە تاسادىپىي كېلىپ قالغان پايدىلىق ئامىللارنىڭ شارائىتى تۈپەيلىدىن ئۇلار مۇراد - مەقسىتىگە يېتىدۇ. شائىر داستانىدىكى ۋەقەلەرنى كونكرېتلىققا ئىگە قىلغۇچى پېرسوناژلارنى تۆۋەن قاتلام ئىچىدىن تاللاپ ، ئۇلارنى خۇشال جەملىشىش پۇرسىتىگە ئىگە قىلىش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ گۈزەل غايىسىنى، ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئىپادىلىگەن. داستاندا رېئالىزم بىلەن رومانتىزم زىچ بىرلەشتۈرۈلگەن، رېئال مەسىلىلەرگە غايىۋى ھالدا جاۋاب بېرىلگەن.

26. ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ «رابىئە - سەئىدىن» داستانىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى سۆزلەڭلار؟

جاۋاب: شائىر ئابدۇرېھىم نىزارى ئەينى زاماندا قەشقەرنىڭ كۆكچى يېزىسىدا بولۇپ ئۆتكەن ئەمەلىي ۋەقەگە ئاساسەن چوڭقۇر رېئالىزم روھىدىكى «رابىئە - سەئىدىن» داستانىنى يېزىپ چىققان. بۇ داستاننىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تەنقىدىي رېئالىزمغا يېڭى بىر يول ئېچىلغانلىقىنىڭ بەلگىسى ئىدى. داستاندا شائىر فېئودالىزم يولىدا ئۆزىنىڭ ئەركىن ئىشق - مۇھەببىتىدىن مەھرۇم قالغان ئىككى ياشنىڭ پاجىئەلىك مۇھەببىتىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق، ئۆز دەۋرىنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرىنى ئېچىپ كۆرسەتكەن، بۇلار ئارقىلىق جەمئىيەتتىكى ئەركىسز ياشلارنىڭ سەمىمىي

مۇھەببتىگە ھېسداشلىق قىلىپ، ئاجىز، مىسكىن پېقىرلارغا ئىچ ئاغرىتقان، فېئودالىزمنىڭ پۇل، بايلىق، مەنسەپ ھەممىنى ھەل قىلىدۇ دەيدىغان رەزىل ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلاپ، مېھر - مۇھەببەت، ۋاپادارلىق، سەمىمىيەت، شۇنداقلا پەرزەنت مۇھەببىتى دېگەننى چۈشەنمەيدىغان رەزىل كىشىلەرگە نەپرەت بىلدۈرگەن.

رابىئە داستاندىكى باش قەھرىمان. ئۇ، فېئودالىزمنىڭ روھىي ئىسكەنجىسىگە قارشى ھالدا ئىسيانكارانە روھ بىلەن ئورنىدىن دەس تۇرغان، ئۆز سۆيگۈسىگە سادىق، ئىرادىلىك قىزلارنىڭ تىپى. رابىيە مېھنەتنى سۆيىدۇ ۋە قەدىرلەيدۇ، ئىنسانىي ئىشق - مۇھەببەتنىڭ مېھنەت ئارقىلىق ۋۇجۇدقا چىقىشىنى ئارزۇ قىلىدۇ.

نىزارى سەئدىن ئوبرازىنى يارىتىقاندا ئۇنىڭ ئىچكى كەچۈرمىشلىرى، تارتقان ئازاب - ئوقۇبەتلىرى ئارقىلىق دەۋر خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىدۇ. كۆچلۈك دەۋر چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان ھالدا سەئدىنىڭ قاتىلى قاباھەتلىك فېئودالىزم جەمئىيىتىنى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.

شائىر داستاندا ئەقىللىق، قورقماس ئاياللار ئوبرازىنى يارىتىپ، ئاياللارنىڭ ئىنسانىي ھوقۇقلىرىنى ياقلىدى، ئۇلارغا خاس ئالىيجانابلىق پەزىلەتلەردىن — ۋاپادارلىق، ئەمگەك سۆيەرلىك، ئىرادىلىك، ئىلىمپەرۋەرلىك قاتارلىق خىسلەتلەرنى زوق بىلەن كۆيلىدى، ئاياللارنىڭ جەمئىيەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قادىر ئەقىل ئىگىلىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. شائىر رابىئە ئوبرازى ئارقىلىق ئىرادىسى مۇستەھكەم، سۆيگۈسى پاك، ئەھدىگە ۋاپادار ئايال خاراكتېرىنى تەسۋىرلەش بىلەن ئىنسان ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى يارىتىشى كېرەك دېگەن ئىدىيىنى ئالغا سۈردى.

27. ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ «زادۇل نەجاد» داستانىدا نېمىلەر سۆزلىنىدۇ؟

جاۋاب: شائىر ئابدۇرېھىم نىزارى بۇ ئەسىرىدە مۇدىر خۇدىن بىلەن مۇقبىل رۇشەندىل دېگەن ئىككى شەخس ئوتتۇرىسىدىكى مۇنازىرە ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئاساسىي غايىسىنى — ياخشىلىق بىلەن يامانلىق، مەردلىك بىلەن نامەردلىك، جاھىللىق بىلەن

مۇرۇۋەتلىك، ساپ دىللىق بىلەن پاسىقلىق، تىرىشچانلىق بىلەن يالقاۋلىق، ھاياتقا ئىنتىلىش بىلەن ئۈمىدسىزلىك، دانالىق بىلەن نادانلىق، پاكلىق بىلەن ناپاكلىق ھەققىدىكى قاراشلىرىنى نەزم ۋە نەسرىي ئۇسۇلدا پەند ـ نەسىھەتلەر ئارقىلىق بايان قىلىدۇ. شائىر ئىلىم ۋە ئەمگەك ئەھلىنىڭ قانداق بولۇشى كېرەكلىكى ھەققىدىمۇ پىكىر يۈرگۈزىدۇ. كاززاپ، پارىخورلارغا كىنايە قىلىش مەقسىتىنى خۇدىبىن بىلەن رۇشەندىلىنىڭ سوئال ـ جاۋابى ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. يالغانچىلارنى، كۆرەلمەسلەرنى ساتىرا ئاستىغا ئېلىپ، شەيخىلەرنىڭ پەسكەشلىكىنى، ئالدامچىلىقىنى، مەنىۋى چۈشكۈنلۈكىنى جانلىق پاكىتلار ئارقىلىق ئېچىپ بېرىدۇ.

28. ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئورنى قانداق؟

جاۋاب: ئابدۇرېھىم نىزارى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تەنقىدىي رېئالىزمنى باشلاپ بەرگەن ۋە ئۇنى رېئال مەسىلىلەر ئارقىلىق ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئىپادىلىگەن ئىلغار خاھىشقا ئىگە يىرىك شائىردۇر. ئۇ، ئۆز ئەتراپىغا نۇرغۇن شائىرلارنى توپلاپ، جەمئىيەتنىڭ تۇرلۇك تەرەپلىرىنى چىنلىق بىلەن ئىپادىلەپ بەرگەن، خەلق بىلەن ھەمنەپەس بولۇپ، خەلقنىڭ ھال ـ دەردىگە يەتكەن. نىزارى ئۆزىگە خاس يول تۇتۇپ، ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن شائىرلارنىڭ ئەمگەكلىرىگە ھۆرمەت قىلىپ، نۇرغۇن مېھنەتلەرنى قىلدى، بىر رېئالىزمچى سۈپىتىدە جەمئىيەتكە نەزەر تاشلاپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تەنقىدىي رېئالىزمنىڭ راۋاجلىنىشىنى يېڭى ئاساس بىلەن تەمىن ئەتتى.

29. زوھوری کىم؟

جاۋاب: زوھوری XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەردە ياشاپ ئۆتكەن تەرەققىيپەرۋەر شائىر ۋە ھوقۇق ئىگىسى. «زوھوری» زوھۇرىدىن ھېكمەتنىڭ ھەم ئىسمى ھەم ئەدەبىي تەخەللۇسى. ئۇ، تۇرپاننىڭ يەرلىك فېئودال ۋاڭلىقىنىڭ تۇنجى ۋاڭى خوجا (1694 ـ 1777) نىڭ ئوغلى نۇرمۇھەممەدنىڭ ئوغلى بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قەشقەرگە ھاكىمبەگ بولۇپ

تەينىلەنگەن ۋە بىۋ خىزمەتنىي تەخمىنەن 1827 ـ يىللىدىن 1847 ـ يىلغىچىلىك ئىشلىگەن.

زوھۇرىنىڭ ياشلىق چاغلىرى شىنجاڭ، جۇملىدىن قەشقەرنىڭ ئومۇمىي سىياسىي، ئىجتىمائىي كەيپىياتى مۇقىم بولغان يىللارغا توغرا كەلگەچكە، سىياسىي، مەمۇرىي ئىشلارغا كۆڭۈل بۆلۈشتىن تاشقىرى، ئەدەبىيات، جۇملىدىن ئىلمىي ئىجادىيەت ئىشلىرىغىمۇ كۆپ باش قاتۇرغان. زوھۇرى ئەل ۋە يۇرتنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرىنى يۈكسەلدۈرۈشتە بىلىملىك، يىراقنى كۆرەر بىر ئەمەلدار سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئۆز ئەتراپىغا نۇرغۇنلىغان شائىر ۋە يازغۇچىلارنى توپلاپ، دىۋانخانىلارنى تەسىس قىلىپ، مەدەنىيەت مۇئەسسەسىلىرىنى بەرپا قىلىپ، خەلقنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ ئىلگىرى سۈرۈلۈشىگە بىر كىشىلىك ھەسسە قوشقان. ئۇ، نىزارى، زىيائى، غېرىبى، سەبۇرى قاتارلىق ئەدىبلەردىن تەركىب تاپقان بىر كاتىبات كوللېكتىپى تەشكىل قىلىپ، بۇ شائىرلارنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن بىمالال شۇغۇللىنىشىغا ياخشى شارائىت ھازىرلاپ بەرگەن، ئۇنىڭ «دىۋان زوھۇرى» ناملىق بىر توپلىمى بار.

30. زوھۇرى شېئىرلىرىدا نېمىلەر ئەكس ئەتكەن؟

جاۋاب: شائىر شېئىرلىرىدا ئىنسانىيەت تارىخىنىي ئەسلەش ئارقىلىق، ئۆزىنى ۋە كېيىنكى ئەمەلدارلارنى ئەدىل ـ ئادالەت بىلەن ئىش ئېلىپ بېرىشقا، ئىبرەت ئېلىشقا تېگىشلىك ئىشلاردىن ئىبرەت ئېلىپ، خەلق تۇرمۇشىغا يېقىندىن كۆڭۈل بۆلۈشكە، خەلق بىلەن ھەمنەپەس بولۇپ، ئۆمرىنى مەنىلىك ئۆتكۈزۈشكە دالالەت قىلىدۇ. شائىر نەۋائىي غەزىلىگە تەخمىس يېزىش ۋاستىسى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ھۆكۈمدار ۋاقتىدا خەلق ئالدىدا قىلغان گۇناھلىرىغا توۋا قىلىپ، كېيىنكى تۇرمۇشىنى مەنىلىك ئۆتكۈزۈش ھەققىدە ۋەدىلەرنى بېرىپ، باشقىلارنى بۇنداق ئىشلارنى قىلماسلىققا دالالەت قىلىدۇ.

31. زىيائىينىڭ ھايات ۋە ئىجادىي پائالىيەتلىرى قاندىق بولغان؟

جاۋاب: «زىيائىي» (؟ ـ 1850) شائىرنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى

بولۇپ، تولۇق ئىسمى نورۇز ئاخۇن كاتىپ زىيائىي. ئۇنىڭ نامى XIX ئەسىرنىڭ 30 ـ، 40 ـ يىللىرىدا قەشقەر رايونىدا كۆتۈرۈلگەن ئەدەبىي گۈللىنىش ھەرىكىتىنىڭ بايراقدارلىرىدىن نىزارى، غېرىبىلەر بىلەن بىرقاتاردا تىلغا ئېلىنىدۇ.

زىيائىينىڭ ئۆمرى قەشقەردە ئۆتكەن. ئۇزىنىڭ بەدئىي ئىجادىيەت ئىقتىدارى ۋە ياخشى ئەخلاقى بىلەن زامانداشلىرى ئارىسىدا ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەر بولغان، زىيائىي بەدئىي ئىجادىيەتتە چوڭ ئۆتۈق قازانغان. ئۇ، 14 يىل ھېكىمبەگ مەھكىمىسىدە كاتىباتلىق خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا زور ئېتىبار ۋە ئىمتىيازلارغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىنى موھتاجلىق، ئازاب ـ ئوقۇبەت ئىچىدە ئۆتكۈزۈپ، قىيىنچىلىقتا ئالەمدىن ئۆتكەن، بۇ ھال شائىرنىڭ ئىجادىيىتىگە چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن.

شائىرنىڭ «مەسئۇد ـ دىلئارام»، «ۋامۇق ـ ئۇزرا»، «مەھزۇنۇل ۋائىزىن»، «مۇشۇك بىلەن چاشقان» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. ئۇ، ئابدۇرېھىم نىزارى بىلەن بىرگە «چاھار دەرۋىش» داستانىنى يازغان. ئابدۇرېھىم نىزارى، غېرىبى قاتارلىقلار بىلەن «غېرىبلار ھېكايىتى» ناملىق كۇللىياتنى تۈزۈشكە قاتناشقان.

32. زىيائىينىڭ «مەھزۇنۇل ۋائىزىن» داستانى قانداق ئەسەر؟

جاۋاب: «مەھزۇنۇل ۋائىزىن» 1843 ـ يىلى يېزىلغان، شائىر داستانىنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يازغان.

«مەھزۇنۇل ۋائىزىن» مۇڭلۇق ۋەز ـ نەسىھەتلەر دېگەندىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ئەسەر مەزمۇن جەھەتتە ئەدەپ ـ ئەخلاق ۋە تۇرلۇك ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە ئائىت نەسىھەتلەر، ھېكمەتلىك سۆزلەر، ئۆز زامانىنىڭ تۇرلۇك ئىللەتلىرىگە قارىتىلغان تەنقىدلەر ۋە گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەتلەرگە ياغدۇرۇلغان قىزغىن ئالقىشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ يەنە ئۆز يۇرتىغا بولغان چوڭقۇر مېھىر ـ مۇھەببىتى، ئىلىم ـ مەرىپەتنى ئەۋزەل بىلىشتەك ئەخلاقىي قارىشى روشەن ئەكس ئەتتۇرۇلگەن.

ئەسەردە شائىرنىڭ ئەدەبىي كۆز قارىشىدىن باشقا يەنە پەلسەپىۋى ئىدىيىسىمۇ سۆزلەنگەن. داستان XIX ئەسىردىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

33. غېرىبنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي ئەسەرلىرىنى سۆزلەڭ؟

جاۋاب: غېرىبنىڭ ئىسمى تۇردۇش ئاخۇن (1802 ـ 1860)، لەقىمى غېرىبى بولۇپ، قەشقەرنىڭ سۇزاق يېزىسىدا كاسىپ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ قەبرىسى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسى ئوپال يېزىسى «ھەزرىتى موللام تېغى» باغرىدىكى مەھمۇد قەشقەرى قەبرىستانلىقى ئىچىدە.

غېرىبى ئۆز دەۋرىدە بەدىئىي ئىجادىيەت ۋە ئىجتىمائىي پائالىيەتتە يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە بىر شەخس ئىدى. ئۇ، ئۆزىنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكى بىلەن زوھۇرىدىن ھېكمەتگىنىڭ ھمايىسىگە ئېرىشكەن ۋە نىزارى، زىيائىي قاتارلىق ئەدىبلەر بىلەن بىرلىكتە كوللېكتىپ ئىجادىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىمۇ «غېرىبلەر ھېكايىتى» ناملىق چوڭ ھەجىملىك كۆللىياتقا كىرگۈزۈلگەن، «غەزەللەر»، «بەھرامگور»، «كىتابى غېرىب» قاتارلىق ئەسەرلىرى زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن.

34. تۇردۇش ئاخۇن غېرىبنىڭ «كىتابى غېرىب» ناملىق ئەسىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى نېمە؟

جاۋاب: شائىرنىڭ «كىتابى غېرىب» ناملىق ئەسىرى ئۆزگىچە بىر تېمىدا يېزىلغان بولۇپ، ئاپتور بۇ كىتابنى زوھۇردۇن ھېكمەتگىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە 1841 ـ يىلى قەشقەردە يازغان. ئەسەردە ئاپتور قۇۋلۇق، شۇملۇق، ئالدامچىلىق، خىيانەتچىلىكنى تەنقىدلەپ، ئادەمگەرچىلىك، ئىنساپلىق بولۇشنى دەۋەت قىلغان، ھەقىقەتنى بەكمۇ ئۇلۇغلىغان. شائىر ئەسەردە 36 ماۋزۇ ۋە 58 سوئال ـ جاۋابنى ئاساسىي ۋاستە قىلىپ تۇرۇپ، ئالەمنىڭ پەيدا

بولۇشى، كەسىپلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى، ھەر خىل تەبىقىلەرنىڭ بەرپا بولۇشى قاتارلىقلارنى ئىلاھىي كۆچكە باغلىسىمۇ، لېكىن ئىنسان ئەمگىكىنىڭ ئالىيجاناپ خىسلەتلىرىنى، كىشىلەرنىڭ كۈچ - غەيرىتىنى ئالاھىدە كۆيلەيدۇ. ئۇ ئۆز پىكرىنى 30 دىن ئوشۇق كەسىپ ۋە ھۈنەر ئىگىلىرىنىڭ بەس - مۇنازىرىسى ئارقىلىق ئىپادىلەپ، جەمئىيەتتىكى ھەر تۈرلۈك كەسىپتىكى كىشىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى، ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرىنى، ئۇلارنىڭ بىر - بىرىنى شەرت قىلىدىغانلىقىنى، ئارتۇقچىلىق، كەمچىلىكلىرىنى، ھەر بىر كاسىپنىڭ ئۆز كەسىپىگە تۇنقان مۇئامىلىلىرىنى چوڭقۇر تەنقىد قىلغان.

بۇ ئەسەر ئۇيغۇرلارنىڭ XVIII ، XIX ئەسىرلەردىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچى، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى تەنقىد قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

35. سەبۇرىنىڭ ئىجادىي پائالىيەتلىرى قانداق بولغان؟

جاۋاب: سەبۇرى XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قەشقەردە ياشاپ، ئىلمىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ئۇيغۇر شائىرى. سەبۇرى ئۇنىڭ تەخەللۇسى بولۇپ، تولۇق ئىسمى ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرى. سەبۇرى ئۆزىنىڭ بەدئىي ئىستىداتى بىلەن قەشقەر ھېكىمبېگى زوھۇردۇننىڭ ئېتىبارىغا ئېرىشكەن ۋە ئۇ يارانقان قۇلايلىق شارائىت، ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولۇپ، تۇرمۇشىنىڭ نورمال ئورۇنلاشتۇرغان، بەزى ئەسەرلىرىنى ھېكمەتگە ئىگىلەش تەشەببۇسى بىلەن يېزىپ چىققان.

سەبۇرىنىڭ «دىۋان سەبۇرى»، «ماقالات»، «بەھرىلئەنساپ» (نەسەبلەر دېگىزى)، «نەۋائىينىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى توغرىسىدا» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

شائىر «ماقالات» دېگەن ئەسىرىدە ئۆزىنىڭ توغرا يولباشچىغا ئىگە بولۇش ئارزۇسىنى مەسەل يولى بىلەن ئىپادىلىگەن. ئۇنىڭدا ئۆز زامانىسى ئۈچۈن ئىلغار بولغان، غايىۋى كۆز قاراشقا ئىگە، ئادىل، ھەققانىيەتچىل ھۆكۈمران باشچىلىقىدا باشباشتاق جەمئىيەتنى مۇقىم تەرتىپكە سېلىپ، ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى تۈگىتىپ،

خاتىرجەم تۇرمۇش بەرپا قىلىش ئارزۇسى ئىپادىلەنگەن.

36. «دىۋان ئىمىرى» قانداق ئەسەر؟

جاۋاب: «دىۋان ئىمىرى» 1876 ـ يىلى ئاقسۇ ئۇچتۇرپانلىق راھمانقۇلى ئىسمىلىك خەتتات تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن 272 بەتلىك شېئىرلار توپلىمى.

«دىۋان ئىمىرى» گە شائىرنىڭ غەزەل، مۇخەممەس، رۇبائىي، قىتئە، مۇختەسىلات قاتارلىق لىرىك شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن. بۇلار ئاساسەن ئەنئەنىۋى تېما بولغان سۆيگۈ ـ مۇھەببەت، ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئادالەت، ئىلىم ـ مەرىپەت، گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەت ھەققىدە يېزىلغان. شائىرنىڭ ئىلغار ئىدىيىسى ئىپادىلەنگەن شېئىرلىرى 12 مۇقام تېكىستلىرىگە كىرگۈزۈلگەن.

37. ئىسمائىل بەگ (بىنىشان) نىڭ «دىۋان بىنىشان» ۋە «پەندىنامە» قاتارلىق ئەسەرلىرى قانداق ئەسەر؟

جاۋاب: «دىۋان بىنىشان» شائىر ئىسمائىل بەگ (بىنىشان) نىڭ دىۋانى بولۇپ، 1842 ـ يىلى تۈزۈلگەن. ئۇنىڭدىكى شېئىرلار ئاپتورنىڭ سۆيگۈ ـ مۇھەببەت، مېھنەت قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئىلغار كۆز قاراشلىرىنىڭ مۇجەسسەم ئىپادىسىدۇر.

«پەندىنامە» شائىرنىڭ 1827 ـ يىلى يېزىلغان داستانى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاپتور ئۆزىنىڭ بىلىم ھەققىدىكى قاراشلىرىنى بايان قىلىش ئارقىلىق، مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى تەرغىب قىلغان، ھۆكۈمدارلارنى ئادىل، پەزىلەتلىك بولۇشقا ئۇندىگەن، كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى ئىلغار ئامىللارنى تەشەببۇس قىلغان.

38. خىسلىتى كىم؟

جاۋاب: خىسلىتى (خىسلەت) شائىرنىڭ تەخەللۇسى بولۇپ، تولۇق ئىسمى سەئىد ئارىپ خوجا شاشى. ئۇ قەشقەرلىق بولۇپ، كېيىنچە ئۆزبېكىستانىنىڭ قوقەند دېگەن يېرىدە تىرىكچىلىك قىلغان. شائىر خىسلىتى «خىسلىتى ئىشان» تەخەللۇسى بىلەن غەزەل، مۇئەششەھ، مۇخەممەس، داستانلارنى يازغان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئۆز

دەۋرىدە كەڭ تۇردە تارقىلىپ، خەلق ئىچىدە بەلگىلىك تەسىر قوزغىغان، بەزى شائىرلار خىسلىتى غەزەللىرىگە تەخمىسلەرنى يازغان.

شائىرنىڭ «ھەدىيەئى خىسلەت»، «مۇشۇك بىلەن چاشقان»، ئۇنىڭدىن باشقا ئايرىم لىرىكىلىرى بار.

39. خىسلىتى شېئىرلىرىدا نېمىلەر ئەكس ئەتتۇرۇلگەن؟

جاۋاب: شائىر لىرىكىلىرىدا جەمئىيەتتىكى خىلمۇ خىل خاراكتېردىكى كىشىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى «مەن» ئوبرازىدا كۆرسىتىپ، كىشى خاراكتېرىنىڭ مۇرەككەپلىكىنى بەدىئىي ۋاستىلەر يارىدىمىدە يورۇتۇشقا تىرىشىدۇ. شائىرنىڭ «ھەدىيەئى خىسلەت» ناملىق توپلىمىدا بىرقىسىم مەسنەۋى، غەزەل ۋە مۇۋەششەھلىرى بار بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى بەزى شېئىرلار خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. «مەن دۇنيادا ئى ئاكەم بولگىچە» دېگەن مۇخەممىسى داڭلىق بولۇپ، ئۇنىڭدا جەمئىيەت، كىشىلىك مۇناسىۋەت، شەخسىي كەچۈرمىشلىرىنى ئىجتىمائىي پىكىرلەر تىزمىسى تەرىقىسىدە ئىپادىلىگەن. مۇخەممەستە شائىر ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ لىرىك ئوبرازىنى يارىتىدۇ. بۇ ئوبراز رەڭگارەڭ تۇس ئالغان، كۆپ قىرلىق، مۇرەككەپ بولۇشىغا قارىماي، دەسلەپ دىلخەستە، ۋاپا يولىدا سەرگەشتە، ھەق ـ ئادالەت بابىدا سەرسانە كىشى سۈپىتىدە گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ؛ بەزىدە چوڭچى، بەزىدە پەرى، جەننەت ھۆرى، باغى ئىرەمنىڭ بۇلبۇلى سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. شائىر بۇ يەردە جەمئىيەتتىكى خىلمۇ خىل خاراكتېرلىك ئادەملەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى «مەن» ئوبرازىدا كۆرسىتىپ، كىشى خاراكتېرىنىڭ مۇرەككەپلىكىنى بىلدۈرمەكچى بولىدۇ.

«مۇشۇك بىلەن چاشقان» ناملىق مەسەللىك داستانىدا مۇشۇك ۋە چاشقانلار ئوبرازى ئارقىلىق ئۆزىنى نىقابلىغۇچىلار ياۋۇز كۈچلەردىن ھوشيار بولۇشقا چاقىرىدۇ، جۇملىدىن ياۋۇزلاردىن شەپقەت ۋە رەھمەت كۈتۈش ئۆزىنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىش بىلەن باراۋەر دەپ كۆرسىتىدۇ. چاشقانلار بىلەن مۇشۇك ئوتتۇرىسىدىكى

بىرقاتار ۋەقەلەر ئارقىلىق، ئىنتىپاقسىزلىق چوڭ بەختسىزلىك دېگەن ئىدىيىنى تەشۋىق قىلىپ، ئىنتىپاق، ئۆم بولۇپ ياشاش، ئۇمىدۋارلىق بىلەن جان تىكىپ كۈرەش قىلىش — دۇشمەن ئۇستىدىن غالىپ كېلىشنىڭ ئاساسى، دەپ كۆرسەتكەن.

40. «بۇغراخانلار تەزكىرىسى» قانداق ئەسەر؟

جاۋاب: «بۇغراخانلار تەزكىرىسى» XIX ئەسىردە قەشقەردە ياشىغان موللا ھاجى ئىسمىلىك تارىخچىنىڭ ئەسىرى. بۇنىڭدا ئەبۇ نەسىر سامانى، سۇتۇق بۇغراخان، ھەسەن بۇغراخان، ھۈسەيىن بۇغراخان، سەئىد ئەلى ئارسلانخان، يۈسۈپ قادىرخان قاتارلىقلارنىڭ قاراخانىيلار خانلىقىنى مۇستەھكەملەش، قۇدرەت تاپقۇزۇش، ئىسلام دىنىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى سۆزلەنگەن. تەزكىرىنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى قەھرىمانلىق، پىداكارلىق، تەرەققىيپەرۋەرلىك روھىغا مەدھىيە ئوقۇشتىن ئىبارەت. ئۇنىڭدا تارىخىي شەخسلەرنىڭ جاپا ـ مۇشەققەت، خىيىمخەتەر ۋە ئۆلۈمدىن قورقماي ئۆز مەسلەكلىرى ئۈچۈن بىر ئۆمۈر كۈرەش قىلغانلىقىدەك جەڭگىۋار ھاياتى، يۇقىرى ئەقىل ـ پاراسىتى، ھەربىي ئىستراتېگىيىسى، تەشكىللەش ماھارىتى قاتارلىق خىسلەتلىرى كۆڭۈل قويۇپ تەسۋىرلەنگەن ۋە ئۇلارغا مەدھىيە ئوقۇلغان.

تەزكىرە قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ تارىخىي ۋەقەلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىپلا قالماستىن، بەلكى ئۆز دەۋرىنىڭ ئەدەبىياتى توغرۇلۇقمۇ ئۈچۈر بەرگەن. بۇ ئەسەر تارىخ تەتقىقاتى جەھەتتە قىممەتلىك ماتېرىيالدۇر.

41. موللا مىرسالىھ قەشقەرىنىڭ «چىڭگىزنامە» دېگەن ئەسىرىدە نېمىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؟

جاۋاب: موللا مىرسالىھ قەشقەرىنىڭ «چىڭگىزنامە» ناملىق ئەسىرىدە ئالەم ۋە دۇنيانىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر، قەدىمكى تۈركىي قوۋملەرنىڭ شەكىللىنىشى، جايلىشىشى ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيىتى، ئوغۇزخان توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر، ئۇيغۇرلار، قىتانلار، موڭغۇللارنىڭ پائالىيەتلىرى، يەكەن خانلىقى ۋە خوجىلار

دەۋرىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى سۆزلەنگەن، بولۇپمۇ ئەسەردە موڭغۇللار ۋە موڭغۇلىستان، يەكەن خانلىقىنىڭ ئەھۋالىغا بىرقەدەر كەڭ سەھىپە ئاجرىتىلغان. ئەسەردە يەنە يەكەن خانلىقى دەۋرىنىڭ ئەدەبىياتىغا دائىر مەلۇماتلارمۇ ئورۇن ئالغان بولۇپ، بىرمۇنچە رىۋايەتلەر كىرگۈزۈلگەن. بۇ ھال ئەسەرنىڭ تارىخىي قىممىتىدىن باشقا ئەدەبىي قىممىتىنمۇ ھەسسىلەپ ئاشۇرغان.

42. مۇھەممەد ئىۋەز قاراقاشى كىم؟

جاۋاب: مۇھەممەد ئىۋەز قاراقاشنىڭ تولۇق ئىسمى مۇھەممەد ئىۋەز ئىبنى مەۋلانە سەدىردىن قاراقاشى بولۇپ، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ قاراقاش ناھىيىسى موغاللا مەھەللىسىدىكى بىر ئۆلىما ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن خېلىلا يۇقىرى بىلىم ئىگىلىگەن.

مۇھەممەد ئىۋەزنىڭ «مەھدۇم ئەزەم»، «مەجمۇئەتۇل ئەھكام» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

مۇھەممەد ئىۋەز قاراقاشى يەنە خاس شېئىرىي ئىجادىيەت بىلەنمۇ شۇغۇللانغان.

43. مۇھەممەد ئىۋەز قاراقاشنىڭ «مەھدۇم ئەزەم» ۋە «مەجمۇئەتۇل ئەھكام» ئەسەرلىرىدە نېمىلەر ئىپادىلەنگەن؟

جاۋاب: «مەھدۇم ئەزەم» ئاساسەن تەزكىرە بولۇپ، ئۇنىڭدا XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا يۈز بەرگەن زور ئىجتىمائىي، سىياسىي ئەھۋاللار، تارىخىي ۋەقە، تارىخىي شەخسلەر توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلگەن. خوجىلار ھەرىكىتى «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق» لار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەر ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. بۇ ئەسەر مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ «تەزكىرەئى ئەزىزان» دېگەن ئەسىرى بىلەن ئۆزئارا ماسلىشىپ، كەم يەرلىرىنى ئۆزئارا تولۇقلىغانلىقى بىلەن، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ XVIII، XIX ئەسىرلەردىكى ئەھۋالىنى ئۆگىنىشتە پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

«مەجمۇئەتۇل ئەھكام» (ھۆكۈملەر يىغىندىسى) 41 بابتىن

تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئاسترونومىيە، ماتېماتىكا، جۇغراپىيە، تارىخ ۋە پسىخولوگىيە قاتارلىق پەنلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كىتابنىڭ ئاخىرىدا مۇئەللىپ ئۆزى بىلەن زامانداش بولغان ۋە ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن بەزى ئالىملارنىڭ ئىلمىي پائالىيىتى توغرىسىدىمۇ مەلۇمات بېرىدۇ.

«مەجمۇئەتۇل ئەھكام» XVIII ئەسىر شارائىتىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا تەبىئىي پەن ھەققىدە دادىل پىكىر يۈرگۈزگەن ئىلغار كىتابتۇر.

44. مۆجىزى كىم؟

جاۋاب: مۆجىزى شائىرنىڭ تەخەللۇسى بولۇپ، تولۇق ئىسمى موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نىمەتۇللادۇر. ئۇ XVIII ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا خوتەندە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان.

مۆجىزى ئۆز دەۋرىنىڭ خېلىلا بىلىملىك ئادەملىرىدىن ئىدى. ئۇ، ئۆز ئانا تىلىنى، ئەدەبىياتىنى، خەلقنىڭ تارىخىنى، بولۇپمۇ مۇزىكا تارىخىنى قېتىرقىنىپ ئۆگەنگەن، ئەرەب، پارس تىللىرى، جۇملىدىن بۇ تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ئەدەبىياتى، تارىخى، مەدەنىيەت ئەھۋالىدىن ئوبدان خەۋەردار بولغان.

مۆجىزى نەۋائىيدىن ئوبدان ئۆگەنگەن. ئۇنى «پىرىم»، «ئۇستازىم» دەپ ئىپتىخارلانغان. ئەينى دەۋردىكى خوتەن ھاكىمبېگى ئۇنىڭغا: «كەسپىي مۇسىقىدۇر (مۇزىكىچى ئىدى)، شېئىرىيەت بىغىنىڭ بۇلبۇلى، ئەدەبىيات گۈلشەنىنىڭ تۇتىدەك شېرىن سۆزلۈكى، ھەم خۇش پۇتكىچى ھەم دىلكەش ئېيتقۇچى ئىدى» دەپ يۇقۇرى باھا بەرگەن.

ئۇنىڭ 1854 ـ 1855 ـ يىللىرى يېزىپ چىققان «تاۋارىخى مۇسقىيۇن» دېگەن بىر كىتابى بار.

45. مۆجىزىنىڭ «تاۋارىخى مۇسقىيۇن» دېگەن كىتابى قانداق ئەسەر؟

جاۋاب: «تاۋارىخى مۇسقىيۇن» مۇزىكانتلار تارىخىغا بېغىشلانغان ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇزىكا تەرەققىياتى، مۇقامنىڭ

شەكىللىنىشى، تەرەققىياتى، ھەرقايسى مۇقاملارنىڭ ئىسىملىرى، ئۇلارنىڭ ئىجادچىلىرى ھەققىدە توختالغان. 17 نەپەر مۇزىكا ئۇستازىنى بىرقەدەر مۇپەسسەل تونۇشتۇرغان، بىرقىسىم چالغۇ ـ ئەسۋابلارنىڭ ئىجاد قىلىنىشى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن. ئاپتور ئەسىردە قېدىرخان يەكەندى بىلەن ئاماننىساخان (نەغمە) توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن.

ئاپتور بۇ ئەسەرنى ئەدەبىي ئۇسلۇبتا يېزىپ چىققان، ھەر بىر ئوبيېكتنى تەسىرلىك ھېكايە تەرزىدە بايان قىلغان، بۇ نۇقتىدىن ئەسەرنى ئەينى دەۋر ھېكايەتچىلىكىنىڭ يادىكارلىقى دېسىمۇ بولىدۇ.

46. مۇھەممەد نىيازنىڭ «قىسەسۇل غەرايىپ» دېگەن ئەسىردە قانداق مەزمۇنلار ئەكس ئەتتۇرۇلگەن؟

جاۋاب: «قىسەسۇل غەرايىپ» XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا خوتەندە ياشاپ ئۆتكەن تارىخچى، ئەدىب ۋە تەرجىمان مۇھەممەد نىيازنىڭ 1851 ـ، 1852 ـ يىللىرى يېزىپ چىققان ئەسىرى.

كىتاب ئۇچ قىسىم قىلىپ تۈزۈلگەن. ئاۋۋالقى قىسىمدا ھەزرىتى ئادەم ئەلەيھىسسالامدىن تاكى چىڭگىزخانغىچە زىكىر قىلىنغان؛ ئىككىنچى قىسىمدا چىڭگىزخاندىن تاكى ھومايۇن پادىشاھ (بابۇر ئوغلى) غىچە بايان قىلىنغان؛ ئۈچىنچى قىسمى، ئالەمدىكى ئاجايىپ ئىشلار، ئۆز زامانىدىكى ھادىسىلەر ۋە تېۋىپلەرنىڭ زېرەكلىكى، قىزىقچىلىقى ھەققىدىكى لەتىپىلەردىن تەركىب تاپقان.

كىتاب نەسرىي بايانلارنى ئاساس قىلىشتىن باشقا، بىرمۇنچە شېئىرىي مىسرالارغىمۇ ئورۇن بەرگەن. بۇ ھال كىتابقا ياخشى بىر ئەدەبىي ئەسەر، يەنى تەزكىرە سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىشقا شەرت ھازىرلىغان. ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن ئادەملىك خاراكتېرلەر، ئەقىل ـ پاراسەتلەر، تارىخ ۋە تۇرمۇش بىلىملىرى، قەھرىمانلىق ۋە ئىجادكارلىق خىسلەتلەر تەنقىد قىلىشقا ئەرزىيدىغان مۇھىم مەزمۇنلار بولۇپ، كىشىلەرنى بەكمۇ سۆيۈندۈرىدۇ.

47. ئەھمەد شاھ كىم؟

جاۋاب: ئەھمەد شاھ (1750 ـ 1828) نىڭ تەخەللۇسى

قاراقاشی بولۇپ، خوتەن ۋىلايىتى قاراقاش ناھىيىسى قاپاقلا يېزىسىدا بىر دىنىي مۇتىۋەر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن ۋە شۇ يەردە ۋاپات بولغان.

ئەھمەد شاھنىڭ دادىسى مۇبارەك شاھ قاپاقلا يېزىسىدىكى مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى بولغان. ئەينى ۋاقىتلاردا دەرسلىك سۆيىتىدە ئوقۇتۇلۇۋاتقان «نەۋائىي»، «سوپى ئاللايار» قاتارلىقلارنىڭ غەزەللىرى ئەھمەد شاھقا بەلگىلىك تەسىر قىلغان.

ئەھمەد شاھ 1767 - يىللىرى قەشقەر خانلىق مەدرىسىگە كىرىپ، بۇ يەردە بىر مەزگىل ئالىي مەدرىس تەلىمىنى قوبۇل قىلغان. ئوقۇشنى تاماملاپ ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، قاراقاشتىكى چوڭ مەدرىسە «گۈزەر» مەدرىسىگە مۇدەررىس قىلىپ تەيىنلەنگەن.

شائىرنىڭ «نەزەر مۇپتىغا خەت» (بەزى مەنبەلەردە «ئات ھەققىدە مۇخەممەس» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دېگەن ئەسىرى بار.

48. ئەھمەد شاھ قاراقاشنىڭ «نەزەر مۇپتىغا خەت» مۇخەممىسى قانداق ئەسەر، نېمىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؟

جاۋاب: ئەھمەد شاھ قاراقاشى قەشقەردە ئوقۇۋاتقان مەزگىللىردە ئاقسۇلۇق نەزەر ئاخۇن ئىسىملىك بىر تالىپ بىلەن ساۋاقداش بولۇپ ئوقۇغان، ئوقۇش تۈگىگەندىن كېيىن نەزەر ئاخۇن ئاقسۇدا مۇپتى بولغان. بۇ خەۋەردىن ۋاقىپ بولغان ئەھمەد شاھ دوستىغا ئاقسۇ ئېتىدىن بىرنى ئەۋەتىش تەلىپىنى ئېيتىپ پۇل ئەۋەتكەن، ئات ئەھمەد شاھنىڭ كۆتكىنىدەك بولماي قالغان، بۇنىڭ بىلەن ئۇ پۇلۇمغا خىيانەت قىلغان ئوخشايدۇ دەپ غەزەپكە كېلىپ، كۆچلۈك ھەجۋى تۈسكە ئىگە «نەزەر مۇپتىغا خەت» نامىلىق سالام خەتنى يېزىپ دوستىغا ئەۋەتكەن.

مۇخەممەستە ئاتىنىڭ ئوبرازى ھەجۋى قىلىنغان، ئاتنىڭ ئەيىب ۋە نۇقسانلىرى خىلمۇ خىل كىنايىلىك تەسۋىرىي ۋاستىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن كۆرسىتىلگەن. شائىر ئاتنى مازاق قىلىش ۋاستىسى بىلەن ۋاپاسىز، نامەرد، چاكىنا دوستى نەزەرنى مەسخىرە قىلغان، ئۇنىڭغا لەنەت ئوقۇغان.

مۇخەممەسنىڭ يەنە بىر قاراتمىلىقى جەمئىيەتنىڭ نۇقسانلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىشتىن ئىبارەت بولغان. ئەھمەد شاھ لەقۋا ئات، ۋاپاسىز دوست، خىيانەتكار جەمئىيەتنى ئومۇملاشتۇرۇپ كۆرسىتىش مەقسىتىدە يۇقىرى دەرىجىدە تىپىكلەشكەن ئات ئوبرازىنى ياراتقان.

49. دىلبەر دوراغىنىڭ «مەزلۇملار ئاھى» قانداق ئەسەر، نېمىلەر ئەكس ئەتتۇرۇلگەن؟

جاۋاب: دىلبەر دوراغىنىڭ تەنقىدىي رېئالىزم روھى بويىچە يېزىلغان «مەزلۇملار ئاھى» ناملىق مۇخەممىسى 21 كۇپلېتتىن تۇزۇلگەن بولۇپ، 1844 - يىلى يېزىلغان.

«مەزلۇملار ئاھى» ئەرزنامە سۈپىتىدە يېزىلغان بىر بەدىئىي ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا جەمئىيەتتىكى تەڭسىزلىك، ئادالەتسىزلىك، بىچارىلىق تۇپەيلىدىن كۆزى ياش، باغرى قان، قەلبى زەردار، قامىتى ئېگىلگەن، دىلى سۇنۇق، مەنۇى دۇنياسى سولغۇن بىر دەردمەننىڭ ھال - ئەھۋالى بايان قىلىنغان.

ئەسەردىكى ئەرزكار ئەسلى قابىل، زىبا، بەختلىك بىر ئەر ئىدى. ئۇنىڭ ھوسۇل - دۆلەتلىرى مول ئىدى، جەمئىيەتتە خېلى ئىززىتى بار ئىدى، ئەپسۇسكى ھاياتنىڭ قانۇنىيىتى بويىچە بۇ ئىنسان قېرىيدۇ، بەللىرى ئېگىلىدۇ، ئۇزاق يىل پۇتى كەش كۆرمەيدۇ، كۆندىلىك ئوزۇقلۇقىنى ئاران ھەل قىلىۋاتقان بۇ دەردمەن تېخى ئالۋاننمۇ تۆلەپ تۇرۇشنى «مۇقەددەس» ۋەزىپە قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن «دوراغىلار بەزى كېلىپ قامچا بىلەن ئوڭلايدۇ، يالۋۇرۇپ ئەپۇ دېسەم قوللىرىمنى باغلايدۇ، مەن تۇغۇلغانغا پۇشايمان ھەم نادامەتتە بېگىم» دەپ ئەرز يازسا، «باقمىدى بىزگە پەلەك، رەھىم - شەپقەت ئەيتمىشكىدۇر ساڭا بىزدىن بۇ تىلەك، كەتكۇدەكمىز بۇ جاھاندىن بۇ پالاكەتتە بېگىم» دەپ، ئىنسانلارغا خاس ھاياتقا بولغان ئۇمىدۋارلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

«مەزلۇملار ئاھى» يالغۇز دىلبەر دوراغىنىڭ ئەمەس، ئەينى چاغدىكى مىڭلىغان، ئونمىڭلىغان مەزلۇملارنىڭ ئەرزى، فېئودال قارا كۈچلەرنىڭ دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى XIX ئەسىر ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئۈستىدىن قىلىنغان ھەققانىي شىكايەتنامىدۇر.

50. ئاشقىنىڭ «مېۋىلەر مۇنازىرىسى» قانداق ئەسەر، ئۇنىڭدا نېمىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؟

جاۋاب: موللا نىياز ئاشقىنىڭ «دىۋان نىيازى» نامىلىق توپلىمىدا غەزەل ۋە داستانلار ئورۇن ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە «تاماقلار مۇنازىرىسى» ۋە «مېۋىلەر مۇنازىرىسى» نامىلىق ئىككى مەسەللىك داستانى داخىلىق.

«مېۋىلەر مۇنازىرىسى» مەسەل خاراكتېرلىك ئەسەر بولۇپ، مەسنەۋى شەكلىدە يېزىلغان. شائىر داستاندا تەبىئەت دۇنياسىدىكى باغ، مېۋە - چېۋىلەر ھەققىدە تەپسىلىي توختىلىپ، ھەرقايسى مېۋىلەردە بولىدىغان ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىك، ئەلگە يەتكۈزىدىغان پايدا - مەنپەئەت ياكى زەھەرنى كۆرسىتىدۇ. يەنە بىرتەرەپتىن مېۋىلەرنىڭ تىلى ئارقىلىق جەمئىيەتتىكى تۈرمۇش، ئادەت كۆچى ۋە كىشىلەردىكى يارىماس ئىللەتلەر، مەنمەنلىك، ھاكاۋۇرلۇق، تەكەببۇرلۇق، باشباشتاقلىق قاتارلىقلارنى يۇمۇرلۇق تىل بىلەن قامچىلايدۇ.

شائىرنىڭ بۇ ئەسىرى بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە. بۇنى تۆۋەندىكى نۇقتىلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇ:

1) شائىر شېئىرىيەتنىڭ تېما دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە تىرىشقان، ئالدىنقىلار ۋە زامانداشلىرىدىن پەرقلىق ھالدا رېئال ۋە غايىۋى كىشىلىك تۈرمۇشنى، پېرسونۇژلارنى ئادالەت، مۇھەببەت، بىلىم، ۋاپا كاتېگورىيىسى ئىچىدە تاۋلاپ ئەكس ئەتتۈرۈشتىن ئوبرازلار خاراكتېرىنى ئالماشتۇرۇپ ئىپادىلەشكە جۈرئەت قىلغان.

2) شائىرنىڭ بۇ ئەسىرىنىڭ ئۇيغۇر تۈرمۇشىنىڭ ئايرىم تەرەپلىرىنى ئۆگىنىشتە تارىخىي ماتېرىياللىق قىممىتى بار، ئۇنىڭدا باغۋەنچىلىك، مېۋىلەرنىڭ ئىسمى، خۇسۇسىيىتى ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات بېرىلىدۇ.

3) مەسەللىك داستانىنىڭ ئىخچام، چۈشىنىشلىك ۋە خەلق جانلىق تىلىغا مايىللىقى، شۇنداقلا يەرلىك تەلەپپۇزنىڭ چېقىپ تۇرۇشى كىتابخانلارنىڭ ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن مەزمۇننى چۈشىنىشىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرگەن.

51. خۇشھال غېربىي كىم؟

جاۋاب: خۇشھال غېربىي XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قەشقەر شەھىرىدە تۇغۇلغان، قەشقەر مەدرىسىدە زامانىسىنىڭ مەشھۇر ئۆلىمالىرىدىن بىرى بولغان مەۋلەۋى خوجا مۇھەممەد ئاخۇنۇمنىڭ دەرسخانىسىدا ماتېماتىكا، ئاستىرونومىيە، تېبابەت، مەنتىقە، گراماتىكا، پەلسەپە، ئىسلام دىنى قانۇنلىرىنى ئۆگەنگەن.

خۇشھال غېربىي 1827 ـ يىلىدىكى قەشقەر قوزغىلىڭىدىن كېيىن قوقان خانلىقىغا قېچىپ چىققان. ئۇ غەربىي پەرغانە ۋادىسىدا شەھەر ۋە يېزىلاردا مۇساپىرچىلىقتا ناھايىتى ئېغىر تۇرمۇش كەچۈرگەن.

شائىرنىڭ 1845 ـ يىلى يېزىلغان «كۆللىيات غېربىي» ناملىق بىر شېئىرلار توپلىمى بار.

52. خۇشھال غېربىينىڭ «كۆللىيات غېربىي» توپلىمىدا نېمىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؟

جاۋاب: خۇشھال غېربىينىڭ «كۆللىيات غېربىي» ناملىق توپلىمىدىن ئارۇز ۋەزنىنىڭ تۈرلۈك بەھىرلىرىدە يېزىلغان شېئىرلار ئورۇن ئالغان. توپلام غەزەل، مۇخەممەس، مەسنەۋى، رۇبائىي، ساقىنامە، مۇستەھزات، قىتئە، تارىختىن تەشكىل تاپقان.

خۇشھال غېربىي شېئىرلىرى مۇھەببەت تېمىسىدا يېزىلغان. شائىر شېئىرلىرىدا ئۆز ۋەتىنى، يارۇ ـ بۇرادەرلىرىنى سېغىنىپ، مۇساپىرلىقتا ئۆتكۈزگەن ھاياتىدىن بېشارەت بېرىدۇ، ۋەتەن ئىشقىدا ھەم ئۇنىڭدىن ئايرىلىش ئازابىدا يۇرىكى ئۆرتىنىۋاتقانلىقىنى، ۋەتەننى كۆرۈش ئارزۇسىنى يارقىن ۋە بەدىئىي تۇستە ئىپادىلەپ بېرىدۇ. ئۇ شېئىرلىرىدا يەنە ئىنسان ھاياتىدا مەرپىەتنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تەشۋىق قىلىدۇ؛ ساختا دوستلۇق، ۋاپاسىزلىق قاتارلىقلارنى، مۇناپىق روھانىيلارنى، ئەپسانىۋى ھۆر ـ پەرى، جەننەتنى دەپ دۇنيا رېئاللىقىدىن ۋاز كەچكەن زاھىدلارنى تەنقىد قىلىدۇ.

53. قۇلئەلىم ۋە ئۇنىڭ «تۇتىنامە» دېگەن ئەسىرى

توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: قۇلئەلىم قەشقەرنىڭ قاغىلىق ناھىيىسىدە XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشاپ ئۆتكەن شائىر. ئۇ ئۆزىگە «ئامى زەئىف» دېگەن سۆزنى ئەدەبىي تەخەللۇس قىلغان. شائىرنىڭ «دىۋان تەجرىد» ناملىق غەزەللەر توپلىمى ۋە «تۇتىنامە» دېگەن داستانى بار.

«تۇتىنامە» ئەينى چاغدىكى قاغىلىق يېزىلىرىدا يۈز بەرگەن سۇ ماجىراسىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىش ئارقىلىق زۇلمەتلىك فېئودالىلىق جەمئىيەت ئۇستىدىن شىكايەت قىلىدۇ، قاتمۇ قات ئالۋان ـ ياساقنىڭ دەستىدىن پەريات چېكىۋاتقان خەلقنىڭ دەرد ـ ئەلەملىرىنى چۇشىنىپ، ھەسرەت چەككەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ؛ ئىستىبدات ھاكىمىيەت قولچوماقلىرى بولغان مىڭ بېگى، يۈز بېشى ۋە ئون بېشى قاتارلىق فېئودالالارنىڭ سالغان زۇلمى، ئالدامچىلىقى ۋە ساختىپەزلىكىنى پاش قىلىدۇ؛ بايلارنى ئىنساپقا دەۋەت قىلىپ، يېتىم ـ يېسىر، نامراتلارنىڭ ھالىغا ئېچىنىدۇ.

داستان رېئالىزملىق ئىجادىيەت مېتودى بويىچە يېزىلغان بولۇپ، تارىخ تەتقىقاتى ئۈچۈن مۇھىم پايدىلىنىش ماتېرىيالى بولالايدۇ.

54. موللا ئەلى قۇشچىنىڭ «بازنامە» دە نېمىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ؟

جاۋاب: موللا ئەلى قۇشچىنىڭ «بازنامە» دېگەن ئەسىرىدە ئوۋچىلىق ۋە قۇشچىلىق تېما قىلىنغان. ئەسەرنىڭ ئالدىنقى ئاساسلىق قىسمى شېئىرىي شەكىلدە يېزىلغان، ئۇنىڭدا شائىر ئوۋ قۇشلىرىنى بېقىشتا ۋە ئوۋ ئوۋلاشتا دىققەت قىلىدىغان مەسىلىلەرنى بايان قىلغان. ئەسەرنىڭ ئاخىرقى قىسمى نەسرىي شەكىلدە يېزىلغان. ئاپتور بۇ بۆلەكتە ئوۋ قۇشلىرىدا كۆپ كۆرۈلىدىغان كېسەللىكلەرنى داۋالاشقا دائىر بەزى رېتسېپلار ۋە تەجرىبىلەرنى تونۇشتۇرغان.

55. موللا مۇھەممەد نىيازنىڭ «مەنسۇر» داستانىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى نېمە؟

جاۋاب: موللا مۇھەممەد نىياز يېڭىسارلىق بولۇپ، XIX

ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشىغان شائىر. ئاپتور مىڭ يىللار ئىلگىرى مىسىردا تارقالغان، كېيىن مەلۇم بىر ئاپتور تەرىپىدىن پارس تىلىدا ھېكايىلاشتۇرۇپ چىقىرىلغان ۋەقەلىكنى شېئىرلاشتۇرۇپ، داستان ھالىتىگە كەلتۈرگەن. داستاندا مەنسۇر ۋە نەسىمە قاتارلىق كىشىلەرنىڭ مۇرەككەپ سەرگۈزەشتىلىرى ۋە كۆپ قىرلىق ئوبرازى يارىتىلغان.

مەنسۇر پىتىنخور، غەيۋەتچىلەرنىڭ ئۆسەك سۆز، يالغان ـ ياۋداق بۆھتانلىرى تەرىپىدىن قارىلانغان، ئەمما پاك، مېھرىبان سىخىلىسى ئەنەلىنىڭ ئابرۇيىنى، شان ـ شەرىپىنى، جۇملىدىن ئادالەت، ھەققانىيەت ئىگىلىرىنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتى، غۇرۇرى ۋە جەمئىيەتتىكى ئورنىنى قوغداش، ھىمايە قىلىش ئۈچۈن خورلۇق، ئازاب ـ ئوقۇبەت، ھەتتا قۇربان بېرىشتىن قورقمايدۇ. مەنسۇرنىڭ خىسلەتلىك ئوبرازى شۇ دەرىجىدە غايىۋىلەشتۈرۈلگەنكى، ھەقنى سۆزلىگەن مەنسۇر ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىپ، دارغا ئېسىلغاندىن كېيىنمۇ يەتتە كېچە ـ كۈندۈزگىچە ئۆلمەي، ھەقنى زىكىر قىلىدۇ؛ ئىككىنچى قېتىم دەرۋازىغا مىخلىنىپ، ئۆتكەن ـ كەچكەنلەر تەرىپىدىن تاش ـ توقماق بىلەن ئۇرۇلسىمۇ ئۆلمەيدۇ، ئاخىر ئوتتا كۆيگەن مەنسۇرنىڭ ئادەم شەكلىدىن كۈلگە، كۈلدىن كۆپۈككە ئايلىنىشى ئارقىلىق پاك ۋۇجۇدىدىن 41 ئوغۇل دۇنياغا كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدە نەسىمە ئاتلىق بىرسى ئامان قېلىپ، دادىسىنىڭ يولىنى داۋاملاشتۇرغۇچى سۈپىتىدە موللىلارنى «تېشى ئاق، ئىچى قارا» دەپ قويغانلىقى ئۈچۈن ئاتىسىغا ئوخشاش «كاپىر» لىقتا ئەيىبلىنىپ، دارغا ئېسىلىدۇ ۋە ئاتىسىغا ئوخشاش بىگۇناھ ئازابلىنىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ. ئەمما، نەسىمەنىڭ ۋاقىتلىق قاتىلى، مەنسۇرنىڭ قاتىلىغا ئوخشاش ئەمەس، بەلكى ئۆزىنىڭ قىلمىشلىرىغا پۇشايمان قىلغان قىياپەتتە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ئۇ ۋە بىر توپ كىشى نەسىمەنىڭ ئۆلۈمىگە قاتتىق ئۆكۈنىدۇ. بۇ يەردە شائىر ھەققانىيەت، ئادالەت كۈچلىرىنى يوقىتىۋەتكىلى بولۇش مۇمكىن، ئەمما ئۇلارنىڭ ئۇلۇغۋار ئىرادىسى، ئارزۇ ـ ئارمانلىرى ۋە ئوتلۇق غايىلىرىنىڭ ئۈچقۇن ـ يانغىنلىرىنى ئۆچۈرۈۋەتكىلى بولمايدۇ، ئۇ كېيىنكىلەرنىڭ ئىدىيىسى، قەلبىگە چوڭقۇر ئورۇنلاشقان بولىدۇ، دېگەن مەنتەقنى

ئىزاھلايدۇ.

داستان قويۇق كىنايە تۈسىگە ئىگە. شائىر خەلق تىلىنىڭ ئىشلىتىش ئارقىلىق دارتىملاش ۋاستىسى ئارقىلىق ئۇي - پىكىرلىرىنى دادىللىق بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان.

56. قۇربان ئىجادىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى نېمە؟

جاۋاب: شائىر قۇربان XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خوتەن ۋىلايىتى كىرىيە ناھىيىسى نۇرى تاغلىق يېزىسىغا تەۋە ئىمامىلىرىم (ھازىرقى بوستان يېزىسى) دا تۇغۇلۇپ ياشىغان. ئۇنىڭ تۇرمۇشى موھتاجلىقتا ئۆتكەن. شائىر ئۆزىنىڭ مۇنداق بىچارىلىقتا ئۆتكەن غېرىبانە بالىلىق دەۋرلىرىنى شېئىرىي مىسرالاردا ئەكس ئەتتۇرغان.

شائىر ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكەتلىرىنىڭ بىرقىسمى بولغان دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىنى ئىپادىلەپ، بىرقىسىم زاماناداش شائىرلارنىڭ ئارىسىدا ئۇلۇگلىك ۋە باشلامچىلىق رولىنى ساقلاپ قالغان.

قۇربان لىرىكىلىرىدا مەسنەۋى ۋە مۇخەممەس شەكىللىرى ئاساس بولۇپ، ئۇ شېئىرلىرىدا تۇرمۇشنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۇرۇشكە تىرىشقان، «ئەلىشىر نەۋائىي غەزەللىرىگە يېزىلغان مۇخەممەسلەر» ماۋزۇسىدا بەش پارچە مۇخەممەسنى ئۇلۇغ نەۋائىي غەزەللىرىگە تەخمىس قىلىپ، ئۆزىنىڭ كلاسسىكىزملىق ئەدەبىيات ئېقىمىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنىمۇ ئىپادىلىگەن.

ئۇ، شېئىرلىرىدا جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي تەڭسىزلىكنى تەنقىدىي رېئالىزملىق نۇقتىئىنەزەر بىلەن كۆزىتىپ، رېئال ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە قارىتا باھاسىنى ئىپادىلىگەن، خەلقە ئېچ ئاغرىتىپ، زالىم كۈچلەرگە نەپرەت بىلدۈرگەن، ئىنقىلابىي خەلقنىڭ قەھرى - غەزىپىگە ھېسداشلىق قىلغان.

XIII باب موللا بىلال دەۋرى ئەدەبىياتى

1. موللا بىلال نازىمى دەۋرى ئەدەبىياتى دېگەن نېمە؟

جاۋاب: موللا بىلال نازىمى دەۋرى (1864 ـ 1912) ئەدەبىياتى سىنىپىي ۋە مىللىي زۇلۇمغا قارشى كۆچادا كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن باشلاپ، قۇمۇلدا تۆمۈر خەلپە يېتەكچىلىك قىلغان دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغانغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىياتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەۋر ئەدەبىياتى ئالدىنقى دەۋرلەردە يارىتىلغان بارلىق ئەدەبىيات ئەسەرلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى يەكۈنلەپ، ئىدىيىۋى مەزمۇن ۋە بەدىئىيلىك جەھەتتە يۈكسەلگەن ئەدەبىيات بولۇپ تونۇلدى. بۇ دەۋر ئەدەبىياتى كلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ تۈگەللىنىشى، يېڭى دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ باشلىنىشى بولۇپ قالدى. بۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

1) دېھقانلار قوزغىلىڭى خاس تېما سۈپىتىدە ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلدى.

2) بۇ دەۋر ئەدەبىياتىدا كوللېكتىپ ئوبرازلار يەككە ھالدا يارىتىلدى.

3) ھۆرلۈك، ئەركىنلىك ئۈچۈن قولغا تېغ ئېلىپ كۈرەشكە ئاتلانغان خوتۇن ـ قىزلارنىڭ جەڭگىۋار ئوبرازى يارىتىلدى (مەسىلەن: نۇزۇگۈمغا ئوخشاش).

4) تەزكىرىچىلىك ساھەسىدە مول ھوسۇل قولغا كېلىپ، بۇ ساھەدىكى نەتىجە ئىلگىرىكى ھەرقانداق دەۋر ئەدەبىياتىدىكىنى نەتىجىدىن ئېشىپ كەتتى.

5) ئەنئەنىۋى تەزكىرىچىلىك ئىزچىل تەرەققىيات يولىنى بويلاپ راۋاجلىنىش بىلەن بىرگە، يېڭى دەۋرگە ماس بولغان رېئال تۇرمۇشنى بىرقەدەر ئىينەن ئەكس ئەتتۈرىدىغان تەزكىرە يېزىش

ئالامىتى كۆرۈلدى، ئەدەبىيات بىلەن تارىخ، رىۋايەت بىلەن تارىخ ئارىسىدا پەرق بارلىققا كەلدى، ئۇيغۇر يېڭى دەۋر تارىخ ئىلمى شەكىللەندى.

6) ئەنئەنىۋى تېمىلارنى يورۇتۇش، غەزەللەرنى ئاساس قىلغان دىۋان تۈزۈش ئادىتى داۋاملاشتۇرۇلدى.

7) ئەمگەكچى خەلقنىڭ جەڭگىۋار ھاياتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان خەلق قوشاقلىرى ۋە داستانلار يازما ئەدەبىياتقا كۈچلۈك تەسىرىنى كۆرسىتىدىغان، ھەتتا خەلقنىڭ رېئال ئىنقىلابىي ھەرىكەتلىرىنى خام ماتېرىيال قىلىپ يېزىلغان ئەسەرلەر ئىجتىمائىي تەسىر ۋە ئۇنۇم جەھەتتە ئەنئەنىۋى تېمىدا يېزىلغان ئەسەرلەرگە قارىغاندا ئۇستۇن ئورۇندا تۇرۇشتەك ۋەزىيەت شەكىللەندى. بەدىئىي ئەسەرلەردە ئۇيغۇر تىلى ئاساسلىق ئىپادىلەش ۋاستىسى قىلىندى، پارس ۋە ئەرەب تىلىدا ئەسەر يازىدىغان ئۇيغۇرلارمۇ كۆرۈلۈپ تۇردى.

مېتود جەھەتتە نىزارى دەۋرىگە خاس ھالدا تەرەققىيات بولۇپ، ئەسەرلەرنىڭ تۈر ۋە ژانىرلىرى جەھەتتە ئوخشاش ھالەت ساقلاپ قېلىندى، تەرجىمىچىلىكمۇ ئۆزىگە يارىشا تەرەققىي قىلدى، ئىدىيىۋىلىك ۋە مەزمۇن جەھەتتە كلاسسىك ئەدەبىيات ئالاھىدىلىكىنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ، يېڭى دەۋر ئەدەبىياتىنى ئۇچۇن ئاساس يارىتىلدى.

2. مولا بىلال نازىمى دەۋرىدىكى تەزكىرە ئەدەبىياتى قايسىلار؟

جاۋاب: بۇ دەۋردە زور بىرتۈركۈم تەزكىرە خاراكتېرلىك ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى. خوتەنلىك شائىر ئاشۇراخۇن غېربىي «ئەمىر ئەلى» داستانىنى يازدى. مۇھەممەد سادىق يەكەندى «رىسالەئى مەكتۇپ» نى يازدى. مۇغەنىنى «زۇپەرنامە» نى، ھاجى ئابدۇلۋاقى قەشقەرى «... سىدىقبەگ ھەققىدىكى رىۋايەتلەر» نى يازدى. مەھمۇد ئېلىخان كەشمىرى «خەيرىيەتنامە» نى يازدى، ئابدۇللا پانسات «مۇنتەخەبۇتتەۋارىخ»، خوتەنلىك مەھمۇد ئەلەم «خوتەن تەزكىرىسى»، مۇھەممەد ئاتىب «قەشقەر تارىخى»، مولا ياقۇپ ئىبنى ئۆمەر روزى «تەزكىرەئى ھىدايەت»، تۇردى ھاجىم شەيخ

«سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى» ، موللا مۇھەممەد شەمشىدىن قەشقەرى «قىسسەئى جامالىدىن سەئىد ۋەققاس» ، ھاجى يۈسۈپ «جەمئىل تارىخ» قاتارلىقلارنى، نامەلۇم بىر ئاپتور «ئاپپاق خوجا تەزكىرىسى» نى يازغان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە مۇشۇ دەۋرگە مەنسۇپ دەپ قارىلىدىغان ئەسەرلەردىن ئۇمىدىنىڭ «جەڭنامە» ، مۇھەممەد ئەلەمنىڭ «تارىخىي قەشقەر» ، قاسىمبەگنىڭ «غۇلجا ۋاقىئاتلارى بايانى» ، مۇھەممەد سادىق يەكەندىنىڭ «غازات ئەل مۇسلىمىن» ، مەھمۇد شەيخ غېرىبىنىڭ «تارىخنامە يەتتۇبخان» ، قۇربان سوپى سەپەرباينىڭ «تارىخىي بەدۆلەت» ، مۇھەممەد ئابدۇل ئەلى قەشقەرىنىڭ «تەزكىرەئى مەۋلانە پاجىئە ئىمام زەينەل ئابىدىن قاغىراقى» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى ساناشقا بولىدۇ. بۇلاردىن باشقا ئاپتورى نامەلۇم ئەسەرلەردىن «ياقۇپبەگنىڭ ئۆلۈمى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر» ، «مۇسۇلمانلار غازىتى» ، «بۇزرۇكخان تۆرە بىلەن ياقۇپبەگ ھەققىدىكى ۋەقەلەر» قاتارلىقلار بار.

موللا شاكىر، موللا بىلال نازىمى، موللا مۇسا سايرامى قاتارلىق بىرقاتار ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرى تەزكىرىلىك خاراكتېرگە ئىگە.

3. ئاشۇراخۇن غېرىبىنىڭ «ئەمىر ئەلى» داستانىدا نېمىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؟

جاۋاب: ئاشۇراخۇن غېرىبى خوتەنده ياشىغان ئۇيغۇر شائىرى. ئۇنىڭ «ئەمىر ئەلى» ناملىق داستانىدا فېئودال مۇستەبىت ياقۇپبەگنىڭ 1870 ـ يىلى «يەتتە شەھەر» لەشكەرلىرىنى باشلاپ، ئۇرۇمچىدىكى خۇيزۇلارغا قارىتا ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى تەسۋىرلەنگەن.

شائىر غېرىبى خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ سەۋەبىنى مىللىي ئېزىلىشىنىڭ، ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ دەھشەتلىك، ئالۋان ـ سېلىقنىڭ ئېغىرلىقىدا، دەپ چۈشەندى. شۇڭا ئەدىب كەمبەغەللەرنىڭ تۇرمۇشىنى ئوبرازلىق ئىپادىلىدى، ئۇلارنى ھۆر، پاراۋان تۇرمۇشقا ئېرىشتۇرۇش ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈردى.

4. خەستە شېئىرلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

جاۋاب: ئابدۇللا ئاخۇن شېرىپ ئاخۇن ئوغلى خەستە (1854 ـ 1907) يەكەندە شېرىپ ئاخۇن ئىسمىلىك بىر مۇدەررىس ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ «كۇللىيات خەستە» نامىلىق بىر توپلىمى بار بولۇپ، ئۇنىڭغا غەزەل، مۇسەددەس، مۇخەممەس ۋە مۇرەببەلەر كىرگۈزۈلگەن. شائىر توپلامدىكى شېئىرلىرىدا كىشىلەر ئارىسىدىكى ئىدەپ ـ ئەخلاق نورمىسى توغرىسىدا بەزىبىر قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. شاراب ۋاستىسى ئارقىلىق تاڭغا تەلپۈنگەن مىليونلىغان خەلقنىڭ ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى ئىپادىلەپ بەرگەن.

5. نىزامىدىن كىم؟

جاۋاب: نەسىردىن ئوغلى نىزامىدىن (1842 ـ 1902) ئىلىدا ياشاپ ئۆتكەن شائىرلارنىڭ بىرى. ئۇ ئىلى قوزغىلىڭىدىن كېيىن ئەكسىيەتچى فېئودال كۈچلەرنىڭ ئۆچ ئېلىشىدىن ئۆزىنى يىراقلاشتۇرۇش مەقسىتىدە قازاقىستانىنىڭ يەتتە سۇ دېگەن يېرىگە كۆچۈپ كەتكەن. چۈنكى شائىر نىزامىدىنىنىڭ دادىسى خەلق قوزغىلاڭلىرىغا بىۋاسىتە قاتناشقان.

شائىرنىڭ ئائىلىسى مەرىپەتلىك ئائىلە بولۇپ، موللا بىلال نازىمى، نىزامىدىن بىلەن ئۇنىڭ ئاكىسى پەخىرىدىننىي «غازات دەرمۇلكى چىن» داستانىدا «كامىل ئىدى ئىلىم ئارا» دەپ ماختىغان.

نىزامىدىن شەرق شېئىرىيىتىنى ياخشى ئۆگەنگەن سوپىلار ئەدەبىياتىغا قىزىققان شائىر ئىدى. ئۇ ئۆز شېئىرلىرىنى غەزەل، مۇرەببە، مۇخەممەس، مۇسەددەس شەكىللىرىدە يازغان.

6. موللا شاكىر كىم، «زەپەرنامە» داستانىدا نېمىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؟

جاۋاب: موللا شاكىر (1805 ـ 1870) ئاقسۇ ئايكۆل بازىرى ئەتراپىدا تۇغۇلغان بولۇپ، تولۇق ئىسمى موللا شاكىر ئىبنى موللا

تاهىر. ئۇ «زەپەرنامە» ناملىق داستاننى دەسلەپ پارسچە يازغان، كېيىن ئۆزى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. داستاندا 1864 ـ يىلىدىكى كۆچا دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ تارىخىي كۆرۈنۈشى بايان قىلىنغان. شائىر مېھنەتكەش خەلق ئاممىسىنىڭ ئىنقىلابىي كۈرەشلىرىنى چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن تەسۋىرلىگەن. داستاننىڭ ئالاھىدىلىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا كوللېكتىپنىڭ ئىجابىي ئوبرازىنى نۇقتىلىق تەسۋىرلىگەنلىكىدە، شۇنداقلا مېھنەتكەش خەلق ئاممىسىنىڭ مىللىي ۋە سىنىپىي زۇلۇمغا قارشى ھەققانىي كۈرىشىنى تارىخىي چىنلىق پرىنسىپى بويىچە مۇۋاپىقىيەتلىك ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ. بۇ ھال شائىرنىڭ رېئالىستىك خەلقپەرۋەر شائىر ئىكەنلىكىنى دەلىللەپ بېرىدۇ. ئۇ، داستاندا باشتىن ـ ئاخىر ئەمگەكچى خەلق مەيداندا تۇرۇپ، خەلق كۈچلىرىنى قىزغىن مەدھىيىلەيدۇ، ئامبال ۋە سايىد بەگ باشچىلىقىدىكى ھۆكۈمرانلارنى سۆكۈپ، ئۇلارنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى پاش قىلغاندىن باشقا، باقى شاكىيۇدىن ئىبارەت بىر گۈندىپاينىڭ ئۆز ھاياتىنىڭ خەۋپكە ئۇچرىشىغا قارىماي ئەسىرگە چۈشۈپ قالغان 20 نەپەر خەلق قوزغىلاڭچىسىنى يوشۇرۇن قاچۇرۇۋاتقانلىق ۋەقەسىنى قىستۇرۇپ بايان قىلىدۇ. بۇ ئەلۋەتتە شائىرنىڭ تەرەققىيپەرۋەر روھ بىلەن ئىجادىيەت ئېلىپ بارغانلىقىنىڭ نەتىجىسىدۇر

. «زەپەرنامە» دە سايىدبەگنىڭ ئوبرازى ئەڭ مۇۋاپىقىيەتلىك يارىتىلغان بىر ئوبرازدۇر. سايىد بەگ ئوبرازى مانجۇ فېئودال ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئوبرازىغا ئۇلىشىپ كېلىدۇ. سايىدبەگ فېئودال ئەزگۈچى ھۆكۈمرانلارغا جاندىل بىلەن خىزمەت قىلىدىغان، ئۇلارنىڭ بۇيرۇقىنى دەرھال ئورۇندايدىغان، ئۆز خەلقىنىڭ مەنپەئىتىنى ساتقان خائىننىڭ ئوبرازى سۈپىتىدە گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

7. نازىمنىڭ ھايات پائالىيىتى توغرىسىدا سۆزلەڭ؟

جاۋاب: نازىمى ئاپتورنىڭ تەخەللۇسى. ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپ (1824 ـ 1899) بولۇپ، غۇلجىدا تۇغۇلۇپ، ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى شۇ يەردە ئىجادىي پائالىيەتلەر بىلەن ئۆتكۈزگەن، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىنى ئەسلىدە ئاتا ـ

بوۋىلىرىنىڭ ماكانى بولغان، كېيىن چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرى تەرىپىدىن بۆلۈپ ئېلىنغان ياركەنت شەھىرىدە موھتاجلىقتا ئۆتكۈزگەن. 70 يېشىدا ئەما بولۇپ قېلىپ، 1899 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

شائىر موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپ ئائىلىسىدە ساۋاتىنى چىقىرىپ، كېيىن غۇلجىدىكى «بەيتۇللا» مەدرىسىگە كىرىپ ئىلىم تەھسىل قىلغان ۋە شۇ يەردە ئىجادىيەتكە ئىنتىلگەن. بۇ جەريانداۋ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىللىرى، شەرق ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرى بىلەن يېقىندىن تونۇشقان. شائىرنىڭ غۇربەتچىلىك ھاياتى خەلقنىڭ ئارزۇ - ئىستەكلىرىنى ئۆزىنىڭ ئىجادىيىتى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈشىگە تۈرتكە بولغان، ئۆمرىنىڭ خەلق بىلەن دىلەكەشلىكتە ئۆتكۈزگەن شائىر ئېزىلگەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئارزۇلىرى، ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرىدىن ئۆز ئىجادىيىتىگە تېما ۋە ماتېرىيال ئىزدىگەن.

شائىرنىڭ پۈتۈن ئىجادىيەت جەريانى بىزگە ئۇنىڭ مانجۇ ئاقسۆڭەك دائىرلىرىنىڭ ئىلى ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقىنى ئۇستىدىن يۈرگۈزگەن ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە قارشى ھېسسىياتتا بولغانلىقىنى، ئېزىلىشكە قارشى كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭى تەرىپىدە تۇرغانلىقىنى، چارروسىيىنىڭ ئىلىغا تاجاۋۇز قىلىپ، دېھقانلار قوزغىلىڭىنى دەھشەتلىك باستۇرغانلىقىغا ئىنتايىن نارازى بولۇپ، قارشى تۇرغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

موللا بىلال ئەدەبىي ئىجادىيەتتە مول نەتىجە يارتىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەرەققىياتىغا چوڭ كۆچ قوشقان. شائىرنىڭ «غەزەلىيات»، «غازات دەرمۇلكى چىن»، «چاڭموزا يۈسۈپخان»، «نۇزۇگۇم» قاتارلىق يىرىك ئەسەرلىرى بار.

8. نازىمنىڭ «غەزەلىيات» ناملىق ئەسىرىدە نېمىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؟

جاۋاب: «غەزەلىيات» نازىمنىڭ مەدرىسە ئوقۇپ يۈرگەن چاغلىرىدا يازغان غەزەللىرىنىڭ توپلىمى بولۇپ، دىۋاندىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا شائىر ئۆنى 27 ياش ئەتراپلىرىدا پۈتكۈزگەن.

«غەزەلیات» تا یار ۋە مۇھەببەت چۇشەنچىسى ئىجابىي مەنىگە ئىگە قىلىنغان. ئاشىقلار تىلىدىن سۆزلىگۈچى شائىر مەشۇقىنى ئەقىللىق، گۈزەل ۋە مېھرىبان قىز ئوبرازىدا تەسەۋۋۇر قىلغان، ئاشىقنىڭ قىزغا بولغان مۇھەببىتى ساپ، چىن مۇھەببەت بولۇپ، سۆيگۈچىنىڭ قەلبىدە ئۆمۈرۋايەت ئورۇن ئالغان.

نازىمى شېئىرلىرىدىكى ئىشقى خاھىشلار زامانىنىڭ ئىجتىمائىي ئېڭىمى بىلەن چېتىلغان ھالدا ھاياتتىكى رېئال ئىجتىمائىي ۋەقەلەرنى، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي خاراكتېرىدىكى ئېلىمېنتلارنى، ئۇلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى ئۆزىدە تولۇق ئەكس ئەتتۈرگەن. شائىر خەلقپەرۋەر ئىنسان سۈپىتىدە ئىجتىمائىي خاھىشتىكى شېئىرلىرىدا يەرلىك روھانىي، فېئودال ھۆكۈمران گۇرۇھلارنى ئادالەت، ئىنساپقا چاقىرغاز، ئۇلارغا ھەقىقەت ۋە ئادالەتنى ئەسلەتمەكچى بولغان.

9. نازىمىنىڭ «غازات دەرمۇلكى چىن» ئەسىرىدە نېمىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؟

جاۋاب: «كىتابى غازات دەر مۇلكى چىن» (چىن مەملىكىتىدە ئۇزۇنارا يۈز بەرگەن مۇقەددەس ئۇرۇشلار ھەققىدە كىتاب) مىلادىيە 1876 ـ يىلى يېزىلغان. كىتابتا 1864 ـ يىلى ئىلى رايونىدا يۈز بەرگەن زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارشى دېھقانلار ھەرىكىتىنىڭ جەريانى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئەسەرنىڭ قەدىرلەشكە تېگىشلىك بولغان تەرەپلىرىدىن بىرى گەرچە دىنىي پەردە ئاستىدا بولسىمۇ، خەلق ئاممىسىنىڭ كۈچىنى كۆرسىتەلىگەنلىكىدە. ئاپتور جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى بولغان خەلق ئاممىسىنىڭ تارىختىكى رولى ۋە كۈچ ـ قۇدرىتىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغاچقا، ئۇنىڭدا بىرەر تارىخىي شەخس ئەمەس، بەلكى خەلق ئاممىسىنى ئاساسىي قەھرىمان سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەن. ئەسەرنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى رېئال ئىجتىمائىي ۋەقەلەرنى بىرقەدەر ئەينەن تەسۋىرلىگەنلىكىدە، شۇنداقلا قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئىگىلىۋالغان يۇقىرى تەبىقە ۋە دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ ئۆزئارا زىددىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ.

10. نازىمىنىڭ «چاڭموزا يۇسۇپخان» ناملىق ئەسىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى نېمە؟

جاۋاب: ئاپتور ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى سوپى، خوجىلارنىڭ ئوبرازىنى ھەجۋىيلەشتۇرۇپ، قاتتىق ساتىرا ئاستىغا ئېلىپ، خەلققە ئىبرەت قىلىش مەقسىتىدە بۇ ئەسەرنى يېزىپ چىققان.

ئەسەردىكى يۇسۇپخان ئەسلىي قوقاندىكى بىر ناكەس كىشى بولۇپ، بىراۋنىڭ 10.000 سەر تەڭگىسىنى ئالداپ ئېلىۋالغاندىن كېيىن ئىلغا قېچىپ كېلىپ، قىياپىتىنى ئۆزگەرتىپ، يالغان خوجا بولۇۋېلىپ، خەلقنى ئالدايدۇ، ئىلدىكى يەرلىك فېئودال بەگ، قازى، ئىمام، مەزىن دېگەنلەر يۇسۇپ خوجىنىڭ دەرگاھىغا كېلىپ تاۋاپ قىلىپ، كىيىملىرىنى سۆيۈپ، ئاياغلىرىغا يىقىلىپ، باسقان ئىزىدىن توپا ئېلىپ كۆزلىرىگە سۈرتىدۇ. بىر كۈنلەردە ئىلدىكى قىزىقچى شېرىپ ئاخۇن يۇسۇپخانىنىڭ شاگىرتلىرى بىلەن بولغان بىرقېتىملىق سۆھبىتتە گەپ تاشلاپ: «خوجىنىڭ باردۇر مەن بىلەن ئىشى، بېرىپ مەن خوجاڭنى تۇتارمەن ۋە ئەجدىھا سۈپەتلىك يۇتارمەن» دەيدۇ. پۇل ئىگىسى بىلەن ئىسمى ئوخشاش بولۇپ قالغان قىزىقچىنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلىغان يۇسۇپ خوجا سىرنىڭ ئاشكارىلىنىپ قېلىشىدىن قايغۇرۇپ، مۇرتلىرى ئارقىلىق شېرىپ باينى ئۆلتۈرگۈزۈۋېتىدۇ، كىشىلەر چوقۇنۇپ يۇرگەن پەرىشتە بىردىنلا قاتىلغا ئايلىنىپ، ئۆز تەرەپدارلىرىدىن 80 كىشى بىلەن بىللە دارغا ئېسىلىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ.

بۇ ۋەقە ئەسلىي ئىلىنىڭ كەتمەن كەنتىدە 1842 ـ يىلى يۈز بەرگەن.

شائىر نازىمى خەنزۇچە ئۇزۇن تەلپەك دېگەن سۆزنى تاللاپ، يۇسۇپخاننى تېخىمۇ كىنايىلاشتۇرۇپ، دىنىي تونغا ئورۇنۇۋالغان ئاچ كۆز، ئالدامچى، ئىغۋاگەر شەخسىنىڭ ساختا قىلمىشلىرىنى ئۆتكۈر ھەجۋى ئارقىلىق ئېچىپ بېرىدۇ ۋە خەلقنى بۇنداق قىلىقلاردىن ھەزەر ئەيلەشكە چاقىرىدۇ.

11. نازىمىنىڭ «نۇزۇگۇم» داستانىدا نېمىلەر

ئەكس ئەتتۇرۇلگەن؟

جاۋاب: نازىمنىڭ «نۇزۇگۇم» داستانى 1882 ـ يىلى يېزىلغان.

داستاندىكى «نۇزۇگۇم» (1808 ـ 1827) رېئال تارىخىي شەخس. ئۇنىڭ ئەسلىي ئىسمى چولپانگۇل، 1826 ـ يىلى قەشقەر خەلقىنىڭ مەنچىڭ خاندانلىقىغا قارشى قوزغىلىڭىغا قاتناشقان باستۇرۇلغاندىن كېيىن مەمۇرىي دائىرىلەر قوزغىلاڭغا قاتناشقان ھۇنەرۋەن ـ كاسىپلارنى ۋە شەھەر كەمبەغەللىرىنى جازالاشقا كىرىشكەن، نۇرغۇنلىغان ئەرلەر بىگۇناھ چېپىپ تاشلانغان، ياش قىز ـ خوتۇنلار قۇل قىلىپ سېتىلغان، مۇشۇ ئايالالار ئارىسىدا ئۇقۇمۇشلۇق ۋە ئەخلاقلىق، گۈزەل، نازۇك بىر ئايال بار بولۇپ، ئۇ قوزغىلاڭ ۋاقتىدا چوڭ قەھرىمانلىق كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن پۈتۈن قەشقەر خەلقى ئارىسىدا نام چىقارغان ئىدى. ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلار نۇزۇگۇمنىڭ ئېرىنى ۋە ئۇچ ياشلىق ئوغلىنى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا چېپىپ تاشلايدۇ، ئۇنى بولسا ئاكىسى ئابدۇللا بىلەن ئىلى ۋىلايىتىگە سۈرگۈن قىلىدۇ. ئەكسىيەتچىلەر تەرىپىدىن قالماق بايلارغا سېتىلغان نۇزۇگۇم ئۇلارنىڭ قولىدىن بىرقانچە قېتىم قېچىپ، تاغدىكى ئورمانلار ۋە قومۇشلۇقلارغا يوشۇرۇنۇپ، قەشقەرگە قايتىشنىڭ ئىلاجىنى ئىزدەيدۇ. لېكىن، يول بىلمەي چۆل ـ دەشتلەر، ئورمانلار ئارىسىدا نۇرغۇن قېينىچىلىقلارغا ئۇچرايدۇ، كەمبەغەل تەقدىرداشلار قانخور چېرىكلەرنىڭ كۆزىدىن ئۇنى كۆپ قېتىم يوشۇرۇپ قالىدۇ. ئاخىر چېرىكلەر نۇزۇگۇمنى يەنە تۇتۇۋېلىپ ئۇنى باشقا بىر ئەسكەرگە بېرىدۇ. بۇ قېتىم زۇلۇمغا چىدىمىغان نۇزۇگۇم ئەسكەرنى ئۆلتۈرۈپ قېچىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئۇزاق ۋاقىت يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن بۇ قەھرىمان ئايال يەنە ئەكسىيەتچىلەر تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرۈلىدۇ.

شائىر نازىمنىڭ قەلىمى ئاستىدا پۈتۈپ چىققان «نۇزۇگۇم» داستانى مەيلى تېما، مەيلى مەزمۇن جەھەتتىن بولسۇن، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا يېڭىلىق ئېلىپ كىرگەن مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنىڭ بىرى.

12. مەھمۇد قارىي كىم؟

جاۋاب: مەھمۇد قارىي (1862 ـ 1910) خوتەنلىك بولۇپ، يەكەن، ئاقسۇ، قوقەندلەردە ياشىغان ئۇيغۇر شائىرى. ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى موللا مەھمۇد قارىي بىننى موللا مۇھەممەد شەمسىدىن قوقەندى بولۇپ، شېئىرلىرىدا «قارىي» سۆزىنى تەخەللۇس قىلىپ ئىشلەتكەن.

مەھمۇد قارى ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ، دەسلەپ سودىگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان، كېيىن ئىشانلارنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن دەسمايىسىنى خالايىققا ئۈلەشتۇرۇپ بېرىپ، دەسلەپ خوتەندىن يەكەنگە كېلىپ، خانىقالاردا ئىستىقامەت قىلىپ، ئىشانلارچە ھايات كەچۈرگەن، كېيىن ئاقسۇغا بېرىپ «ئايكۆل مەۋلانەم» قاتارلىق ئاتاقلىق مازارلاردا زىكرى ـ سۇلۇكلەر ئۇيۇشتۇرغان، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىنى ئۆزبېكستانغا بېرىپ قوقەندتە ئۆتكۈزگەن.

مەھمۇد قارىي مەدرىسە شەرق خەلقلىرى ئەدەبىياتىنى پىششىق ئىگىلىگەن، ئۇيغۇر، ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ ئۇستىسى بولۇپ يېتىشىپ چىققان، ئىشانلار بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. ئىلگىرى تىجارەت بىلەن شەھەرمۇ شەھەر ئايلىنىپ يۈرۈش جەريانىدا كەڭ ئىجتىمائىي مۇھىت بىلەن تونۇشۇپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەھۋالىنى خېلى چوڭقۇر كۆزەتكەن شائىرنىڭ بەدىئىي دىنى شېئىرىيەتكە قارىتىلغان بولۇپ، «دىۋان قارىي» ناملىق بىر توپلىمى بار.

13. مەھمۇد قارىينىڭ «دىۋان قارىي» توپلىمىدا نېمىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؟

جاۋاب: شائىر كلاسسىكلارنىڭ غەزەللىرىگە تەخمىس يېزىشتا داڭق چىقارغان. ئۇ، لىرىكىلىرىنى غەزەل، مۇخەممەس، مەرسىيە، مۇرەببە، مۇۋەششەھ ژانىرلىرىدا يازغان. شائىر شېئىرلىرىنىڭ ئاساسىي تېمىسىنى لىرىك ئوبراز «مەن» ۋە «يار» قىياپىتىنى تەسۋىرلەشكە قارىتىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ چىن ساداقەتكە مايىل، ۋاپا

ئەھلىنى ئىزدىگۈچى، يورۇقلۇققا ئىنتىلگۈچى، بۇرۇقتۇرمىلىق ئىچىدىن ئەركىنلىككە قاراپ يول ئالغۇچى بىر ئەركەك ئىكەنلىكىنى تىمسالىنى گەۋدىلەندۈرگەن.

14. سېيىت مۇھەممەد كىم، ئۇنىڭ «شەرھى شكەستە» ناملىق ئەسىرىدە نېمىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؟

جاۋاب: سېيىت مۇھەممەد تەخمىنەن 1822 ـ ، 1820 ـ يىللاردا ئىلى ۋىلايىتىنىڭ قاش يېزىسىغا قاراشلىق ئالتۇن ئۆستەڭ كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ تارىخقا يېقىندىن يانداشقان «شەرھى شكەستە» (روھىي سۇنغانلىقنىڭ شەرھنامىسى) ناملىق بىر ئەسىرى بار بولۇپ، 1882 ـ يىلى يېزىلغان.

«شەرھى شكەستە» داستان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىلىي ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەسىرلەر بويى تارتقان ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىنى، مۇڭ ـ زارىنى، قان ـ ياشلىق تارىخىنى بايان قىلىش بىلەن بىرگە ئۇلارنىڭ ئۆز ئازادلىقى، ئەركىنلىكى ئۈچۈن باتۇرلارچە كۈرەش ئېلىپ بارغانلىقىنى روشەن كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئەسەردە يەنە ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ يەتتە سۇغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولۇش جەريانى ھەققىدىمۇ توختالغان.

شائىر نامرات خەلقنىڭ غەم ـ قايغۇسىغا چوڭقۇر چۆككەن ھالدا ئەمگەكچىلەر تۇرمۇشىنىڭ رېئال كارتىنىسىنى روشەن تەسۋىرلەپ بەرگەن. سېيىت مۇھەممەد ئۆز ئەسىرىدە باش قەھرىمان سۈپىتىدە خەلقنىڭ ئوبرازىنى گەۋدىلەندۈرگەن.

15. زاھىد ئاخۇن ۋە ئۇنىڭ «ئىسكەندەرنامە» ناملىق ئەسىرى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: زاھىد ئاخۇن پازىلباي XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا يەكەندە ياشىغان ئەدىبلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ «ئىسكەندەرنامە» دېگەن بىر ئەسىرى بار. كىتاب 1881 ـ 1882 ـ يىلى (ھىجرىيە 1300 ـ يىلى) 4 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى تاماملانغان.

«ئىسكەندەرنامە» 31 بابقا بۆلۈنگەن، نەسر ۋە نەزم ئارىلاش

يېزىلغان ئەسەر. ئۇنىڭدا نەسرىي بايانلار بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، ئاپتور بۇ ئەسەرنى نەۋائىينىڭ «سەددى ئىسكەندەر» داستانى، موللا سىدىق يەركەندىنىڭ «نەسرىي سەددى ئىسكەندەر» قىسسىسى ئاساسىدا ئىجادىي يول تۇتۇپ يېزىپ چىققان.

قىسسىدە ئىسكەندەرنىڭ ئوبرازى يارىتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ تۇغۇلۇشى، ئۆسۈپ يېتىلىشى، ئاتىسىنىڭ شاھلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئەلنى ئىدارە قىلىش جەريانى ۋە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا قىلغان ھەيۋەتلىك يۈرۈشلىرى، شاھلىق سەلتەنىتى، تارىخىي مۇناسىۋەت ۋە توقۇنۇشلار، ھەر خىل تارىخىي ۋەقەلەر، تۇرلۇك پېرسوناژلار، كەسكىن ۋە شىددەتلىك جەڭلەر، مەدەنىيەت، تۇرمۇش پىسخولوگىيىسى، ئۆرپ ـ ئادەتلەر، ھۇنەر ـ سەنئەت، جۇغراپىيىلىك مەلۇماتلار، مىللەت ـ قوۋم ناملىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئاپتور ئادالەتلىك، بىلىملىك، پەزىلەتلىك قەھرىمان ئىسكەندەر ئوبرازىنى يارىتىپ، ئەسەر مەزمۇنىنى ئوبرازلىق تىل ياردىمى بىلەن ئىپادىلەپ بەرگەن.

16. «دىۋان ئەلى» دە نېمىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؟

جاۋاب: «دىۋان ئەلى» شائىر ئەلى (1835 ـ 1902) نىڭ توپلىمى بولۇپ، شائىر ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ شايار ناھىيىسىدە ئىمىناخۇن ئىسمىلىك بىر نامرات موللا ئائىلىسىدە تۇغۇلغان.

«دىۋان ئەلى» دە 2000 مىسرادىن ئارتۇق شېئىر بولۇپ، ئۇلار مەسنەۋى، غەزەل، مۇرەببە، مۇخەممەسلەردىن ئىبارەت. دىۋاننىڭ ئاخىرىدا بىرقىسىم تەزكىرىلەرمۇ بار. «دىۋان» ئەنئەنىۋى دىۋان تۈزۈش قائىدىسىگە ئاساسەن تۈزۈلگەن. لىرىكىلاردىن باشقا ئېپىك شېئىرلارمۇ خېلى كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

شائىر شېئىرلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى چىن سۆيگۈ ـ مۇھەببەت، ئەخلاق ـ پەزىلەت، مېھنەت، ئىلىم ـ مەرىپەت قاتارلىق چۇشەنچىلەرنى تەرغىب قىلىش، كىشىلەرنى ئۇنى قەدىرلەش، قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئۇندەش قاتارلىق ئىجابىي پىكىرلەردىن ئىبارەت. ئەسەردە يەنە پىتىنخورلۇق، تەكەببۇرلۇق، نەپسانىيەتچىلىك، ھاياسىزلىق قاتارلىق ناچار قىلىقلارنى ئەيىبلەش،

تەنقىد قىلىش مەزمۇنىدىكى شېئىرلارمۇ بار.

17. مولا سەئدۇللا ۋە ئۇنىڭ «دىۋان مولا سەئدۇللا» ئەسىرى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: مولا سەئدۇللا (1840 ـ 1913) قەشقەر يېڭىسار ناھىيىسىگە قاراشلىق تۇنۇز يېزىسىدا كەمبەغەل رەۋەندە ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ناھىيە بازىرىدىكى مەدرىسە ئەنئەنىۋى تەلىم ئۇسۇلى ئاساسىدا تەربىيىلەنگەن.

شائىر يېتىمچىلىك ۋە غۇربەتچىلىك ئىچىدە تۇرمۇش كەچۈرگەن بولۇپ، ئەمەلدارلارنىڭ بوزەك قىلىشى ۋە قاقتى ـ سوقتى قىلىشى ئۇنىڭدا بىر خىل ئۆچمەنلىك ھېسسىياتىنى پەيدا قىلغان. نەتىجىدە يۇقىرى قاتلامنى مەسخىرە قىلىپ، يېغىرىنى تاتىلايدىغان شېئىرلارنى يازغان. شۇ تۇپەيلى ھاياتىنىڭ خەۋپكە ئۇچراۋاتقانلىقىنى ئالدىن پەملىگەن شائىر سەرسانلىق تۇرمۇشىنى كەچۈرۈشكە باشلىغان. دەسلەپ شىنجاڭ دائىرىسىدە بەش يىل ئايلىنىپ، يېزا ـ قىشلاق، شەھەرلەرنى كەزگەن، ئاتاقلىق مازارلارنى تاۋاپ قىلىپ، جەمئىيەتنىڭ تۈرلۈك قاتلاملىرى بىلەن چوڭقۇر تونۇشقان، ئاخىرى مارالبېشى ناھىيىسىدە بىر يىلچە تۇرۇپ، يازغان شېئىرلىرىنى رەتلەپ دىۋان قىلىپ تۇزۇپ، تۇنۇز يېزىسىدىكى ئىنىسى سايىت ئاخۇنغا ئەۋەتىپ بەرگەن، ئاندىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بەزى يەرلەرنى ئايلانغاندىن كېيىن، 1892 ـ يىلى كەشمىرگە كېلىپ بۇ جايدا ساياھەتتە بولۇۋاتقان شائىر فۇرقەت بىلەن تونۇشقان. ئۇ يەردە بىر يىلچە تۇرغاندىن كېيىن فۇرقەت بىلەن بىرلىكتە خوتەنگە كەلگەن، كېيىن قاغىلىق، پوسكام ئارقىلىق يەكەنگە كەلگەن. شائىر فۇرقەت بىلەن تونۇشۇش مولا سەئدۇللانىڭ بەدئىي ئىجادىيەتتە بەلگىلىك ئىلگىرىلىشىگە مەدەت بولغان. شائىر فۇرقەت ۋاپات بولغاندىن كېيىن پوسكامنىڭ ژىما يېزىسىغا كۆچۈپ بېرىپ، شۇ يەردە ۋاپات بولغان.

شائىرنىڭ «دىۋان مولا سەئدۇللا» ناملىق بىر توپلىمى بار بولۇپ، شائىر شېئىرلىرىدا تەنقىدىي رېئالىزم روھى ئاساسىدا ئىجتىمائىي تەڭسىزلىكنىڭ ماھىيىتى ۋە ئاقىۋىتىنى چوڭقۇر ئېچىپ بەرگەن، شېئىرلىرىنى ئۆتكۈر كىنايە، ئاچچىق ئىبارىلەر بىلەن

تويۇندۇرۇپ، زالىم ئەمەلدارلار، قارا قورساق روھانىيلار، تەخسىكەش ۋە خۇشامەتچى مالايلارنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرىنى مەسخىرە قىلىدۇ ۋە قارىلايدۇ.

18. موللا باقى كىم، ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا نېمىلەر ئەكس ئەتتۇرۇلگەن؟

جاۋاب: موللا باقى (1842 - 1917) ئاقسۇ ۋىلايىتى كۇچا ناھىيىسىدە تۇغۇلغان، كۇچا كۆك مەدرىسىدە ئوقۇغان، چاقچاقچى، سۆزمەن، خەتتات، ئىلىمگە ئىشتىياق باغلىغان، مەرىپەت، ئادالەتكە تەلپۈنگەن شائىر بولۇپ، ئۆتكۈر كىنايىلىك شېئىرلىرى بىلەن يۇقىرى قاتلام فېئودال ئەمەلدارلار ۋە روھانىيلارنى مەسخىرە قىلىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ يۈرەك سۆزلىرىنى ئىپادە قىلغان. بۇ ھال شائىرغا زور ئابرۇي ئېلىپ كەلگەن، ئەمەلدارلار بولسا بۇ خىل ئەھۋالدىن ئەندىشىگە چۈشۈپ، كۇچا ۋاڭلىق ئوردىسىدا كاتىپ بولۇپ ئىشلەۋاتقان موللا باقىنى سۇرگۈن ھېسابىدا شايارغا ئەۋەتكەن.

مەئىشەتلىك ئوردىدىن ئېچىنىشلىق تۇرمۇش مۇھىتىغا ھەيدەلگەن شائىر ئەمگەكچى خەلقنىڭ پاجىئەلىك ھاياتىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، ئىدىيىسىدە چوڭ بۇرۇلۇش ياسىغان، ئۆزىگە بېرىلگەن يەرلىك ئەمەل - مەرتىۋىدىن تەشەببۇسكارلىق بىلەن ۋاز كېچىپ، شايارىدىكى بىر مەدرىسىتە مۇدەررىس بولۇپ ئىشلەشنى لايىق تاپقان. بۇ جەريانىدا ئۇ كۆچلۇك ھەجۋى شېئىرلارنى يېزىپ، ئىجتىمائىي تەڭسىزلىكلەرنى كۆرسىتىپ بەرگەن. كېيىن شايارنى تاشلاپ، باي، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارنى پىيادە كېزىپ، تىرىكچىلىك يولى ئىزدىگەن. ئاخىر ئۆز يۇرتى كۇچا ناھىيە كان كەنتىگە قايتىپ ۋاپات بولغان.

موللا باقى ئۆز شېئىرلىرىدا كۆچلۇك ھەجۋى ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، ئەمەلدارلارنىڭ ئاچ كۆزلۈكى، پىخسىق، بېخىللىقىنى كېلىشتۇرۇپ قامچىلىغان. ئۇ، «كەلتۇرمىشىم» ناملىق مۇسەددەس شەكىللىك شېئىرىدا مەدرىستىكى شاگىرتى موللا بايىز قارىغا نەسىھەت قىلىشنى ۋاستە قىلغان ھالدا ئىنسانىي خىسلەت، دوستلۇق، مېھماندوستلۇقنى ئۆزىگە يار قىلىشنى تەۋسىيە قىلىش

بىلەن بىرگە، يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى ئارىسىدا ساقلىنىۋاتقان ئاچ كۆزلۈك، بېخىللىق، پىخسىقلىققا ئوخشاش ناچار قىلىقلارنى مەسخىرە قىلغان.

19. ئىسمائىل ھاجى كىم؟

جاۋاب: ئىسمائىل ھاجى (1867 ـ 1950) خوتەننىڭ گۇما ناھىيىسىدىن بولۇپ، ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىنى يېڭى دەۋر شېئىرىيىتى بىلەن تۇتاشتۇرۇشتا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان داڭلىق شائىرلارنىڭ بىرى. ئىسمائىل ھاجى مەدرىسە ئەنئەنىۋى دىنىي تەربىيىنى قوبۇل قىلغان، ئۇيغۇر، پارس، ئەرەب تىللىرىنى پۇختا ئىگىلەپ، مۇشۇ تىللاردا يېزىلغان ئەدەبىي، دىنىي، تارىخىي، ئەخلاقىي كىتابلارنى پىششىق ئۇزلەشتۇرگەن.

ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا ئەنئەنىۋى سۆز ئىشلىتىش ئادىتى، ئىپادىلەش ۋاستىلىرى، تېماتىك ئىدىيە بولسىمۇ، لېكىن ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى، كىشىلەر خاراكتېرىنى كۆزەتكەندە ئۆز دەۋرىگە خاس مەۋقەدە تۇرۇپ ئىش ئېلىپ بارغان.

ئىسمائىل ھاجى ئىجادىيىتى چاغاتاي ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىياتىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجىنى ئۆگىنىشتىكى قىممەتلىك ماتېرىيالدۇر.

20. ئارەزى كىم؟

جاۋاب: ئىلىخان مولالاخۇن ئوغلى ئارەزى (1869 ـ 1942) ئۆزبېكىستاننىڭ مەرغىلان ۋىلايىتى شەھرىخان ناھىيىسىنىڭ قەشقەر مەھەللىسىدە ئۇيغۇر كوزىچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. شائىرنىڭ بوۋىسى مۇھەممەد كېرىم ئاخۇن 1830 ـ 1835 ـ يىللار ئەتراپىدا قەشقەر شەھىرىدىن ئەنجانغا چېقىپ كەتكەن ئۇيغۇر ئىدى.

ئارەزى 1890 ـ يىللاردىن باشلاپ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان، ھەممە ئەسەرلىرىنى دېگۈدەك ئۆزبېك ئەدەبىي تىلى بىلەن يازغان، شۇ تىلنىڭ ھەممە گۈزەل ۋاستىلىرىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، يۈكسەك بەدئىيلىككە، چوڭقۇر سىياسىي، ئىجتىمائىي مەزمۇنغا ئىگە نادىر شېئىرلىرى بىلەن ئۆزبېكىستان خەلقى ئىچىدە ئونتۇلماس خاتىرە قالدۇرغان. شائىر

ئىجادىيەتنىڭ ئەڭ مول هوسۇللۇق باسقۇچى 1903 ـ 1917 يىللار بولۇپ، بۇ دەۋرده شائىر ئەينى زامان ئۆزبېكستان ئەدەبىياتىنىڭ ئىلغار قانىتى — دېموكراتىك پىكىر ئېقىمىدا تۇرغان ئىدى. ئۇ، يېڭىلىقنى، مەرىپەتنى، دېموكراتىيىنى، ئاياللار ئازادلىقى ۋە تەرەققىيپەرۋەرلىكنى كۈيلىدى. ئارەزۇسىنىڭ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن ئىلگىرىكى شېئىرلىرى مەتبۇئات يۈزى كۆرمىگەن بولسىمۇ، خەلق تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈلۈپ، ئۆزبېكستان خەلق هاپىزلىرى تەرىپىدىن ئاھاڭغا سېلىنىپ، پۈتكۈل ئۆزبېكستانغا تارقالغان. ئۇنىڭ «تېپىلمايدۇ»، «نىگاھ ئەيلەي»، «ئەي كۆڭۈل»، «كۆردۈم» قاتارلىق شېئىرلىرى ئۆزبېكستان خەلق ناخشىلىرى سۈپىتىده هازىرغىچە ئېيتىلىپ كەلمەكته.

21. مولا مۇسا سايرامىنىڭ هاياتى ۋە ئىجادي پائالىيىتىنى سۆزلەڭ؟

جاۋاب: مولا مۇسا بىننى مولا ئەيسا خوجا سايرامى (1836 ـ 1917) يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تارىخى ئالىمى ۋە شائىرى.

مولا مۇسا 1836 ـ يىلى ئاقسۇنىڭ باي ناهىيىسىگه قاراشلىق سايرام رايونىنىڭ ئانقىز يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن، كىچىكۈچادىكى «ساقساق» مەدرىسىده ئوقۇپ، قۇرئان، هەدىس، تارىخ، ئەدەبىيات، تەقۋىم (كالېندارشۇناسلىق)، ئىلمىي نۇجۇم، ناباتات (ئاگرو بىئولوگىيە)، جۇغراپىيە، ئەرەب ۋە پارس تىلى قاتارلىقلارنى ياخشى ئۆگىنىپ، كىشىلەر ئارىسىدا ناهايىتى تېزلا «بالا موللا»، «مولا مۇسا»، «مولا ئەبجەدخان» (كالېندارشۇناس) دېگەن ناملار بىلەن شۆهرەت قازانغان.

مولا مۇسا سايرامى 1864 ـ يىلى كۆچادا قوزغالغان دېهقانلار قوزغىلىڭىنى قىزغىن قوللىغان، ئۆزىنىڭ بارلىق تالىپلىرىنى، جۇملىدىن بىرقانچه نەپەر سايراملىق يىگىتلەرنى باشلاپ سايرامغا كېلىپ، يەرلىك ئەمگەكچىلەر بىلەن بىللە قوزغىلاڭچى قوشۇنلارنى قارشى ئالغان هەم ئۇلارنىڭ تەركىبىگه قوشۇلۇپ، قىزىل، سايرام، باي، ياقسىرىق، ئارشۇر قاتارلىق جايلاردىكى يەرلىك فېئودالالارنى باستۇرۇش كۈرىشىگه پائال قاتناشقان. 1867 ـ يىلى كۆچا دېهقانلار

قوزغىلىڭى ياقۇپبەگ تەرىپىدىن باستۇرۇلغاندىن كېيىن، موللا مۇسا ياقۇپبەگ ھۆكۈمىتىنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق باش زاكاتچىسى مىرزا بابابەگ ھېسارىنىڭ مەخسۇس مىرزىسى سۈپىتىدە 1877 - يىلىغچە خىزمەت قىلغان. ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن سايرامى يۇرتىغا كېلىپ، 40 يىلغا يېقىن يېزىقچىلىق ۋە تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، بىرمۇنچە تارىخىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يازغان.

موللا مۇسا سايرامىنىڭ بىرقانچە مەشھۇر بولغان ئەسەرلىرىدىن «تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا» (1885)، «دەرىبايات ئەسھابۇل كەھب» (1898)، «تارىخىي ئەمىنىيە» (1903)، «دىۋان مەسنەۋى» (1907)، «تارىخىي ھەمىدى» (1908)، «سالامنامە» (1916)، «تەزكىرەئىي خوجا ئافاق»، «پەرھاد - شېرىن» قاتارلىقلار بار.

22. موللا مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخىي ھەمىدى» دېگەن ئەسىرىنى نېمىلەر ئىپادىلەيدۇ؟

جاۋاب: «تارىخىي ھەمىدى» 1908 - يىلى يېزىلغان بولۇپ، موللا مۇسا سايرامىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە مۇھىم ئەسىرى.

بۇ ئەسەر «مۇقەددىمە»، «ئاۋۋالقى داستان»، «ئىككىنچى داستان» ۋە «خاتىمە» قاتارلىق قىسىملارغا بۆلۈنگەن.

«تارىخىي ھەمىدى» نىڭ «مۇقەددىمە» قىسمى ئاساسەن ئالەم ۋە ئادەمنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدىكى دىنىي رىۋايەتلەر، قەدىمىي تۈركىي قوۋملەر، موڭغۇللار ۋە XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى چىڭگىزخاننىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى، چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ ئەھۋالى، موڭغۇل دوغۇلات قەبىلىسىنىڭ XIII ئەسىردىن XVI ئەسىرگىچە بولغان ئازغىلىقتىكى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدىكى پائالىيەتلىرى، تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان مۇغۇلىستان خانلىقىنىڭ مىلادىيە XVI ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىن XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ھۆكۈمرانلىقى، XVI ئەسىردىن XVII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى پائالىيەتلىرى، XVI ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن كېيىن تەختكە چىققان ئاپپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ تاكى

XIX ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىغىچە بولغان تارىخىي ۋەقەلىرى بايان قىلىنغان.

«تارىخىي ھەمدى» نىڭ «ئاۋۋالقى داستان» قىسمى 16 بابقا بۆلۈنگەن. ئۇنىڭدا ئاساسەن 1864 ـ يىلىدىكى كۆچا دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ غەربتە يەكەن، قەشقەرگىچە، شىمالدا تەكرىتاغلىرىغىچە، شەرقتە قۇمۇلغىچە، جەنۇبتا لوپنۇر ۋە قاراقۇرۇم تاغلىرىغىچە بولغان جايلارنى قولغا كىرگۈزۈش جەريانى، قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنىڭ ئەھۋالى، قوزغىلاڭچىلارنىڭ شوئارى، مۇھىم ئۇرۇش ـ جەڭلەرنىڭ ئاقىۋىتى قاتارلىق ئەھۋاللىرى بايان قىلىنغان.

«تارىخىي ھەمدى» نىڭ «ئىككىنچى داستان» قىسمى جەمئىي 20 بابقا بۆلۈنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاساسلىقى بەدۆلەت ھەم ئاپپاق خوجا ئەۋلادى بۇزرۇكخان خوجىنىڭ قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، كۆچا، كورلا، تۇرپان قاتارلىق جايلارغا مۇداخىلە قىلىشى، قەشقەر، يەكەن، خوتەن، كۆچا، ئۇرۇمچىلەردىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى رەھىمسىز باستۇرۇشى، قوقان خانلىقى، تۈركىيە سۇلتانلىقى ۋە ئەنگلىيە، چارروسىيە قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى، ئۇنىڭ بىرقىسىم تەدبىر ۋە سىياسەتلىرى بايان قىلىنغان. ئاپتورنىڭ نەسەبنامىسى، بەدۆلەت دەۋرىدە ياشىغان ئالىم ۋە ئۆلىمالار، شۇنداقلا شەنشى، گەنسۇ خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرىمۇ بايان قىلىنغان.

«تارىخىي ھەمدى» نىڭ «خاتىمە» قىسمىدا ئاساسەن قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۆچا، كورلا قاتارلىق يەتتە شەھەر ۋە تۇرپان، لوپنۇر رايونىنىڭ تارىخى، ئاھالىسى، جۇغراپىيەسى، تىل ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرى قاتارلىق مەسىلىلەر بايان قىلىنغان.

23. موللا مۇسا سايرامىنىڭ «قىشنىڭ كۈنى ئوت» دېگەن شېئىرىدا نېمىلەر ئىپادىلەنگەن؟

جاۋاب: موللا مۇسا سايرامى قەلەمى پىشقان شائىرلاردىن ئىدى. ئۇنىڭ «قىشنىڭ كۈنى ئوت» ۋە «پاتقاقتىن شىكايەت» دېگەن ئىككى پارچە شېئىرى ئەكس ئەتتۈرگەن پىكىرنىڭ ئۆزگىچىلىكى بىلەن

دققەتكە سازاۋەر.

«قىشنىڭ كۈنى ئوت» ناملىق ئېپىك غەزىلىدە شائىر ئوتنى سىمۋوللاشتۇرۇپ، ئۇنىڭ خاسىيىتىنى تەسىرلىك ۋە ئوبرازلىق سۈرەتلەش ئارقىلىق، تەبىئەت دۇنياسىدىكى بۇ شەيئىنىڭ قەدىر - قىممىتىنى پەلسەپىۋى نۇقتىدىن چۈشەندۈرىدۇ. ئۇ، ئاجايىپ ئوبرازلىق ئوخشىتىش ئارقىلىق ئوتنى ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ پۈتكۈل گەۋزەللىكىگە تەڭلەشتۈرىدۇ.

شائىر ئوتنىڭ تارىخىي جەريانىنى ئەمەس، پەقەت ئۆز دەۋرىدىكى رولىنى توغرا مۆلچەرلەپ، كىشىلەرگە بىر خىل سىھرىي چۈشەنچە بەخش ئېتىدۇ. ئوت شائىر نەزىرىدە شۇنداق سىھرىي كۈچكە ئىگە ئىدىكى، ئۇنىڭ موريدىن چىققان تۈتۈنى غەم ئەھلىنىڭ ئاسمانغا چىققىنى بىلەن، ئوتنىڭ كۆيگەن ئاۋازى سازەندىلەرنىڭ يېقىملىق نەغمىسى بىلەن، ئوتتىن قىزارغان يۈزلەر شاراب تەسىرىدىن ياقۇت رەڭگە كىرگەن چىرايلار بىلەن، قىشنىڭ غېمىنى قىلىپ ئوتۇن يىغقانلار دانىشمەن ئەپلاتۇن بىلەن، ئوتنىڭ ئىسسىقىدىن بەھرىمەن بولغۇچى ئەمىر تۆمۈر گۇرگانى بىلەن، تىترەپ تۇرغاندا ئوتقا يولۇققان كىشى دوزاختىن چىقىپ، جەننەتكە كىرگەن بىلەن باراۋەر.

شائىر ئوتنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق كىشىلەرنى تەبىئەت ۋە تۇرمۇش مەنزىرىلىرىدىن بەھرىمەن بولۇشقا، ھاياتنى سۆيۈشكە، ئۇمىد ۋە ئىشەنچىنى ساقلاشقا، يورۇقلۇققا تەلپۈنۈشكە دالالەت قىلىدۇ.

24. موللا مۇسا سايرامنىڭ «پانقاقتىن شىكايەت» شېئىرىدا نېمىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؟

جاۋاب: «پانقاقتىن شىكايەت» ناملىق بۇ ئېپىك شېئىردا شائىر بىر قېتىملىق يامغۇر ئاپىتىنى تەسۋىرلەيدۇ. ئۇ، بۇ قېتىمقى تەبىئىي ئاپەتنىڭ زۇلمەتلىك جەمئىيەتتە قىلچە كۆيۈنۈش ۋە ھىمانقا ئىگە بولمىغان بىچارە دېھقانلار ئۈچۈن زور ئىجتىمائىي ئاپەت كەلتۈرگەنلىكىنى، نەتىجىدە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئاچ - يالىڭاچ ھالەتتە ئۆلۈم گىردابىغا قالغانلىقىنى يېزىپ، ئۇلارنىڭ ئېچىنىشلىق ئەھۋالىغا قايغۇرىدۇ؛ خەلقنىڭ دەرد - ئەھۋالى بىلەن قىلچە كارى

بولمايدىغان، ئەكسىچە ئۇلارنىڭ قان - تەر بەدىلىگە قورسىقىنى تويغۇزۇۋېلىپ ھۆزۈرلىنىشىنىلا بىلىدىغان ئەرگۈچى بايلارغا نىسبەتەن نەپرەت بىلدۈرىدۇ. شۇنداقلا بىر خىل تەبىئىي ھادىسىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل ئاقىۋەت كەلتۈرگەنلىكىنى كۆڭۈل قويۇپ تەسۋىرلەيدۇ.

25. ناقىس كىم؟

جاۋاب: ناقىس (1840 - 1920) شائىرنىڭ تەخەللۇسى بولۇپ، تولۇق ئىسمى سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر يېڭىسارى. ئۇ، قەشقەر يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ بازار ئىچىگە جايلاشقان مەدرىس كۆلبېشى مەھەللىسىدە ئۆلىما ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، قەشقەر ۋە يېڭىساردىكى مەدرىسلەردە ئوقۇپ، ئۇيغۇر تىلى، ئەرەب تىلى ۋە پارس تىللىرىنى، بۇ تىلدىكى ئەدەبىيات، تارىخ، ئىسلام تەلىماتلىرى بويىچە مول بىلىملەرنى ئىگىلىگەن.

ناقىس قەشقەردىكى ئوقۇشىنى تاماملىغاندىن كېيىن يېڭىسارغا قايتىپ بارغان ۋە تايىبەگ مەدرىسىدە مۇدەررىسلىك قىلغان، ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىلمىي ئىجادىيەتكە بېغىشلاپ، بۇ ساھەدە كۆپ نەتىجىلەرنى ياراتقان. شائىر «ناقىس» سۆزىدىن باشقا يەنە «يېڭىسارى» نامىنىمۇ تەخەللۇس قىلىپ قوللانغان.

شائىرنىڭ «دىۋان ناقىس»، «قۇتلۇقنامە»، «بەيىس ھەكىمبەگ»، «مەۋجۇدۇلقۇلۇب»، «نوللى دىمەن»، «نەسىھاتنامە ئۇنسۇربايانى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. ئۇ، ئىرانلىق يازغۇچى شەيخ ئىنايىتۇللانىڭ «باھاردانىش» نامىلىق ئەسىرىنى تاجىك - پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، «گۈلزاربىنىش» دەپ نام بەرگەن.

26. سابىر ئاخۇننىڭ «دىۋان ناقىس» نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى نېمە؟

جاۋاب: «دىۋان ناقىس» سابىر ئاخۇننىڭ يېرىك ئەسىرى بولۇپ، XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يېرىك بەدىئىي يادىكارلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دىۋان ئەنئەنىۋى

دىۋان تۇزۇش قائىدىسى بويىچە تۇزۇلگەن. ئۇنىڭدىكى ئەسەرلەر غەزەل، مۇخەممەس، مەرسىيە، رۇبائىي، قىتئە، مەسنەۋى، قىتئەفىتتەئرىخ (تارىخ كۆرسىتىپ بېرىدىغان قىتئە)، فىلمۇزەممەتى (كىنايە، تەنە مەزمۇنىدىكى قىتئە) قاتارلىق شەكىللەردە يېزىلغان.

ناقىس شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى كەڭ بولۇپ، شائىرنىڭ ۋاپا، ھۆرلۈك، ئادالەت، مەرىپەت، ئەخلاق قاتارلىق ئىدىيىلەرنى تەشۋىق - تەرغىب قىلىش جەھەتتىكى ئىلغارئىدىيىسى ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ.

«دىۋان ناقىس» تا ئىپادىلەنگەن مەزمۇنلارنى تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

1) ۋاپادارلىق قارىشى ئىپادىلەنگەن. ئاپتور بۇ خىل ئىدىيىسىنى چىن مەشۇقىنى ھۆرمەتلەش، ئۇنىڭغا ۋاپادارلىق قىلىش، لەۋزىدە تۇرۇش قاتارلىق تېمىلار بىلەن تېخىمۇ كونكرېتلىققا ئىگە قىلغان.

2) ھۆرلۈك ۋە ئادالەت تەلەپ قىلىش ئىدىيىسى بىرقەدەر كۆچلۈك. ئاپتور، بۇ خىل ئىدىيىنى ئەزگۈچى سىنىپ ۋەكىللىرىنىڭ قىلمىشلىرىغا دائىتمىلاش، ئۇلارنىڭ مېھنەتكەشلەرنىڭ بېشىغا ئاپەت ئېلىپ كەلگەنلىكىنى ئوبرازلىق، جانلىق، تەسىرلىك ئوخشىتىشلار ئارقىلىق سېلىشتۇرما قىلىش ئارقىلىق كۆرسىتىپ بەرگەن.

3) ئاپتور مەرىپەتچىلىك ئىدىيىسىنى كۆچەپ تەشۋىق قىلغان. بۇ خىل ئىدىيىنى نادانلىق، ئەخمەقلىق قاتارلىقلارنى مەسخىرە قىلىش يولى بىلەن ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا ئىپادىلەشكە ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلغان.

4) ئاپتور ئۆزىنىڭ ئەخلاق توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرىنى ئىلغار دۇنيا قاراش ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويغان.

27. «دىۋان ناقىس» نىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى قايسى نۇقتىلاردا كۆرۈلىدۇ؟

جاۋاب: 1) ئاپتور تەنقىدىي رېئالىزم مېتودىنى جانلىق قوللىنىپ، شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنىنى يېڭى بىر پەللىگە كۆتۈرگەن.

2) ھەجۋى قىلىش يوللىرى ئارقىلىق ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى

ماهىرلىق بىلەن پاش قىلغان.
3) ھەرپ قۇرۇلمىسى ئارقىلىق ئوبراز يارىتىشتا ئۆزىنىڭ چېۋەرلىكىنى نامايان قىلغان.
4) ئوبرازلارنىڭ خىلمۇخىللىقىغا ئەھمىيەت بىلەن قارىغان.
5) كلاسسىكلارنىڭ ئەنئەنىۋى قائىدىلىرىگە ھۆرمەت قىلغان ئاساستا نۇرغۇن لىرىك شېئىرلارنى ئىجاد قىلغان.
6) 12 مۇقامنىڭ ھەرقايسى نامىلىرىنى تەرتىپلىك سۈرەتلەپ، لىرىك مۇزىكا ئوبرازىنى يارانقان.

28. ئابدۇقادىر داموللام كىم، ئۇنىڭ تارىخىي تۆھپىلىرى قايسى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ؟

جاۋاب: ئابدۇقادىر ئىنىنى ئابدۇۋارىس (1862 ـ 1924) ۋەتەنپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر، دېموكراتىك زات بولۇپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى ۋەكىللىرىدىن، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئاساس سالغۇچىلىرىدىن بىرى.

ئابدۇقادىر داموللامنىڭ «سەرف نەھۋى»، «ئىلمى تەجۋىد»، «ئىلمى ھېساب»، «ئاقائىت زۆرۇرىيە»، «ئاقائىت جەۋھەرىيە»، «تەلىمى سەبىيات»، «فەسايىھۇل ئەتپال»، «مىپتاھۇل ئەدەب»، «نەسىھەتى ئاممە» قاتارلىق كىتابلىرى بار. ئۇنىڭ يەنە «بۇ زاماندىن نەچچە ئەپسانە ھېكايەت ئەيلەيىن»، «مېۋىلەر مۇنازىرىسى» قاتارلىق داستانلىرى بار.

ئابدۇقادىر داموللامنىڭ تۆھپىسى كۆپرەك مەدەنىي ئاقارتىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشتا كۆرۈلگەن. ئۇ ئوقۇتۇشنىڭ مەزمۇنى، ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك ماتېرىيالى قاتارلىق تەرەپلەردە خەلقنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، مىللىي باراۋەرلىك، مىللىي ئىتتىپاقلىق، بىرلىك، ئىلىم ـ مەرىپەتتىن ئىبارەت دېموكراتىك شوئارنى ئوتتۇرىغا قويدى، بىرىۇرۇش ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ باردى. ئۇ بىرتەرەپتىن ھەق ـ ئادالەت، ھۆرلۈك، ئەركىنلىك، باراۋەرلىك ئىدىيىسىنى تەرغىب قىلىپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان، يەنە بىر تەرەپتىن، قول سېلىپ ئەمەلىي ئىشلىگەن، ئۇلۇغۋار غايە ۋە تەۋرەنمەس ئىرادە تىكلىگەن.

29. ئابدۇقادىر داموللامنىڭ «بۇ زامانىدىن نەچچە ئەسىرنى ھېكايەت ئەيلەيىن» ناملىق ئەسىرىدە نېمىلەر ئىپادىلەنگەن؟

جاۋاب: بۇ چوڭ ھەجىملىك مۇخەممەس ياكى داستان بولۇپ، جەمئىي 118 كۆپلەت، 598 مىسرادىن تۈزۈلگەن. شائىر بۇ مۇخەممەسنى لىرىكىلىق كەچۈرمىشلەر تەرىزىدە ئەمەس، بەلكى ئىنسانىيەتنىڭ ئۇزاق تارىخىنى ئىپادە قىلىدىغان بىر خىل تارىخىي مۇخەممەس شەكلىدە يېزىپ چىققان. ئۇنىڭدا لىرىكا بىلەن ئېپىكا، تارىخىيلىق بىلەن ئەدەبىيلىك، ئوبيېكتىپلىق بىلەن سۇبيېكتىپلىق ئەقىلگە مۇۋاپىق، ئەمەلىي يوسۇندا جىپسىلاشتۇرۇلغان.

شائىر شېئىرىدا تارىختىكى سەلتەنەت ئىگىلىرىنى كۆڭۈل ئەينىكىدىن ئۆتكۈزۈپ، ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنىڭ سېلىشتۇرمىسىنى كۆرسىتىدۇ. خەلق قەلبىدىكى مەڭگۈلۈك ياخشى ئوبرازلارنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتى، تۆھپىسى بىلەن مەڭگۈلۈك خۇنۇكلۇك دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەن ئوبرازلارنىڭ رەزىل ماھىيىتىنى سېلىشتۇرۇپ، كىشىلەرنى ياخشىلىققا يېتەكلەيدۇ.

بۇ ئەسەردە تارىخىي ۋەقەلەرگە يانداشقان ھالدا زامانىدىن زارلىنىش ئىدىيىسىمۇ بەلگىلىك دەرىجىدە ئىپادىلەنگەن. ئاپتور خەلقنى ئۆز تەقدىرى توغرۇلۇق ئويلىنىشقا، ياشاش ئۇچۇن كۈرەش قىلىشقا چاقىرىق قىلىدۇ.

30. تەجەللىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا سۆزلەڭ؟

جاۋاب: ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى ۋەكىللىرىنىڭ بىرى، ئىنسكلوپىدىك ئالىم ھۈسەيىنخان ئەكبەر تەجەللى ھەزرەتلىرى (1856 ـ 1925) قەشقەر ۋىلايىتى قاغىلىق ناھىيىسى زۇڭلاڭ يېزا ئايكەن كەنتىدىكى ئۆلىما، تېۋىپ ۋە شائىر قۇتبىدىن شاھ ھەزرەتلىرىنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

ھۈسەينخان ئوقۇش يېشىغا يەتكەندە ئاتا ـ ئانىسى بىلەن مەككىگە بېرىپ، باشلانغۇچ مەلۇماتنى شۇ يەردە ئالغان، كېيىن

دادىسىنىڭ يېتەكلىشى بىلەن ھىندىستانغا بېرىپ مەكتەپ ئىمتىھانىغا قاتنىشىپ، دېھلىدىكى «دېھلى دارىلفۇنۇم» مەدرىسىسىدە، ئاندىن ئىرانىڭ «ئىسپىھان دارىلفۇنۇنى» دا، كېيىن ئافغانىستانىڭ «كابول دارىلفۇنۇنى» دا ئوقۇغان. ئوقۇش جەريانىدا خىمىيە، تېبابەت، ئىلمى نۇجۇم، تارىخ، لوگىكا، تىلشۇناسلىق، جۇغراپىيە قاتارلىق ئىلىملەرنى ئۆگىنىپ، يۇقىرى ماھارەت ۋە ئىقتىدارنى يېتىلدۇرگەن، ئانا تىلىدىن باشقا ئەرەب، پارس، ئوردو، ھىندى تىللىرىنىمۇ ئۆگەنگەن، شەرق خەلقلىرىنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەن پىششىق تونۇشقان، ئۆزىنىڭ ئىقتىدارى ۋە ئىلمىي ئىجادىيەتلىرىنىڭ شەرپىسى ئۈچۈن «مەۋلۇۋى» (ئۆز دەۋرىدە ھىندىستاندا ئوقۇغانلارغا بېرىلىدىغان يۇقىرى دەرىجىلىك ئىلمىي ئۇنۋان) دېگەن ئۇنۋانغا ئېرىشكەن.

ھۇسەيىنخان مەدىنە، مەككە، دېھلى، كابول، تېھران، ئىستانبۇل، ھەتتا روسىيىدىكى بەزى شەھەرلەرگىچە بېرىپ، سایاھەت ۋە سودا ـ سېتىق ئىشلىرى بىلەن ئۇ يەرلەردە بىرمەزگىل تۇرۇپ قالغان.

ھۇسەينخان «كابول دارىلفۇنۇنى» دا ئوقۇشنى تاماملىغاندا ئوقۇش پۈتكۈزۈش مۇراسىمىدا ئۇلپەتداشلىرى ئۇنىڭغا «تەجەللى ـ مۇجەللى» دېگەن تەخەللۇسنى ھەدىيە قىلغان. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇنىڭ نامى «تەجەللى» (ئەرەبچە سۆز. چاقناپ تۇرغان نۇر دېگەن مەنىدە) دېگەن ئىسىم بىلەن مەشھۇر بولغان.

تەجەللى ئۆزىنىڭ يۇقىرى بىلىمى، ئېسىل ئەخلاق ـ پەزىلىتى ئارقىلىق يەكەندىكى بىلىم ئەھلىلىرىنىڭ، ئۆلىمالارنىڭ ۋە ئاۋام خەلقنىڭ يۈكسەك ھۆرمىتىگە نائىل بولغان. ئۇ تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن مەرىپەتپەرۋەر زات مۇتىئىلا ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ تەشەببۇسى بىلەن قاغىلىققا كۆچۈپ كەتكەن. مۇتىئىلا ئەلەم ئاخۇنۇم قاتارلىق يۇرت مۆتىۋەرلىرى تەجەللىنى قازىلىق، مۇپتىلىق، مۇدەررىسلىك... كە ئوخشاش خىزمەتلەرنىڭ بىرەرىنى ئىشلەپ بېرىشكە تەكلىپ قىلغان. بىراق، تەجەللى ئىلمىي ئىشلارنى داۋاملاشتۇرۇشنى نىيەت قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، بۇ تەكلىپلەرنى سىلىق رەت قىلغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆز ئانا يۇرتى زۇڭلاڭ يېزا

ئايكەن كەنتىگە ماكانلاشقان، كېيىن بورا كەنتىگە كۆچۈپ، ئۇ يەردە تۆت يىل تۇرغان، ئاندىن گۇما ناھىيىسىنىڭ كۇتامغا كۆچۈپ كەلگەن، ئاخىرىدا يەنە قاغلىقتا قايتىپ كېلىپ، شور ئېرىق كەنتىدە ماكانلاشقان. ئۇ يەردە 20 يىلدىن ئارتۇق تۇرغان. بۇ جەريانداۋ قاغلىق مەدرىسلىرىگە كىرىپ مۇدەررىسلىك قىلغان، كىشىلەرگە ئىلىم ئۆگىتىپ، مەدەنىيەت ۋە مەرىپەت ئۇرۇقلىرىنى چاچقان.

تەجەللى جامائەتچىلىككە دىنىي ئالىم، مەشھۇر تېۋىپ سۈپىتىدە تونۇلغان بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ خېلى كۆپ ۋاقتى ئەدەبىيى ئىجادىيەتكە بېغىشلانغان. ئۇيغۇر تىلىدا ئەدەبىيات ۋە تېبابەتكە دائىر مول مەزمۇنلۇق گۈزەل ئەسەرلەرنى يارانقان. شېئىرىيەت ساھەسىدە زور كۈچ سەرپ قىلىپ، ھىندى، ئەرەب، پارس، ئوردو، ئۇيغۇر تىللىرىدا كۆپلىگەن غەزەل ۋە قەسىدىلەرنى يېزىش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ ئەدەبىي تالانتىنى نامايان قىلغان، ھەتتا خەنزۇ تىلىدىمۇ بەزى شېئىرلارنى يازغان.

تەجەللىنىڭ ئىلمىي ئەسەرلىرى كۆپ بولۇپ، ئىلىم ئەھلىلىرىگە مەلۇم بولغانلىرى «بەرقى تەجەللى، سەبەقى مۇجەللى»، «دىۋان ئەرەبى»، «تۆھبەتۇل بەررەيىن»، «مەجمۇئەتۇل قەسائىد»، «سەبدەرنامە»، «تىلسىم ئىشىق» قاتارلىق كىتابلىرى بار. ئۇ، «قۇرئان كەرىم» نى ئەرەبچىدىن، «تېببىي ئەزەم» ناملىق كىتابنى پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىن «قارا قەسىدىسى» ناملىق شېئىرى داڭلىق.

31. تەجەللىنىڭ «قارا قەسىدىسى» نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى نېمە؟

جاۋاب: بۇ شېئىر ئاكتىۋال مەزمۇندىكى سىياسىي لىرىكا بولۇپ، شائىرنىڭ قارا رەڭنى ھەر خىل پەلسەپىۋى نۇقتىدىن ئىزاھلاپ، ئۇنى يۇقىرى ئاھاڭدا كۈيلەپ، مەدھىيىلىشى تاسادىپىي ئەمەس. ئۇ، ئۆزىنىڭ سىياسىي غايىسىنى چىقىش قىلغان بولۇپ، بۇ شېئىرىدا بىرىنچىدىن، ئەزەلدىن كىشىلەر نەزىرىدە يامان ۋە كۆرۈمسىز دەپ قارىلىپ كەلگەن قارا رەڭگە نىسبەتەن باشقىچە پوزىتسىيە تۇتۇپ، قارا رەڭنىڭ ئۆزىدىكى تەبىئىي ياخشى

خسلەتلەرنى گەۋدىلەندۈرۈش ئارقىلىق ئۇنى كىشىلەرنىڭ مېھىر - مۇھەببىتىگە ئېرىشتۈرۈپ، قارا رەڭنى ئۆزىنىڭ سىياسىي غايىسىنىڭ سىمۋولى قىلىشقا يول ئاچىدۇ؛ ئىككىنچى تەرەپتىن جانانلارنىڭ كىشىلەرنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلغۇچى گۈزەللىكى ئۇنىڭ كۆزى، قېشى، مېڭى، چېچىدىكى تەبىئىي قارىلىق ئىدى، دېيىش ئارقىلىق «قارا» رەڭ «ئاق» تىن گۈزەل دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىپ، نېمە ئۈچۈن ئۆزىنىڭ كېلەچەك زامانىنىڭ سىمۋولى بولغان گۈزەل يارغا ئىشق - مۇھەببىتىنى بەرگەنلىكى ۋە ئۇنىڭ ۋىسالىغا تېزراق يېتىشكە تەشنا بولغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى يېشىپ چۈشەندۈرىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۆزى ئارزۇ قىلغان كېلەچەك زامانىدا قارا رەڭ بېغىشلىغاندىكىدەك نۇرغۇن گۈزەللىكلەر ۋە ئۇلۇغ خاسىيەتلەر بولغانلىقى ئۈچۈن شائىر ئۇنى قىزغىن سۆيىدۇ تەشنا بولۇپ، چىن دىلىدىن ئارزۇ قىلىدۇ.

دېمەك، بۇ قەسىدىدە شائىر «ئاق» بىلەن «قارا» نى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ، قارا رەڭنىڭ ھەر خىل تەرەپلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئارقىلىق، دەۋرنىڭ قاراڭغۇلۇقىنى چوڭقۇر پاش قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئازادلىق، ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، ھۆرلۈككە، گۈزەل، پارلاق زامانغا بولغان تەلپۈنۈش ئىستىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ جەھەتتىكى ئىشەنچ، ئۈمىدنى يۈكسەك ئوپتىمىستىك روھتا، لىرىكىلىق تۈستە بايان قىلغان.

مۇھىم نوقتىلاردىن ئومۇمىي تەكرار

I باب تىل ۋە يېزىق قىسمى

1. ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرى: ئۆز تەرەققىيات تارىخىدا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرى، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى دەۋرى، يېڭى دەۋر ئۇيغۇر تىلى دەۋرى قاتارلىق باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتكەن.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرى: ئەڭ قەدىمكى دەۋر (مىلادىيە V ئەسىرگىچە)، قەدىمكى دەۋر (مىلادىيە V ئەسىردىن VIII ئەسىرگىچە)؛

ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى دەۋرى: ئاۋۋالقى ئوتتۇرا ئەسىر VIII ئەسىردىن XVI ئەسىرگىچە ۋە كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىر باسقۇچى XV ئەسىردىن XVI ئەسىرگىچە؛

يېڭى دەۋر ئۇيغۇر تىلى دەۋرى: كېيىنكى زامان ئۇيغۇر تىلى باسقۇچى XVIII ئەسىردىن XVI ئەسىرگىچە ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرى XX ئەسىرگىچە.

2. ئۇيغۇر تىلى تارىختىن بېرى قەدىمكى تۈرك تىلى، توققۇز ئوغۇز تىلى، 10 ئۇيغۇر — توققۇز ئوغۇز تىلى دەپ ئاتالغان. بۇ تىلنى سىڭقۇ سېلى تۇتۇڭ تۈرك - ئۇيغۇر تىلى دەپمۇ ئاتىغان. بۇ تىللاردا «ئورخۇن مەڭگۈ تاش تېكىستلىرى»، «ئالتۇن ياروق»، «مايتىرى سىمىت» ۋە «قۇجۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرى» يېزىلغان. كېيىنكى دەۋر ئۇيغۇر تىلى مۇشۇ تىلنىڭ راۋاجىدۇر.

3. چاغاتاي تىلى خاقانىيە تۈركچىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغىچە كەڭ تۈردە قوللىنىلغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدۇر. چاغاتاي تىلىنىڭ فونېتىكىسى، گراممىتىكىسى ئۇيغۇر تىلىدىن، لېكسىكىسى ئەرەب، پارس، موڭغۇل ۋە باشقا تۈركىي تىللاردىن كەلگەن. ئۇنىڭدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىسى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

4. تارىم ۋادىسىدا قەدىمكى زاماندا خەنزۇ يېزىق سىستېمىسى، ئارامى - ئەرەم يېزىق سىستېمىسى، براھمى يېزىق سىستېمىسى قاتارلىق يېزىق سىستېمىلىرى قوللىنىلغان، بۇلار تەرەققىي قىلىپ، شىنجاڭدا يىگىرمە نەچچە خىلغا يەتكەن. ئۇلاردىن قوللىنىش ۋاقتى ئۇزاقراقلىرىدىن قارۇشتى يېزىقى، قەدىمكى ئۇدۇن يېزىقى، كۇسەن - كېنگىت يېزىقى، قەدىمكى تۈرك يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

قەدىمكى تۈرك يېزىقى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي قەبىلىلەر تۈرك خانلىقى، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى ۋە ئونكۇدىن باشقا دەۋرلەرگىچە قوللانغان يېزىقنى كۆرسىتىدۇ. قەدىمكى تۈركىي قەبىلىلەر ئۆز ئەمەلىيىتى جەريانىدا ئىجاد قىلغان بۇ يېزىق باشقا مىللەتلەرنىڭ يېزىق مەدەنىيىتى تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ بېيىغان. بۇ يېزىقنى دانىيىلىك تومسىن، روسىيىلىك رادلوف قاتارلىق ئالىملار يېشىپ ئوقۇغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى سوغدى يېزىقىدىن ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن بولۇپ، ئەڭ بۇرۇن تۇرپان ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار ئىشلەتكەن. قوجۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە تەدرىجىي ھالدا قەدىمكى تۈرك يېزىقىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن بۇ يېزىق قاراخانىيلار تەۋەسىدىمۇ ئىشلىتىلگەن. بۇ يېزىق ئاساسىدا قىتتان، موڭغۇل، نايمان ۋە مانجۇ يېزىقلىرى بارلىققا كەلگەن. بۇ يېزىق 18 ھەرپتىن تۇزۇلگەن بولۇپ، بەش ھەرپ سەككىز سوزۇق تاۋۇشقا، قالغانلىرى ئۇزۇك تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن قوللانغان يېزىق بولۇپ، خاقانىيە ئۆلكىسىگە قاراشلىق بارلىق زېمىنلاردا كەڭ تۈردە ئىشلىتىلگەن. بۇ يېزىق قاراخانىيلار يېزىقى دەپمۇ ئاتالغان.

II باب يىراق قەدىمكى دەۋر ئەدەبىياتى

(ئەپسانە - رىۋايەتلەر)

«ئېگىز قاڭقىللارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى ئەپسانە» : بۇ ئەپسانىدە ئىنسانلارنىڭ ھايۋان توتېمى بىلەن بولغان

ئالاقىسى نۇقتىلىق چۈشەندۈرۈلگەن. قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئادەم بالىسى بۆرە بىلەن جۈپلىشىش نەتىجىسىدە ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ كېلىپ ـ چىقىشىنى مۇشۇ خىل ئەپسانە بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرگەن.

«ئاشىنا ئۇرۇقىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا ئەپسانە»: بۇ ئەپسانىدە قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئۆز ئەجدادىنى بىۋاسىتە بۆرىگە باغلايدىغان ساددا تەسەۋۋۇرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

«بۆرە توتېمى ھەققىدىكى ئەپسانە»: بۇ ئەپسانىدە ئۇيغۇرلارنى قىيىن ئەھۋالدا بۆرىنىڭ نىجادلىققا ئىرىشتۈرۈپ قويغانلىقى، شۇڭا بۆرىنى ئۇلۇغلاشنىڭ ئەھمىيىتى قاتارلىقلار سۆزلەنگەن.

«قۇلباق ئەپسانىسى»: بۇ ئەپسانە ئۇيغۇرلار سۇنئىي دىنلارغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئىلگىرى بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا كۆپ خۇدالىق ئېتىقادىي دىنلارنىڭ تەسىرى ساقلانغان.

«ئومايى ھەققىدە ئەپسانە» دە ئېتىقادىي ئۇرۇقچىلىق مەزگىلىدىكى ئىنسانلارنىڭ چىشى مەبۇتلارغا چوقۇنىدىغان، ئۇنى ئۇلۇغلايدىغان ئەھۋالى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

رىۋايەتلەر تەرتىپى بويىچە ئۇيغۇر نامى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر ۋە قەھرىمانلار ـ شەخسلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

قەھرىمانلار ھەققىدىكى رىۋايەتلەر: «تۇمارىس رىۋايىتى»، «شراق رىۋايىتى»، «مودو تەخرىقۇت ھەققىدىكى رىۋايەت»، «ئافراسىياپ ھەققىدىكى رىۋايەت»، «بۆگۈخان ھەققىدىكى رىۋايەت»، «كۆل بىلگە خاقان ھەققىدىكى رىۋايەت»، «سۇتۇق بۇغراخان ھەققىدىكى رىۋايەت»، «مەھمۇد قەشقەرى ھەققىدىكى رىۋايەت» قاتارلىقلار بار. ئۇلاردىن باشقا يەنە «شۇ قاغان ھەققىدىكى رىۋايەت»، «كۈسەن رىۋايىتى» قاتارلىقلارمۇ بار.

«ئوغۇزنامە داستانى» نىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى: بۇ داستاننىڭ ۋەقەلىكى ئۇيغۇرلارنىڭ شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىۋاتقان ۋاقىتلىرىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ داستاننىڭ دەۋرىمىزگە بىرقانچە يازما نۇسخىسى يېتىپ كەلگەن. بۇ نۇسخىلاردا مەزمۇن جەھەتتىن ئۆزگىرىش كۆپ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىرقەدەر ساق ۋە قەدىمىيرەكى

XIII ئەسىردە تۇرپاندا قەلەمگە ئېلىنغان نۇسخىسىدۇر.

ئوغۇزخان ئوبرازى: ئوغۇزخان ئىلاھىيلاشقان تارىخىي شەخسنىڭ تىپىك ئوبرازى. ئىلاھىيلاشقان دېگىنىمىزدە، ئۇنىڭ تەبىئەت كۈچلىرىگە قارشى ئۆزىدە يېتىلگەن باتۇرلۇقلىرى، قايتماس جاسارىتى، پالۋانلىقى كۆزدە تۇتۇلسا، تارىخىي شەخسلىكى مۇقەددەس ھەربىي يۇرۇشلىرى، قول ئاستىدىكى سەركەردىلەرگە مۇئاپىق نام بېرىپ، ئەمەلىي ئىش ئېلىپ بارغانلىقى، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا دۆلەتنى ئالتە ئوغلىغا تەڭ بۆلۈپ بېرىپ، ھاكىمىيەتنى ئاساسقا ئىگە قىلغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ.

تۇڭا ئالىپ ئەر (ئاپراپسىياپ) ئوبرازى: تۇڭا ئالىپ ئەر ـ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زامانىدىكى خانلىرىنىڭ بىرى، خەلقنىڭ سائادىتى، ۋەتىنىنىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن ئۆمرىنى سەرپ قىلغان، تەرەققىيپەرۋەر، كەشپىياتقا ماھىر، مىللىتىنىڭ مەنپەئىتىگە تولۇق ۋەكىللىك قىلىدىغان شەخس بولغاچقا، خەلق ئۇنى ھىمايە قىلغان ۋە يادنامە سۈپىتىدە ئۇلۇغلىغان. ئۇنىڭ شانلىق تۆھپىسى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا تارقىلىش جەريانىدا بېيىپ داستانغا ئايلانغان ۋە خەلق ئېپوسىدا جانلىق، تىپىك، ھەيۋەتلىك ئوبراز سۈپىتىدە ساقلىنىپ تۇرغان. بۇ ئېپوستىكى پارچىلار مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» غا خاتىرىلەنگەن، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىمۇ تىلغا ئېلىنغان.

III باب غەربىي يۇرت قەلئەلىك مەملىكەتلەر دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت

1. ئۇدۇن يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر — شۇ دەۋردە تارىخىي ئەسەرلەر، بۇددا دىنى مەزمۇنىدىكى ئەسەرلەر، ئەدەبىي ئەسەرلەر، تىببىي ھۆججەتلەر، لۇغەتلەر، خەت ـ چەك، مەكتۇپ، ئۆرپ ـ ئادەتكە ئائىت ھۆججەتلەر بولۇپ، مۇشۇ تىل ـ يېزىقتىكى ئەدەبىي ئەسەرلەر، شېئىرىي ئەسەرلەر، ھېكايىلار، چۆچەكلەر، ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر، بېيىت ـ قوشاقلار، مەدھىيىلەر ۋە قەسىدىلەردىن

ئىبارەت.

ئۇدۇن تىل ـ يېزىقىدا تەرجىمە ئەسەرلەرمۇ بار. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىرقەدەر مەشھۇرراقلىرى ھىندىستان ئېپوسى «رامايانا» دىكى راماغا دائىر بىرقانچە ھېكايىنىڭ تەرجىمىسى. ئۇلاردىن باشقا يەنە ماھايانا مەزھىپىگە تەئەللۇق نوملارمۇ بار.

2. بۇددىزم مىڭ ئۆي تام رەسىملىرىنىڭ ئەدەبىي قىممىتى شۇكى، بۇ رەسىملەرنىڭ ھەممىسى بۇددىزم كىتابلىرىدىكى رىۋايەتلەر ئاساسىدا سىزىلغان بۇددىزم رەسىملىرىدىن ئىبارەت. ئۇلارنىڭ مەزمۇنى كەڭ، تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. بۇ رەسىملەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، جۈملىدىن بۇددىزم ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، رەسىملەشتۇرۇلگەن كىتاب. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى جەمئىيىتى، ئىجتىمائىي ۋە ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ جەريانلىرىنى ئۆگىنىشتە ناھايىتى قىممەتلىك مۇھىم ھۆججەت.

3. كۇسەن ـ كېنگىت يېزىقىدىكى ئەدەبىي مىراسلار — بۇددا دىنىدىكى ھۆججەت، ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا دائىر باشقا مەزمۇندىكى ھۆججەتلەر ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەردىن تەركىب تاپقان.

ئەدەبىي ئەسەرلەردىن مەشھۇرلىرى: «مايتىرى سىمىت»، «ناندا ھەققىدىكى دراما» قاتارلىق دراملار، «ياغاچچى بىلەن رەسسام»، «رەسسام ھېكايىسى»، «بېلىقچى ھېكايىسى» قاتارلىق ھېكايىلار. شېئىرىيەتتىن «مۇھەببەت لىرىكىلىرى»، «شېئىرىي ھېكمەتلەر توپلىمى» قاتارلىقلار، يەنە لۇغەتلەر، ئومۇم ھۆججىتى، رەسىم، لەۋھە قاتارلىقلار بار.

4. غەربىي يۇرتلۇق مەدەنىيەت ئەربابلىرىدىن: خېتۇ. بۇ كىشى VI ئەسىردە ياشىغان، خوتەنلىك ئەدىب ۋە مۇزىكانت بولۇپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە بېرىپ خەنزۇ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى: «قۇرۇلغا كىرىش»، «چاڭئەن كوچىسى» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

بۇددا سىڭا (232 ~ 348) كۇسەنلىك بولۇپ، 79 يېشىدا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە بۇددا دىنى تەرغىباتچىلىقى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن: «تەيۇۋچىئەن قەسىرىدىكى كۈي»، «مادۇي راھىبنىغا جاۋاب» قاتارلىقلار بار.

كوماراجىۋا (344 ~ 413) كۆسەنلىك بولۇپ، كاتتا بۇددا ئۆلىماسى. ئۇ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە بېرىپ، دىن تارقىتىش، دىن شەرھلەش ۋە تەرجىمانلىق خىزمەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىن: «ھېكمەتلىك باخشىمغا نەزىرە»، «ئون تەمسىل» قاتارلىقلار بار.

ۋېيسا كۇچى (598 ~ 682) خوتەنلىك بۇددا ئۆلىماسى، رەسسام ۋە تەرجىمان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن: «نوقۇل تونۇش نەزەرىيىسى ھەققىدە بايانلار»، «مۇرەككەپ توپلام نەزەرىيىسى ھەققىدە»، «سەۋەب ـ نەتىجە بىلەن ھەقىقەتنى تېپىش ھەققىدە»، «سىرلىق نىلۇپەر سۈترىسىغا مەدھىيە» قاتارلىقلار بار. ئۇ يەنە شۇەنزاڭ بىلەن بىرلىشىپ تەرجىمە قىلغان ئەسەرلەر: «بەس ـ مۇنازىرىنىڭ چېكى ھەققىدە»، «بەس ـ مۇنازىرىنىڭ چېكىنى نەزەرىيىسىگە مەدھىيە» قاتارلىقلار بار.

سىكساناندا (652 ~ 710) خوتەنلىك بۇددا ئۆلىماسى. ئۇ، زامانىسىدىكى كاتتا تەرجىمان ۋە رەسسام، شۇنداقلا ئەدىب. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى: «نىلۇپەر سۈترىسى»، «لانكاراتانىڭ ماھايانا‌غا كىرىش سۈترىسى» قاتارلىقلار.

خۇيلىن (737 ~ 820) قەشقەرلىق. ئۇ، چاڭئەنگە بېرىپ، خەنزۇ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغان، 100 جىلدلىق «بۇددا نوملىرىنىڭ تەلەپپۇزى ۋە مەنىلىرى» قامۇسىنى يازغان.

Ⅳ باب ئورخۇن دەۋرى ئەدەبىياتى

1. ئورخۇن دەۋرىنىڭ ئالاھىدىلىكى: بۇ دەۋردە ئەدەبىيات گۇللەپ ياشنىغان، ئىجادىي ئەسەرلەر بىلەن بىرگە تەرجىمە ئەسەرلەرمۇ بارلىققا كەلگەن، ئەدەبىي تىل ئورخۇن تىلى بولغان، خەت ـ ئالاقە ئىشلىرىدا خەنزۇ ۋە سوغدى تىللىرىمۇ قوشۇمچە ئىشلىتىلگەن، دىنىي، تارىخىي، ئۆرپ ـ ئادەتلەرگە ئائىت ئەسەرلەرمۇ مەيدانغا چىققان. ئۇلارنىڭ مەشھۇرلىرىدىن مانى دىنىغا ئائىت توۋا دۇئاسى ـ «خۇئاستۇئانىفىت»، تەزكىرە خاراكتېرىدىكى

هۆججەت — «تەڭرىقاغاننىڭ دىنغا كىرىشى» ، ئۆرپ ـ ئادەتكە ئائىت ئەسەر — «ئىرق بىتىك» قاتارلىقلار بار.

2. «تېلى قوشىقى» نىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى: قۇغۇرسۇ ئالتۇننىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى بەگقۇلى باشچىلىقىدىكى تېلىلارنىڭ ئازلىقتىن كۆپىيىپ، ئاجىزلىقتىن كۈچىيىپ، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە باشقا جەھەتلەردە قۇدرەت تاپقان بىر مەزگىلدە يېزىلغان. بۇ ۋاقىت V ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ.

ئەسەرنىڭ مەزمۇنى: قەدىمكى تېلىلارنىڭ تارىخىي مۇھىتى، سۆيۈملۈك ماكانى، تۇرمۇش شارائىتى، ئىگىلىكى، تۇرمۇش سەۋىيىسى قاتارلىقلار ئىخچام بايان قىلىنغان، ئانا ماكانىنىڭ كۆركەم مەنزىرىسى ئوبرازلىق، جانلىق سۈرەتلەپ بېرىلگەن، يۇرتقا بولغان چوڭقۇر مۇھەببەت ۋە ئىپتىخارلىق تۇيغۇسى ئىپادىلەنگەن.

3. بۇتۇرمۇش‌تارقان: بۇ كىشى ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن مۇئەللىپ. ئۇنىڭ ئەسىرى «خۇئاستۇئانىفت» قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە مانى يېزىقىدا يېزىلغان 221 مىسرالىق داستان. بۇ ئەسەر مىلادىيە V ، VII ئەسىرلەر ئارىلىقىدا قازاقىستان ئەتراپىدا قەلەمگە ئېلىنغان. زامانىمىزغا ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىسى يېتىپ كەلگەن. ئۇنىڭ مەزمۇنى مانى دىنىغا ئالاقىدار بولۇپ، يورۇقلۇق تەڭرىسى بىلەن قاراڭغۇلۇق تەڭرىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ كۈرەش ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، قەھرىمان سەركەردە بەگقۇلىنىڭ پىداكارانە ئىش ـ ھەرىكەتلىرى مەدھىيىلىنىپ، بۇ قەھرىمان نامىغا قوشاقلار توقۇلغان.

مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى: بۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكىدە كۆك تۈرك خانلىقى ۋە ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى، گۈللىنىشى، يىمىرىلىشى توغرىسىدىكى تارىخىي ۋەقەلەر جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، تۇنيۇقۇق، بىلگە قاغان، كۆلتېگىن ۋە ئۇيغۇر قۇتلۇق كۆل بىلگە قاغان قاتارلىقلارنىڭ مۇقەددەس ھەربىي يۈرۈشلىرى، قاغانلىقىنى تىنچلاندۇرۇش، مۇستەھكەملەش، كۆچەيتىش يولىدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقى ۋە تۆھپىلىرى نەپىس ئەدەبىي تىل بىلەن ئېچىپ بېرىلگەن.

تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى: ئاپتورى بىلگە تۇنيۇقۇق

(668 ~ 788) بولۇپ، ئۇ 679 - يىللىرىدىن باشلاپ ئىلتەرىش قاغان، قاپاغان قاغان، بىلگى قاغان قاتارلىقلارغا باش ۋەزىر بولغان، كېيىنمۇ ئوردىدا مۇھىم خىزمەتلەرنى بېجىرگەن. «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» مىلادىيە 716 - يىلى ئورخۇن يېزىقى بىلەن ئىككى پارچە مەرمەر تاشقا ئويۇلۇپ، تۇنيۇقۇقنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن قەبرىسى ئالدىغا ئورنىتىلغان.

«كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»: نىڭ تېكىستى كۆلتېگىننىڭ ئاكىسى بىلگى قاغان تەرىپىدىن يېزىلىپ 732 - يىلى كۆلتېگىننىڭ قەبرىسى ئالدىغا ئورنىتىلغان. كۆلتېگىن ھەربىي ئىلىم، دۆلەت باشقۇرۇش تەدبىرلىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن، ئەدەبىيات ۋە مەدەنىيەتكە ھەۋەس قىلغان.

يوللۇغ تېگىن (672 ~ 744) تارىخشۇناس ۋە ئەدىب بولۇپ، ئوردىدا مۇھىم خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. ئۇ، «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» ۋە «بىلگى قاغان مەڭگۈ تېشى» نى بىلگى قاغانىنىڭ ئېيتىپ بېرىشى بىلەن رەتلەپ تاشقا چەككەن.

مۇيۇنچۇر قارا قاغان دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ، 747 - 759 - يىللىرىغىچە ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تەختىدە ئولتۇرغان، ئەلەمدار ۋە قەلەمدار، ئەل باشقۇرۇشقا تولىمۇ تەدبىرلىك بولۇپ، ھايات ۋاقتىدا خانلىق نەسەبنامىسىنى نەپىس تىل بىلەن تاشقا ئويغان.

ئېل ئۆگۈس، ئىنانچۇر مۇقان تارقان Ⅷ ئەسىرنىڭ ئاخىرى Ⅸ ئەسىرنىڭ ئالدىدا ياشىغان تارىخچى ۋە ئەدىبلەر. ئۇلار ئورخۇن خانلىقىدا مۇھىم ئەمەللەرنى تۇتقان، ئۇيغۇر، خەنزۇ ۋە سوغدى يېزىقلىرىنى ئۆگەنگەن. ئۇلار «توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى» نى يېزىپ خاتىرە قالدۇرغان.

مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىدىكى پېرسوناژلار مىللەتنىڭ تەقدىرى، دۆلەتنىڭ كەلگۈسى ھەققىدە باش قاتۇرۇپ، ئەجدادلار ئىزىدىن مېڭىپ ۋە ئۇلارنىڭ ۋەسىيەتلىرىنى قىبىلنامە قىلىپ، خەلقنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ۋە ھەربىكەتلەندۈرۈپ، ئۆزىمۇ مەردانىلىق بىلەن جەڭگە چۈشۈپ، غەلىبە قىلىشنىڭ ئاساسىنى يارىتىدۇ.

بۆگۈخان رېژايىتىنىڭ بىرقەدەر تولۇق بولغان تۆت خىل نۇسخىسى بار بولۇپ، خەلق ئىچىگە تارقىلىش ۋاقتى ئۇزاق.

ئاساسي مەزمۇنى: ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخىي جەريانىنى بەدىئي يوسۇندا ئەكس ئەتتۇرۇپ بەرگەن، ۋەقەلىك بۆگۈخان ئوبرازىنى چۆرىدىگەن هالدا قانات يايدۇرۇلغان.

بەدىئىيلىكى: مەركىزي ئىدىيىسى تۇرمۇش چىنلىقى ئاساسىدا ئىپادىلەنگەن؛ رېئالىزم بىلەن رومانتىزم ئارىلاش قوللىنىلغان. بۆگۈخان ئوبرازى خاسلىققا، تىپىك خاراكتېرگە ئىگە قىلىنغان؛ كومپوزىتسىيىسى مۇقىملىققا ئىگە بولۇپ، ۋەقە تەرتىپ بويىچە راۋاجلانغان.

ئىرق بىتىك IX ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن، ئۇنى ئىسىك سانغۇن ۋە ئىناچۇك دېگەن ئاپتورلار قەلەمگە ئالغان.

مەزمۇنى: 1) ئادەم ۋە هايۋاناتلار تۇرمۇشىدىن ئېلىنغان مەزمۇنلار.

2) ئەپسانىۋى سيۇژېتلار ۋە تەڭرىلەر هەققىدىكى مەزمۇنلار.

3) تەبىئەت تەسۋىرىگە دائىر مەزمۇنلار.

4) پەند ـ نەسىهەت هەققىدىكى مەزمۇنلار.

ئەدەبىي قىممىتى: ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى، دۇنيا قارىشى، قەدىمكى ئەدەبىياتى، جۇملىدىن، شېئىرىيىتىنى ئۆگىنىشتە ۋە تەتقىق قىلىشتا مۇهىم قىممەتكە ئىگە، ئۇنىڭدا مول تۇرمۇش بىلىملىرى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن.

V باب قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت

1. قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەدەنىيىتى: بۇ دەۋردە ئەدەبىيات ۋە سەنئەت تەرەققىي قىلدى. ئەدەبىيات دىنىي ئەدەبىيات ۋە دۇنياۋى ئەدەبىياتتىن ئىبارەت ئىككى لىنىيە بويىچە تەرەققىي قىلدى. دۇنياۋى ئەدەبىياتنى دىداكتىك مەزمۇنلار، ئىنسانىي ئىشق ـ مۇهەببەت تېمىسى، بىلىم، ئاياللار هۆرلۈكى، ئادىل شاه قارشى قاتارلىقلار تەشكىل قىلىدۇ. دىنىي ئەدەبىياتنى بۇددا ۋە مانى دىنى مەزمۇنىدىكى شېئىرلار تەشكىل قىلىدۇ. بۇ دەۋردە قېلىپلاشقان ئەدەبىي تىل

بارلىققا كېلىپ، لېكسكا بېيىدى، تۇرلۇك مەزمۇندىكى ئەسەرلەر دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە بولدى.

2. قۇجۇ دەۋرىدىكى شائىرلار:

ئاپرىنچۇرتېكىن مانى دىنى مۇھىتىدا يېتىلگەن. ئۇ، باش ـ ئاياغ قاپىيىدە شېئىرلارنى يازغان، ئىككى پارچە ئەسىرى زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن.

پراتيا ياشىرى قاپىيىلىك شېئىرلارنى يازغان. ئۇنىڭ «ھېكمەت پەزىلىتى» ناملىق شېئىرى زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن.

كى كى I : بۇددىزم مۇھىتىدا ئۆسكەن شائىر، ئۇنىڭ توققۇز پارچە شېئىرى زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن.

چىسۇياتۇتۇڭ بۇددىزم مۇھىتىدا ئۆسكەن شائىر، «ياڭشاماڭلىق بۇدۇغى» ناملىق 60 مىسرالىق شېئىرى زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن.

قالىم قايشى ئۇنىڭ «قۇتقولماق» دېگەن شېئىرى بار.

شياۋگۇەنيىن (1039 ~ 1057) نىڭ تەخەللۇسى يىي دې بولۇپ، قىتان دۆلىتى تەۋەسىدە ياشىغان ئۇيغۇر ئايال شائىرىدۇر. ئۇ، خەنزۇ تىلىدا شېئىر يازغان. شېئىرلىرىدىن: «يوڭخىلىندا پەرمان بىلەن يېزىلغانلار»، «كۆڭۈل ھويلىسىغا قايتىش»، «ئۆتمۈشنى ئەسلەش»، «نامدىن جۇدا بولماق» قاتارلىقلار بار.

شياۋسېسى قىتانلىق ئۇيغۇر ئايال شائىر، خەنزۇ تىلىدا شېئىر يازغان. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىن «ھەجۋىيات»، «تارىخنى كۆيلەش» قاتارلىقلار بار.

قۇجۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنىدا دىنىي ئەقىدىلەر، بىلىم قارىشى، ئەخلاق چۈشەنچىلىرى، نەسىھەت، ھېكمەتلەر ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ دەۋردىكى شېئىرلار مەزمۇنىغا قاراپ رېئال تۇرمۇش تەسۋىرلەنگەن شېئىرلار ۋە دىنىي مۇھىتتا يېزىلغان شېئىرلارغا بۆلۈنىدۇ.

3. «قۇجۇ ئىدىقۇت خانلىقى تۆھپە مەڭگۈ تېشى»: بۇ بىر تارىخىي داستان بولۇپ، ئاپتورى كى كى قۇرسا ئىچقۇ XVI ئەسىردە جانىبالىغدا ياشىغان. «مەڭگۈ تاش» تا ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىرىدىن بارچۇق ئارت تېكىن خاندىن تارتىپ تايىپىنو خانغىچە بولغان بىرقانچە ئەۋلاد خانلارنىڭ شەجەرىسى خاتىرىلەنگەن.

4. «قوجۇ ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدىكى نەسرىي ئەسەرلەر»: بۇلار ئاساسەن تەرجىمىدىن ئىبارەت.

«ئالتۇن يارۇق»: بۇ ئەسەرنى سىكڭقۇ سېلى تۇتۇق خەنزۇچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. بۇ ئەسەردە بۇددا دىن ئەقىدىسىنى تەشۋىق قىلىدىغان ھېكايىلار، قىسسىلەر بار. مۇھىم رىۋايەتنىڭ بىرسىدە ماخاستىۋى تېكىننىڭ جاڭگالدا ئاچ قالغان چىشى يولۋاسقا ئۆز تېنىنى ئوزۇقلۇق قىلىپ بەرگەنلىكىدەك ۋەقەلىك سۆزلەنگەن. شۇ ئارقىلىق بۇددا دىنىنىڭ «ئۆزىنى قۇربان قىلىپ جانلىقلارنى قۇتقۇزۇش» ئەقىدىسى خىلمۇ خىل بەدىئىي ۋاستىلەر، چۆچۈك ھەم راۋان تىل، روشەن خاراكتېرگە ئىگە ئوبرازلار ئارقىلىق يورۇتۇپ بېرىلگەن.

5. «ئىككى تېكىن ھېكايىسى»: بۇ ئەسەردە ئاق نىيەت تېكىن بىلەن قارانىيەت تېكىن ئوتتۇرىسىدىكى ۋەقەلەر ئارقىلىق باشقىلارنى ئازابتىن قۇتۇلدۇرۇش ئىدىيىسى ئىلگىرى سۈرۈلگەن.

6. «چېستانى ئىلىكبەگ»: بۇ ئەسەرنىڭ ئەسلىي ۋەقەلىكى ھىندى خەلق ھېكايىلىرىدىن ئېلىنغان. ئۇنىڭدا ئىنسانپەرۋەرلىك، ئادىللىق، ئالىيجانابلىق، ئەقىل ـ پاراسەت بىلەن ئىش كۆرۈش، ئۇمىدۋار بولۇش روھى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ۋە ئۇنىڭغا مەدھىيە ئوقۇلغان. بۇ ھېكايە ئۇيغۇر پروزىچىلىقىنىڭ ئۇلگىسى.

7. ئاربىيا چانتىرى قەدىمكى ئاگىنى بەگلىكىدە ئۆتكەن ئۆلىما، تەرجىمان ۋە دراماتورگ. ئۇ، «مايتىرى سىمىت» دراما-سىنى ئەنەتكەك تىلىدىن توخرىي تىلغا ئىجادىي ھالدا تەرجىمە قىلىپ چىققان.

8. پېرتان راكشىت قوجۇ دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تەرجىمان، «مايتىرى سىمىت» نى توخرىي تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

9. سىكڭقۇ سېلى تۇتۇق قوجۇ دەۋرىدىكى مەشھۇر تەرجىمان. ئۇنىڭ «ئالتۇن يارۇق»، «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»، «سەككىز يۈگمەك» قاتارلىق تەرجىمە ئەسەرلىرى بار.

10. مايتىرى سىمىت — قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى 27 پەردىلىك سەھنە ئەسىرى. ئۇنىڭ بىرقانچە خىل نۇسخىسى بار.

بىرقەدەر قەدىمىيرەك ۋە مۇكەممەلرەكى قۇمۇل نۇسخىسىدۇر. ئۇنىڭدا مۇكەممەل بەدىئي شەكىل، كونكرىت ئوبراز، كۆركەم تىل ئارقىلىق مايىتىرىنىڭ پائالىيەتلىرى بايان قىلىنغان.

VI باب قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت

1. فارابى (870 ~ 950) فاراب شەھىرىدە تۇغۇلغان، دەمەشقتە ۋاپات بولغان، 150 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ئەسەر يېزىپ قالدۇرغان.

مەزمۇنى: شائىرنىڭ نەسرىي ئەسەرلىرىدە ناتۇرال فانتىزملىق، گۇمانىزملىق ئىدىيىلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ ئىجادىي ھاياتى، ۋەتەنگە بولغان مۇھەببىتى ۋە روھىي ھالىتى، شېئىرلىرىدا كۆچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ، خەلقپەرۋەرلىك روھ، ئىلىمگە بولغان مۇھەببەت ئىپادىلەنگەن.

2. يۈسۈپ خاس ھاجىپ (1020 ~ 1085) قەشقەردە تۇغۇلۇپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان، مەشھۇر ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» 1069 ـ 1070 ـ يىللىرى يېزىلىپ، 1074 ـ يىلى ھەسەن بۇغراخانغا تەقدىم قىلىنغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى: قاراخانىيلار دەۋرىدىكى دۆلەتنىڭ، جەمئىيەتنىڭ ھەممە ساھەلىرىنگىچە توختىلىپ، ئادەمنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنى بىلىم، ئەقىل، ئادالەت، دۆلەت، قانائەت دېگەن تۆت ئاساسىي ئامىلغا باغلاپ، ئۇلارنىڭ تىپىك مىسالى سۈپىتىدە بىلىم ـ ئەقىلنى ئۆگدۈلمىش ئىسىملىك بىر كىشىگە، ئادالەتنى كۈنتۇغدىغا، دۆلەتنى ئايتولدىغا، قانائەتنى ئودغۇرمىشقا تەقلىد قىلىپ، دېمەكچى بولغان پىكىرلىرىنى ئەدەبىي يول بىلەن جانلىق تەسۋىرلىگەن.

3. «قۇتادغۇ بىلىك» تېكى ئۇچ چوڭ مۇناسىۋەت: (1) ئىلىمنىڭ دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ گۈللىنىشىگە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى. (2) قانۇننى ئادىللىق بىلەن ئىجرا قىلىش، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر بولۇش. (3) پادىشاھ ـ بەگلەردە

ئەخلاق - پەزىلەتنىڭ بولۇش - بولماسلىقىنىڭ جەمئىيەتنىڭ ئەخلاق ئۆلچەملىرى، دۆلەت قانۇنىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ياكى بۇزۇلۇشىغا بولغان مۇناسىۋىتى.

ئەسەردىكى پېرسوناژلار: ئەسەردە توققۇز نەپەر پېرسوناژ پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ. ئاساسلىقى شۇكى، كۇنتۇغدى — ئاپتور ئەدەبىي يول بىلەن تەسۋىرلىگەن غايىۋى دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانى، دانا، ئاقىل، ئادىل، مېھرىبان، قابىل خاقانىنىڭ سىمۇولى، پۈتكۈل ئۆمرىنى ئەل - يۇرتنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن بېغىشلىغان غايىۋى ئوبراز. ئايتولدى — بەخت - سائادەت سىمۇولى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن، غايىۋى دۆلەتنىڭ ۋەزىرى. ئەسەردە ئىككى خىل خۇسۇسىيەتتە تەسۋىرلەنگەن: بىرى، غايىۋى دۆلەتتىكى ئادىل ھۆكۈمراننىڭ سادىق يارەمچىسى؛ يەنە بىرى، بەخت - سائادەتنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇنى تۇتۇپ تۇرۇشنىڭ چارىسىنى بىلگۈچى دانىشمەن. ئۆگدۈلمىش — ئەقىل - پاراسەت سىمۇولى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن، غايىۋى - ئادالەتلىك دۆلەت ۋەزىرىنىڭ ئوغلى، ئىز باسارى، ئەل - يۇرتنىڭ بەختى ئۈچۈن پۈتكۈل ۋۇجۇدىنى سەرپ قىلىدىغان، بىلىم بىلەن ئىش كۆرىدىغان، ئالىيجاناپ، غايىۋى پېرسوناژ. ئودغۇرمىش — ئاقىلانە ۋە قانائەتنىڭ سىمۇولى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن، ئادالەتلىك غايىۋى دۆلەتتىكى غاردا ئىستىقامەتكە بېرىلگەن زاھىد، مۇرەككەپ يارىتىلغان بەدىئىي ئوبراز، ئەل - يۇرتنىڭ يېتەكچىلىرىگە ئەلنى باشقۇرۇشقا دائىر ياخشى مەسلىھەتلەرنى بېرىشنى ۋىجدانىي بۇرچ دەپ بىلىدىغان ئوبراز.

4. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ دۇنياۋى ئەھمىيىتى: بۇ ئەسەر دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدا بەلگىلىك ئورۇنغا ئىگە. ئۇ ئەينى دەۋر شەرق ۋە غەرب يازما يادىكارلىقلىرى ئىچىدە بىر پۈتۈن دەۋرنىڭ نادىر دەستۇرى سۈپىتىدە ئۆزىنىڭ مەھەللى تارىخى قىممىتىدىن ھالقىپ، شەرق مەدەنىيەت تارىخىدا نوپۇزلۇق قامۇس بولغان.

5. مەھمۇد قەشقەرى (1020 ~ 1117) قەشقەرلىق. ئۇنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «تۈركىي تىللار سىنتاكسىسىنىڭ جەۋھەرلىرى» ناملىق ئەسەرلىرى بار.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» — ئەرەب تىلى بىلەن تۈركىي تىلىنىڭ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق لۇغىتى بولۇپ، 1072 - 1074 - يىللىرى

يېزىلىپ، ئوبۇلقاسىم مۇقتەدى بى ئەمرۇللا ھەزرەتلىرىگە تەقدىم قىلىنغان.

«دىۋان» غا 7500 پارچە سۆزلۈك، 242 پارچە شېئىر ـ قوشاق، 200 پارچىغا يېقىن ماقال ـ تەمسىل كىرگۈزۈلگەن، يەنە بىرقىسىم ئەپسانە، رىۋايەت، قىسسىلەرمۇ بار. ئەسەرنىڭ يېزىلىش مەقسىتى «پۈتمەس ـ تۈگىمەس بايلىق بولۇپ قېلىش»، شۇنداقلا «ئەرەب تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئات بېشى باراۋەرلىكىنى ئۇقتۇرۇش»، «ئۇيغۇر تىلىغا ئېھتىياج بولغانلارنىڭ ئېھتىياجىنى تەمىن ئېتىش» تىن ئىبارەت.

6. ئەھمەد يۈكنەكى (1110 ~ 1180) نىڭ ئەسىرى «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» دىداكتىك داستان بولۇپ، ئەسەردە ئەدەپ ـ ئەخلاق، ئىلمىنىڭ خاسىيىتى، ئادىل شاھ قارشى قاتارلىق ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي مەزمۇنلار سۆزلەنگەن.

7. ئەھمەد يەسۋى (1005 ~ 1116) ئوتتۇرا ئاسىيا پەلسەپە ـ ئىدىيە تارىخىدىكى مۇھىم شەخس بولۇپ، يەتتەسۇ ۋىلايىتىدىكى يەسسى دېگەن جايدا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ «دىۋان ھېكمەت» ناملىق شېئىرلار توپلىمى بار.

«دىۋان ھېكمەت» تە ئاپتور رېئال دۇنيانى پەلسەپىۋى نۇقتىدىن تەنقىدلىگەن، زالىملار، پارىخور ئەمەلدارلار، قارا كۆڭۈل دىن ئەھلى، ئاچ كۆز، پىخسىقلارنى سۆككەن، مېھنەتكەش، خارلانغان ئەمگەكچى خەلقىگە ھېسداشلىق قىلغان. ئۇنىڭدىكى شېئىرىي رېتىم، شېئىرىي تىل ۋە باشقىلار ئۆرنەك قىلىشقا ئەرزىيدۇ، ئەدەبىي پارچىلاردا ئىستىلىستىك ۋاستىلەر دەل ۋە مۇۋاپىق قوللىنىلىپ، مەقسەتنى ئىپادىلەشنىڭ ئۈنۈملۈك ۋاستىسى قىلىنغان.

VII باب چاغاتاي دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت

(1224 ـ 1348 يىللار)

1. چاغاتاي دەۋرىدىكى تىل ۋە ئەدەبىيات خاقانىيە تىلى ۋە خاقانىيە ئەدەبىياتىنىڭ داۋامى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ دەۋردە ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىي تىل ۋە ئاساسىي يېزىق بولغان.

جانىبەگ ئوغلى ئۆگدۈلمىش (1180 ~ 1270) نىڭ «جانىبەگ ئوغلى ئۆگدۈلمىشنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەنلىرى» ناملىق كىتابى ھەم تارىخىي ھەم بەدىئىي خاراكتېردىكى بىئوگرافىك ئەسەر.

يۇسۇپ سەككاكىنىڭ ئەسىرى «مەتلىئۇل ئۇلۇم» ئەرەب تىلىدا يېزىلغان. بۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇنى تىل - ئەدەبىيات قاتارلىق 13 تۈرلۈك ئىلىمگە ئالاقىدار.

رابغۇزى رابات ئوغۇز دېگەن جايدا ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ «قىسەسۇل ئەنبىيا» ناملىق ئەسىرى بار. ئەسەرنىڭ مەزمۇنى: كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىدىكى ئىلاھىي مۇقەددەسلىك ئىدىيىسىنى كونكرېتلاشتۇرۇپ، رېئال ئادەم ۋە ئۇلارنىڭ ئېسىل پەزىلەتلىرىنى مۇئەييەنلەشتۇرگەن؛ ياخشى ئىدىيە، ياخشى ئەخلاق ۋە ياخشى خىسلەتلەرنى ئىنسان ئەخلاقىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى دەپ قاراپ، ئېسىل پەزىلەتلەرنى زوق - شوخ بىلەن مەدھىيىلىگەن. بۇلار ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى پەيغەمبەرلەرنىڭ پائالىيەت ۋاستىسى بىلەن ئىلگىرى سۈرۈلگەچكە، كېيىنكى دەۋردىكى ئىنسانىي پەزىلەتلەرنىڭ ياخشى ئۆرنىكى ۋە تەشۋىق قورالى بولغان.

مۇھەممەد خارەزمى لىرىك شائىر، ئۇنىڭ ئەسىرى «مۇھەببەتنامە» 1353 - يىلى يېزىلغان. XVI ئەسىر ئۇيغۇر قارلۇق شېئىرىيىتىنىڭ نادىر ئۇلگىسى. ئەسەر 11 قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئاشىقنىڭ تىلىدىن يېزىلغان 11 پارچە شېئىرى سالامنامە شەكلى بىلەن پۈتۈلگەن، مەزمۇنى چوڭقۇر، ھېسسىيات قويۇق.

جامال قارشى «سۇررائخ لۇغىتى» نى، كېيىن ئەرەب تىلىدا «سۇررائخ لۇغىتىگە ئىلاۋە» دېگەن ئەسەرنى يازغان. بۇ ئەسەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆتكەن بەزى خانلىقلارنىڭ تارىخىدىن پارچە، مەشھۇر شەخسلەرنىڭ تەزكىرىلىرى، بەزى شەھەر يوللىرى، قۇرۇلۇشى، مەنزىرىسى ۋە مەھسۇلاتى بايان قىلىنغان.

بۇ دەۋردىكى تەرجىمە ئەسەرلەر: «قۇرئان كەرىم» (ئاپتورى نامەلۇم)، «گۈلىستان بىتتۇركى» تەرجىمە قىلغۇچى سەيفى سارايى قاتارلىقلار.

VIII باب يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

1. بۇ دەۋردىكى تارىخشۇناسلار

لىيەن شىشەن قىيا — لياۋ، سۇڭ سۇلالىسى تارىخلىرىنى تۈزۈشكە، ئۇنىڭدىن باشقا «يېڭى ئاق خاتىرىلىرى»، «شىيەنزۇڭ خاتىرىلىرى» نى تۈزۈش، تەھرىرلەشكە قاتناشقان.

سارابان — يۇەن پادىشاھى توقتۇن تۆمۈرگە ئۇستاز بولغان، «جىن تارىخى» نى تۈزۈشكە قاتناشقان.

يۈجۇ، چولپان سالى — ئۇلار «سۇڭ تارىخى» نى تۈزۈشكە ۋە تەھرىرلەشكە قاتناشقان.

قۇتلۇقدۇرمىش، ئارۇن تۆمۈر — «موڭغۇللار ئەپىي تارىخى» نى تۈزۈشكە قاتناشقان.

بۇيان — ئۇيغۇر قارلۇق قەبىلىسىدىن. ئۇ «جىن تارىخى» نى تۈزۈشكە قاتناشقان.

2. بۇ دەۋردىكى تەرجىمانلار

ئەنزاق — بەشبالىقلىق ئۇيغۇر. ئۇ، خەنزۇ، ئۇيغۇر، موڭغۇل تىللىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن، «شاڭنامە. ۋۇيى تەزكىرىسى»، «جىنگۈەن يىللىرىدىكى مۇھىم سىياسىي ئىشلار بايانى»، «ئۆرنەك»، «ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۆرنەكلىرى»، «قىيىن كىسەللىكلەر»، «دورىلار دەستۇرى» قاتارلىق كىتابلارنى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدىكى موڭغۇل يېزىقىغا تەرجىمە قىلغان.

بىلاناشىل بەشبالىقلىق ئۇيغۇر. ئۇ، سانسكرت، ئۇيغۇر، تىبەت، موڭغۇل تىللىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن، «سورۇنگامە»، «ساماتخىنومى»، «ماھايانا سۇترالانكاراتىكا»، «پراجنا پارامىتانومى»، «چوڭنىرۋان نومى»، «ماھايانامەزھىپىنىڭ ئەخلاق ـ پەزىلەتلىرىگە مەدھىيە» قاتارلىق ئالتە خىل بۇددا نومىنى خەنزۇ، سانسكرت، تىبەت تىللىرىدىن موڭغۇلچىغا تەرجىمە قىلغان.

3. ئەدىبلەر

گۇەن يۈنشى (1286 ~ 1324) — ئۇيغۇر. ئۇنىڭ

شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى زامانىدىن زارلىنىش، تەرەققىياتچىلىق خاھىشىنى ئىپادىلەش، ۋەتەننىڭ گۈزەل مەنزىرىسىنى كۈيلەش، تىنچ مۇھىتنى تەسۋىرلەش، سەمىمىي ئىشق ـ مۇھەببەتنى كۈيلەش، ۋاپاسىزلىققا نەپرەت بىلدۈرۈش.

سەيدۇللا (1305 ~ 1355) — شىنجاڭلىق ئۇيغۇر. ئۇنىڭ «يەنمىن توپلىمى» ناملىق نەسرىلەر توپلىمى بار. ئەسەرلىرىدە كەمبەغەل پۇقرالارنىڭ ئېچىنىشلىق تۇرمۇشىغا ھېسداشلىق قىلغان، ئۇرۇش پاجىئەسى ۋە ئەمەلدارلارنىڭ ۋەھشىيلىكىنى سۆككەن. ماۋزېدۇڭ تۆتىنچى تومىدىكى «پارە ـ پارە بولۇۋاتقان ئەكسىيەتچىلەر نېمە ئۈچۈن يەنە تىنچلىق دەپ جار سالىدۇ» دېگەن ماقالىسىدە ئۇنىڭ «شتۇچىڭغا چىققاندا» ناملىق شېئىرىدىن نەقىل ئالغان.

مازۇچاڭ (1278 ~ 1339) — شىنجاڭلىق ئۇيغۇر. ئۇنىڭ «شى تيەن توپلىمى» دېگەن ئەسىرى بار. ئەسەردە خەلقنىڭ ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىگە ئىچ ئاغرىتىدۇ، سىنىپىي زىددىيەتلەرنى پاش قىلىدۇ، زۇلمەت دۇنياسىغا نارازىلىقىنى ئىپادىلەيدۇ، ئېكسپىلاتاتورلارنىڭ بولاڭ ـ تالاڭلىرىنى پاش قىلىدۇ.

نەي شيەن (1310 ~ 1368) — شىنجاڭلىق ئۇيغۇر. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى «چى تەي توپلىمى»، «يېڭى قاش غەزلى»، «يۇفي قەبرىسىگە زىيارەت» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

شۇڭفۇ (1270 ~ 1350) — شائىر ۋە نەسرىي غەزەلچى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ «غەربىي كۆلدىكى مەدھىيىلەر»، «باھار»، «قەسىر ئالدىدىكى خۇشاللىق» قاتارلىق نەمۇنىلىك ئەسەرلىرى بار. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تېما دائىرىسى كەڭ، تۇرمۇش ئەمەلىيىتىنى قويۇق ھېسسىيات ئارقىلىق ئىپادىلەشكە تىرىشىدۇ.

گاۋكىگۇڭ (1248 ~ 1310) — شىنجاڭلىق ئۇيغۇر. شائىر ۋە رەسسام. ئۇنىڭ «فاڭ شيەن توپلىمى» ناملىق بىر ئەسىرى بار، «يۈەن نەزمىلىرىدىن تاللانما» غا 20 كۈپلېت شېئىرى كىرگۈزۈلگەن.

شيەيۈلى شىنجاڭلىق ئۇيغۇر. ئۇنىڭ «شيەيۈلى توپلىمى» ناملىق بىر ئەسىرى بار.

شىن ۋېن فاڭ — شىنجاڭلىق ئۇيغۇر. ئۇنىڭ «تاڭ دەۋرىدىكى

ئۆلىمالارنىڭ تەرجىمھالى» دېگەن ئەسىرى، ئۇنىڭدىن باشقا بىر بۆلۈك شېئىرلىرى بار.

IX باب تۆمۈرىلەر دەۋرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى
(1370 ~ 1507 ـ يىللار)

1. تۆمۈرىلەر دەۋرى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مەزمۇنى كەڭ، تەسىرى كۈچلۈك. بۇ دەۋر ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تۈركىي مەدەنىيىتىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ئەرەب ۋە پارس مەدەنىيىتى كاتېگورىيىسى بىلەن پارالىل ھالدا ئۆز نۇپۇزىنى ۋە تەسىرىنى نامايان قىلغان، ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسلىق يېزىق بولۇپ نۇرغۇنلىغان نادىر ئەسەرلەر ۋە مەشھۇر توپلاملار مۇشۇ يېزىق بىلەن تۈزۈلگەن. ھراتنى مەركەز قىلغان تۈركىي مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ نەمۇنىسى بولۇپ، ئۆز تەسىرىنى سىرتلارغىمۇ كۆرسەتكەن.

2. لۇتفىي (1366 ~ 1465) ھراتتا ياشاپ شۇ يەردە ۋاپات بولغان، ئۇيغۇر ۋە پارس تىللىرىدا 20 دىن ئارتۇق ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى: «دىۋان لۇتفىي»، «گۈل ۋە نەۋرۇز»، «مەشھەنۇل ھەققايىق» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئۇ يەنە شەرپىدىن ئەلى يەزدىنىڭ «زەپەرنامە» داستانىنى پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان، نەۋائىي بۇ ئۇلۇغ زاتنى ئۇستاز سۈپىتىدە تىلغا ئېلىپ ئۆزىنىڭ «مەجالىسۇن نەفائىس» دېگەن ئەسىرىدە «ئۇيغۇر ئىبارەتىنىڭ فۇسۇھاسى، تۈرك ئەلفازىنىڭ بۇلاغاسى، پەسىھ ۋە بەلىغ ئەدىب» دېگەن.

«گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانى: 1411 ـ يىلى يېزىلغان. شائىر نەۋرۇز بىلەن گۈل ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت ۋەقەسى ئارقىلىق، ئەينى دەۋردىكى فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرىنى ئېچىشنى مەقسەت قىلغان، ناھەقچىلىقنى تۈپ يىلتىزىدىن يوقىتىپ بىرلىككە كەلگەن قۇدرەتلىك، باياشات دۆلەت قۇرۇش ئارزۇسىنى ئىپادىلىگەن، ئاياللار ئازادلىقى مەسىلىسىنى جىددىي مەسىلە سۈپىتىدە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن تىلغا ئالغان.

3. ئاتايى XV ئەسىردە خۇراساندا ياشىغان، ئۇنىڭ «دىۋان ئاتايى»

ناملىق بىر توپلىمى بار. شائىر يار ـ جانان ۋاستىسى ئارقىلىق جەمئىيەتنىڭ قاراڭغۇلۇقىنى پاش قىلغان.

4. مەۋلانى سەككاكىنىڭ «دىۋان سەككاكى» ناملىق توپلىمى بار. ئۇ، قەسىدە ژانىرىنى باشلىغان ۋە ۋايىغا يەتكۈزگەن. بۇ ھال پۈتۈن ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا شېئىرىيەتتە مۇھەببەت تېمىسىدىن بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئىجتىمائىي تېما دائىرىسىگە ئۆتكەنلىكىنى نامايان قىلغان. نەۋائىي سەككاكىغا يۈكسەك باھا بېرىپ ئۆزىنىڭ «مەجالىسۇن نەفائىس» ناملىق ئەسىرىدە «دەۋرىمىزنىڭ مالىكۇل كالامى، ئۇيغۇر ئىبارەتىنىڭ فۇسۇھاسى، تۈرك ئەلفازىنىڭ بۇلاغاسى» دەپ ئاتىغان. شائىر تۈرك تىلىنى قوغداش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا ئۇنۇملۇك خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن.

5. يۈسۈپ ئەمىرى XV ئەسىردە ماۋۇرائۇننەھىردە ياشىغان، ئۇيغۇر پارس تىللىرىدا نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇنىڭ «دىۋان ئەمىرى»، «دەھنامە»، «بەڭ ۋە چاغىر مۇنازىرىسى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

6. يەقىنىي XV ئەسىردە ماۋۇرائۇننەھىردە ياشىغان، ئۇيغۇر، تۈرك، پارس تىللىرىدا ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇنىڭ «ئوق ۋە ياي» ناملىق مۇنازىرە خاراكتېرىدىكى ئەسىرى بار.

7. ئەھمەدىي XV ئەسىردە ياشىغان، ئۇنىڭ «مېۋىلەر مۇنازىرىسى»، «سازلار مۇنازىرىسى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

8. مەجلىسى XVI ئەسىرلەردە ياشىغان. ئۇنىڭ «سەيفۇل مۇلۇك ۋە بەدىئۇل جامال» ناملىق داستانى بار. شائىر ئۇنىڭدا ئىككى ياشىنىڭ مۇھەببەت سەرگۈزەشتلىرى ئارقىلىق ۋاپا، ساداقەت، مەردلىكنى كۈيلەيدۇ.

9. ئەلىشىر نەۋائىي (1441 ~ 1501) ھىراتتا تۇغۇلۇپ شۇ يەردە ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ «چاھار دىۋان»، «خەمسە»، «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن»، «مەجالىسۇن نەفائىس»، «مەھبۇبۇل قۇلۇب»، «دىۋان فانىي»، «لىسانۇتتەير»، «مىزانۇل ئەۋزان» قاتارلىق يىرىك ئەسەرلىرى بار.

«چاھار دىۋان» (خەزائىنۇل مەئانى) لىرىك شېئىرلار توپلىمى بولۇپ، ئۇنىڭ تۈزۈلۈش تەرتىپى كىشىلەرنىڭ ئۆمرىگە تەققاسلانغان تۆت توپلامدىن ئىبارەت.

«چاهار دىۋان» غا 16 خىل 3132 پارچە لىرىك ژانىردىكى شېئىرلار كىرگۈزۈلگەن. 45000 مىسرادىن تەركىب تاپقان. ئەسەردە ۋەتەن ۋە خەلققە مۇھەببەت، چىن ئىنسانىي ئىشق ـ مۇھەببەت، ئەدەپ ـ ئەخلاق كۆيلەنگەن، ناچار ئىللەت، يامان خاھىش، مەنمەنچىلىك، ھاكاۋۇرلۇق قامچىلانغان، رىياكار سوپى ـ ئىشانلار قاتتىق تەنقىدلەنگەن.

«خەمسە نەۋائىي»، «ھەيرەتۇل ئەبرار»، «پەرھاد ـ شېرىن»، «لەيلى ـ مەجنۇن»، «سەبئەئى سەييار»، «سەددى ئىسكەندەر» دىن ئىبارەت بەش داستاندىن تەركىب تاپقان. «خەمسە» نىڭ بىرىنچى داستانىدا پەلسەپىۋى مەزمۇن ئىپادىلەنگەن. بەشىنچى داستانى غايىۋى دۆلەت ۋە غايىۋى ئادىل شاھ مەزمۇنى بىلەن يېزىلغان. قالغان ئۈچ داستانى ئىشق ـ مۇھەببەت ۋە مېھنەتكە بېغىشلانغان بولۇپ، بۇ مەزمۇنلار ئوخشاشمىغان يوللار بىلەن ئىپادىلەنگەن.

ئىلمىي ئەسەرلىرىدىن «مەھبۇبۇل قۇلۇب» — ئۇچ قىسىملىق ئەسەر. ئۇنىڭدا شائىرنىڭ پۈتكۈل ھاياتىدىكى تەجرىبە ۋە بىلىم يەكۈنلەنگەن.

«مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» — ئەينى دەۋردىكى پارس تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىلمىي قىممىتىنى ئىلمىي رەۋىشتە ئەمەلىي مىساللار بىلەن سىستېمىلىق ھالدا شەرھلەپ چۈشەندۈرگەن ئەسەر.

«مەجالىسۇن نەفائىس» — نەۋائىيدىن ئىلگىرى ئۆتكەن ۋە زامانداش شائىرلارنىڭ ھاياتىدىن، ئىلمىي پائالىيەتلىرىدىن ئۈچۈر بېرىدىغان تەرجىمىي خاراكتېرىدىكى ئەسەر.

X باب يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت

(1514 ~ 1678 ـ يىللار)

1. سەئىدى (1486 ~ 1533) — يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى، مەشھۇر ئەدىب. ئۇ، ئۆز ئەسەرلىرىدە ئىنسانىي

مۇھەببەت ئىدىيىسىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، دۇنياۋي ئەدەبىيات تېمىسىنى بېيىتتى.

2. رەشىدي (1510 ~ 1560) — سەئىد خانىنىڭ ئوغلى، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تۇنجى ۋارىسى، مەشھۇر ئەدىب، سىياسىئون، ھەربىي ئالىم. ئۇنىڭ «دىۋان رەشىدي»، «كىتابي تەربىيە - ئەنتەربىيە»، «سالاتىننامە»، «مەشۇقنامە» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. ئۇ، ئەسەرلىرىدە، ھەق - ئادالەتنى كۈيلەيدۇ، ئىنسانىي مۇھەببەت باغلايدۇ، ئىلىم - مەرىپەتنى كۈيلەيدۇ.

3. ئاماننىساخان (1523 ~ 1557) — «دىۋان نەفىسى»، «ئەخلاقۇل جەمىلە»، «شۇرۇھۇل قۇلۇب» قاتارلىق ئەسەرلىرى بارلىقى مەلۇم، «ئىشرەت ئەنگىز» مۇقامىنى ئىجاد قىلغان. ئۇ، سەئىدىيە خانلىقى دەۋرى مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسىلىشى، ئۇيغۇر 12 مۇقامىنىڭ رەتلىنىشى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان.

4. قېدىرى — يەكەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە تونۇلغان مەشھۇر مۇزىكانت، ئالىم ۋە ئەدىب. ئۇنىڭ «دىۋان قېدىرى»، «دىۋان قېدىرىنىڭ مۇقەددىمىسى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بارلىقى مەلۇم، 12 مۇقامنى رەتلەشكە قاتناشقان.

5. مۇھەممەد مىرزا ھەيدەر (1500 ~ 1551) — يەكەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ياشىغان مەشھۇر ئەدىب. ئۇنىڭ «تارىخي رەشىدي»، «جاھاننامە» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

«جاھاننامە» دە قولغا كەلگەن بەخت - سائادەتنى قەدىرلەش، ئۇنى ئۇزاق مۇددەت ئىگىلەپ تۇرۇشنىڭ ئۆزى كىشىنىڭ قەدىر - قىممىتى — ئابرۇيىنىڭ كاپالىتى، دېگەن ئىدىيە ئىلگىرى سۈرۈلگەن، گۈمانىزم ۋە غايىۋى شاھ، غايىۋى دۆلەت چۈشەنچىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان، ۋاقىتنىنى چاققى تۇتۇپ، ئۆمۈرنى مەنىلىك ئۆتكۈزۈشكە دالالەت قىلىنغان.

6. مىرزا زېرەك چالىش — قاراشەھەرلىك مۇزىكانت ۋە شائىر. سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئۈچۈن ئۆچمەس تارىخي تۆھپىلەرنى قوشقان.

7. ئايازبەك قۇشچى XVI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان شائىر. ئۇنىڭ ئوغلىغا ئاتاپ يازغان «مەھمۇد نامە» ناملىق داستانى ۋە بىر قىسىم شېئىرلىرى بار.

قەسىدىلىرىدە ئابدۇرەشىتخانىنىڭ تەختكە چىققانلىقىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق، سىياسىي، ئىجتىمائىي قاراشلىرىنى، دەۋرگە قارىتا باھا ۋە چۈشەنچىسىنى ئىپادىلىگەن.

8. مەھمۇد جاراس (1620 ~ 1698) — نىڭ «تارىخىي شاھ مەھمۇد جاراس»، «ئەنسىت تالىبىن»، «تارىخىي رەشىدىي زەئلى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

XI خوجىلار دەۋرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

(1678 ~ 1759 ـ يىللار)

1. بۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكى: (1) لىرىك شېئىرىيەت راۋاجلاندى. (2) داستانچىلىق ئەۋج ئالدى. (3) دىداكتىك ئەدەبىيات تەرەققىي قىلدى. (4) تەزكىرە ئەدەبىياتى رونىق تاپتى. (5) تەقلىدىي ئەدەبىيات كۆپەيدى. (6) تەرجىمە ئەدەبىياتى گۈللەپ ياشنىدى.

مەزمۇن جەھەتتە ئادالەتپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك، گۈمانىزم، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرى كەڭ تۈردە تەشۋىق قىلىندى.

بەدئىي مېتود، ئەدەبىي ئېقىم جەھەتتە رېئالىزم، سىمۋولىزم ۋە رومانتىزملىق ئىجادىيەت مېتودى راۋاجلاندى، ئەنئەنچىلىك، كلاسسىزم، تەقلىدچىلىك ئېقىملىرى ماھىيەتنى ئېچىپ تاشلاشتا مۇھىم رول ئوينىدى.

ئاپتورلار قوشۇنى جەھەتتە يازغۇچىلار قوشۇنىنى زورايدى، ئەدەبىلەرنىڭ ئىدىيىسىدە خاھىشچانلىق كەسكىن تۈس ئالدى. ئاپتورلارنىڭ ئورۇنلىشىش دائىرىسىدە ئۆزگىرىش بولدى.

2. خىرقىتى (1634 ~ 1724) — قەشقەرلىق. ئۇنىڭ «مۇھەببەتنامە ـ مېھنەتكامە» ناملىق داستانى بار. ئەسەر دوستلۇق، ئىشق ـ مۇھەببەتكە بېغىشلانغان، ساباۋ، قىزىلگۈل، بۇلبۇل ئوبرازلىرىنىڭ پائالىيىتى ئارقىلىق مەركىزىي ئىدىيە يورۇتۇپ بېرىلگەن. داستانىنىڭ تىلى XVII ، XVIII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر تىلىدۇر.

3. ئابدۇللا خاراباتى (1638 ~ 1730) ئاقسۇدىن. ئۇنىڭ

«كۆللىيات مەسنەۋى خاراباتى» ناملىق ئەسىرى بار. ئۇ، دىداكتىك ئەسەر بولۇپ، تۇرلۈك ۋاستىلەر ئارقىلىق ئەخلاق چۈشەنچىلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان ۋە شەرھلەنگەن.

4. مەھزۇن خوتەنى — خوتەندە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان شائىر. ئۇنىڭ «دىۋان مەھزۇن» ناملىق توپلىمى، «قوغۇنلار مۇنازىرىسى» ناملىق داستانى داڭلىق بولۇپ، مۇنازىرە شەكلىدە يېزىلغان، سىمۋولىستىك ئوبرازلار ئارقىلىق جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئېچىپ بېرىلگەن.

5. زەلىلى (1676 ~ 1755) يەكەندە ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ، ئۆز ئۆمرىدە سەپەرنى ئىختىيار قىلىپ، خوتەن، قەشقەر، ئاقسۇ، قۇمۇللارغىچە بارغان. ئۇ يەرلەردە مەشھۇر مازايى - ماشايىقلاردا يېتىپ - قوپۇپ، ئىستىقامەت بىلەن شۇغۇللىنىش بىلەن بىرگە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ «دىۋان زەلىلى»، «تەزكىرەئى چېھىلتەن»، «تەزكىرەئى خوجى مۇھەممەد شېرىپ»، «سەپەرنامە» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. ئاپتور پارس تىلىدىمۇ ئەسەر يازغانلىقى مەلۇم.

«دىۋان زەلىلى» دە ئادالەتپەرۋەرلىك، خەلقچىللىق، مەرىپەتچىلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك... قاتارلىق ئىدىيىلەر ئىلگىرى سۈرۈلگەن، ئالدامچى، رىياكار سوپىلار قاتتىق قامچىلانغان، پارىخور ئەمەلدارلار، ئىنسانىيەت قېلىپىدىن چىقىپ كەتكەن بىرقىسىم خۇمسىلار قاتتىق تەنقىد قىلىنغان.

«سەپەرنامە» دە ئاپتور ئۆزىنىڭ كۆرگەن - بىلگەنلىرى ۋە ئەسلىمىلىرى توغرىسىدا بايان بېرىدۇ، خەلقپەرۋەرلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك، مەرىپەت ئىدىيىسى، زامانىدىن زارلىنىش خاھىشى ئىپادىلەنگەن.

6. نۆبىتى (1691 ~ 1760) — خوتەندە ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان شائىر. ئۇنىڭ «دىۋان نۆبىتى» دېگەن توپلىمى بار.

«دىۋان نۆبىتى» دە ئاپتور خەلقچىللىق، گۇمانىزم، مەرىپەتپەرۋەرلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك، تەرەققىيپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرىنى ئالغا سۈرۈپ، جاھىللىق، تەركىدۇنياچىلىق، ۋەھدەتە ۋاپا قىلماسلىقلارغا قارشى ئوت ئاچىدۇ. نۆبىتىنىڭ «رەۋزىگە مانەند

خىيال ئەت خوتەننى» دېگەن شېئىرى داڭلىق بولۇپ، ئۇنىڭدا ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى كۈچەپ تەرغىب قىلىنغان، ئۆز يۇرتىغا بولغان سەمىمىي مۇھەببەت تۇرلۇك ئۇسۇللار ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن.

7. سالاھى XVIII ئەسىردە قەشقەردە ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان شائىر. ئۇنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» ناملىق داستانى بار. داستاندا سىمۋولىستىك ئوبراز — گۈل، بۇلبۇل، ساباھ ئارقىلىق جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي ئىدىيە ئېچىپ بېرىلگەن، ئىنسانىي ئىشق ـ مۇھەببەت، ئىنسانىي ئەركىنلىك، ۋاپادارلىق ۋە ساداقەتمەنلىك تەرغىب قىلىنغان.

8. مەشھۇرى XVIII ئەسىردە يەكەندە ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان شائىر. ئۇنىڭ «دىۋان مەشھۇرى» ناملىق ئەسىرى بار. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا رېئال ھاياتقا بولغان مۇھەببەت كۈيلىنىپ، نادانلىق، خۇراپاتلىق قامچىلانغان، بىلىمنىڭ خاسىيىتى ئۇلۇغلىنىپ كىشىلەرنى ئىلىم ئىگىلەشكە دەۋەت قىلىنغان.

9. ئەرشى (1685 ~ 1756) نىڭ «دىۋان ئەرشى» ناملىق توپلىمى بار. توپلامدا خەلقچىللىق، تەرەققىيپەرۋەرلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە ئىلىمپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرى كۈچەپ تەرغىب قىلىنغان، ئادىمىيلىك ئۇلۇغلانغان.

10. گۇمنام XVIII ئەسىردە قەشقەردە ياشىغان. ئۇنىڭ «دىۋان گۇمنام» ناملىق توپلامى بار. ئۇنىڭ «كاشغەر» ناملىق رادىپلىق غەزىلى داڭلىق بولۇپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك نىڭ يۇقىرى چەكتە ئوتتۇرىغا قويۇلغان، مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ نەۋائىينىڭ «مەھبۇبۇل قۇلۇب» دېگەن ئەسىرىنى كۆچۈرۈپ چىققانلىقى مەلۇم.

XII باب ئابدۇرېھىم نىزارى دەۋرى ئەدەبىياتى

(1659 ~ 1864 ـ يىللار)

1. ئابدۇرېھىم نىزارى دەۋرى: بۇ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىنى دەۋرلەرگە بۆلۈش ئۇچۇن مەخسۇس قوبۇل قىلىنغان

ئاتالغۇ. ئۇ، مانجۇ ئاقسۆڭەكلىرى خوجىلارنى ۋاستە قىلىپ، شىنجاڭنى تىنجىتقان 1759 ـ يىلىدىن 1864 ـ يىلى كۆچا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغانغا قەدەر بولغان تارىخىي جەريانىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ دەۋردە ئۇيغۇر ئاپتورلار ئۇيغۇر، پارس ۋە ئەرەب تىللىرىدا ئىجاد قىلغان ئەدەبىي ئەسەرلەر نىزارى دەۋرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى دەپ ئاتىلىدۇ.

2. بۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئاپتورلار قوشۇنى زورايدى، ئەسەرلەرنىڭ ھەجمى كۆپەيدى، ژانىر، شەكىل ھەر خىل بولدى، ئەسەرلەرنىڭ ئىدىيىۋىلىكىدە ئۆزگىرىش بولدى، ئىجادىيەت مېتودىدا تۈپتىن ئۆزگىرىش بارلىققا كەلدى، كلاسسىزملىق ئەدەبىي ئېقىم ئاساسىي ئېقىم بولدى. ئىلمىي ئىجادىيەتتە يېقىنقى دەۋر قامۇسچىلىق ئېقىمى شەكىللەندى، كوللېكتىپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش جانلاندى، تەزكىرە ئەدەبىياتى گۈللەندى. تەرجىمىچىلىك جانلاندى، ئەدەبىياتىنىڭ ئىجتىمائىي كۆچلەر بىلەن ئالاقىسىدا يېقىنلىق بارلىققا كەلدى، خەلق ئاغزاكى ئىجادىيەتلىرىنى توپلاش، رەتلەش ئىشى جانلاندى.

3. سادىقى (1725 ~ 1849) قەشقەردە ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان، مەشھۇر جامائەت ئەربابى، ئاتاقلىق ئەدىب. ئۇنىڭ «تەزكىرەئى ئەزىزان»، «زۇبدەتۇل مەسائىل ۋەلئاقائىد»، «تەزكىرەئى ئەسھابۇل كەھىب»، «ئادابۇسسالىھىن»، «رىسالەھى كەسپىتار» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. مىرزا ھەيدەرنىڭ «تارىخىي رەشىدى» ناملىق ئەسىرىنى پارسچىدىن، تەبەرىنىڭ «تارىخ تەبەرى» ناملىق ئەسىرىنى ئەرەبچىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان، «مەسنەۋى شېرىپ» كە «ھەدىيەنامە» يېزىپ، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مەقبەرىسىگە تەقدىم قىلغان.

«تەزكىرەئى ئەزىزان» دا ئۇيغۇرلارنىڭ تەقدىرى، ھۆرلۈك ئۈچۈن بولغان كۈرەشلىرى تەسۋىرلەنگەن، خەلقنىڭ ئېزىلىشكە قارشى ھۆرلۈكنى تەلەپ قىلىش ئارزۇلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، XVIII ئەسىرلەردە جەنۇبىي شىنجاڭدا مەۋجۇت بولغان ئەدەبىي ھايات توغرۇلۇق مەلۇمات بېرىلگەن؛ لىرىكىلىرىدا ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك، ئادالەتپەرۋەرلىك قاراشلىرى ئىپادىلەنگەن.

4. موللا نیاز — خوتەننىڭ چىرىيە ناھىيىسىدىن. ئۇنىڭ «تۆت ئىمام تەزكىرىسى»، «شېئىرلار» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. ئۇ، ھەجۋى شېئىر يېزىش ماھىرى بولۇپ، ھەجۋىلىرىدە جەمئىيەتتىكى تۇرلۇك يامان خاھىش ۋە ناچار ئىللەتلەرنى كۈچلۈك ھەجۋى قامچىسى ئاستىغا ئالىدۇ.

5. قەلەندەر خوتەندە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان شائىر. ئۇنىڭ «دىۋان قەلەندەر» ناملىق توپلىمى، «خوتەن قەسىدىسى» ناملىق داستانى مەشھۇر. لىرىكىلىرىدا يار ـ جانان ۋاستىسى ئارقىلىق، ئىنسانىي ئىشق ـ مۇھەببەتنى، ۋەتەنپەرۋەرلىكنى، خەلقپەرۋەرلىكنى كۈيلىگەن.

6. ئابدۇرېھىم نىزارى (1776 ~ 1851) قەشقەردە ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان، زوھۇردۇن ھېكمىبەگنىڭ ھۇزۇرىدا كاتىپ بولۇپ ئىشلىگەن، بۇ مەزگىللەردە ئۆز ئەتراپىغا شائىر ۋە بىلىملىك كىشىلەرنى توپلاپ، بۇ دەۋر ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن كۆپ كۈچ چىقارغان ۋە دىۋانلارنى تۈزگەن. ئۇنىڭ «مۇقەددىمە»، «پەرھاد ـ شېرىن»، «مەھزۇن گۈلىنىسا»، «زادۇل نەجاد»، «رابىئە ـ سەئىدىن»، «ھېكايەتى غېرىپ»، «مۇخەممەسلەر»، «دىيارى ئىمام» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. ئۇ، زىيائىي بىلەن بىرلىكتە «چاھار دەرۋىش» داستانىنى يازغان. نىزارىنىڭ يەنە زامانىسىنىڭ رېئال ئىجتىمائىي مەسىلىلىرىگە بېغىشلانغان «رابىئە ـ سەئىدىن» داستانى بار.

«رابىئە ـ سەئىدىن» دە فېئودالىزم دەۋرىدە ئەركىن ئىشق ـ مۇھەببەتنىڭ مەھرۇم قالغان ئىككى ياشىنىڭ مۇھەببەت پاجىئەسىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئۆز دەۋرىنىڭ قاراڭغۇ تەرىپىنى ئېچىپ كۆرسەتكەن، بۇ ئارقىلىق جەمئىيەتتىكى ئەركىسىز ياشلارنىڭ سەممىي مۇھەببەتگە ھېسداشلىق قىلىپ، پېقىرلارغا ئىچ ئاغرىتقان، پەرزەنت مۇھەببىتىنى چۈشەنمەيدىغان، پۇلخۇمار كىشىلەرنى قاتتىق تەنقىدلىگەن.

7. زىيائىي قەشقەردە ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ «مەسئۇد ـ دىلئارام»، «ۋاموق ـ ئۇزرا»، «مەھزۇنۇل ۋائىزىن»، «مۇشۇك بىلەن چاشقان» قاتارلىق

ئەسەرلىرى بار. ئابدۇرېھىم نىزارى بىلەن بىرلىكتە «چاھار دەرۋىش» داستانىنى يازغان؛ ئۇ يەنە تۇردۇش ئاخۇن غېرىبى بىلەن بىرلىكتە «غېرىبىلەر ھېكايىتى» ناملىق كۇللىياتنى تۇزۇشكە قاتناشقان.

8. تۇردۇش ئاخۇن غېرىبى (1802 ~ 1860) قەشقەردە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ، ئابدۇرېھىم نىزارى بىلەن بىرلىكتە زوھۇردۇن ھېكمىبەگ كاتىباتخانىسىدا كاتىپلىق قىلغان. غېرىبى ئاپتورلار بىلەن بىرلىشىپ بۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قىلغان. ئۇنىڭ «كىتابى غېرىپ»، «غەزەللەر»، «بەھرام گۆر» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

«كىتابى غېرىپ» تا ئاپتور مېھنەتكەش خەلق ئاممىسىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى، ھۇنەرۋەن ـ كاسىپلار ۋە ئۇلارنىڭ جەمئىيەتكە قوشقان تۆھپىسى توغرىسىدا توختىلىپ، مېھنەتكەش خەلق ئاممىسىنىڭ جەمئىيەتنى گۈللەندۇرۇشتىكى رولىنى ئىلمىي رەۋىشتە ئانالىز قىلىپ چىققان.

9. سەبۇرى قەشقەردە ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ «نەۋائىينىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى توغرىسىدا»، «دىۋان سەبۇرى»، «ماقالات»، «بەھرۇل ئەنساپ» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

«ماقالات» ئەينى دەۋردىكى ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە بېغىشلانغان ئەسەر بولۇپ، ئاپتور تۇرلۇك ئۇسۇللار ئارقىلىق ئۇزىنىڭ جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە بولغان چۇشەنچ ۋە تونۇشلىرىنى، باھاسىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

10. خىسلىتى قەشقەردە ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ «ھەدىيەئى خىسلەت»، «مۇشۇك بىلەن چاشقان» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

«مۇشۇك بىلەن چاشقان» دا ئىتتىپاقلىشىپ كۇرەش قىلىش ئارقىلىق، زالىملىق ئۇستىدىن غەلىبە قىلىش ئىدىيىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

11. مۇللا ھاجى تارىخچى بولۇپ، ئۇنىڭ «بۇغراخانلار تەزكىرىسى» ناملىق تەزكىرە ئەسىرى بار.

12. مۇللا مىرسالى قەشقەرىنىڭ تارىخقا بېغىشلانغان

«چىڭگىزنامە» ناملىق ئەسىرى بار.

13. مۇھەممەد ئىۋەز قاراقاشىنىڭ «مەھدۇمى ئەزەم»، «مەجمۇئەتۇل ئەھكام» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

14. مۇجىزى — خوتەندە ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ «تارىخىي مۇسقىيۇن» ناملىق رىسالىسى بار. ئۇنىڭدا مۇزىكا تارىخى ۋە مۇزىكانتلارنىڭ ھاياتى، ئىجاد قىلغان ئەسەرلىرى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلگەن.

15. ئەھمەدشاھ قاراقاشى (1750 ~ 1828) قاراقاشتا ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان، قەشقەر مەدرىسىدە ئالىي بىلىم ئالغان. ئۇنىڭ «نەزەر مۇپتىغا خەت» (ياماق ئات توغرىسىدا مۇخەممەس) ناملىق ئەسىرى بار. ئۇنىڭدا ياماق ئاتنى ۋاستە قىلىش ئارقىلىق جەمئىيەتتىكى ۋاپاسىزلىق، نامەردلىك، يالغانچىلىق ئىللەتلەر قامچىلانغان.

16. دىلبەر دورغىنىڭ «مەزلۇملار ئاھى» ناملىق ئەسىرى مەشھۇر. بۇنىڭدا دەۋرنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرى ئېچىپ تاشلانغان، تۇرلۇك ئازاب تۇپەيلى يۇرىكى ئېزىلگەن دەردمەنلەرنىڭ ئېچىنىشلىق ھالىتى جانلىق سۈرەتلەپ بېرىلگەن، ئۇلارغا بولغان ھېسداشلىق ئىپادىلەنگەن.

17. شائىر موللا نىياز مۇھەممەدنىڭ «مەنسۇر» ناملىق بىر داستانى بار.

XIII باب موللا بىلال نازىمى دەۋرى ئەدەبىياتى

(1864 ~ 1912 ـ يىللار)

1. بۇ دەۋر ئەدەبىياتى كۇچا دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن باشلاپ، تۆمۇر خەلپە باشچىلىقىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئۇيغۇر ئاپتورلارنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت دەۋرىنى كۆرسىتىدۇ.

بۇ دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، دېھقانلار قوزغىلىڭى خاس تېما سۈپىتىدە ئەدەبىياتتا ئەكس ئەتتى، كوللېكتىپ ئوبرازلار يەككە يارىتىلدى، قەھرىمان، كۆرەشچان خوتۇن ـ قىزلارنىڭ جەڭگىۋار ئوبرازى يارىتىلدى، تەزكىرىچىلىك جانلاندى، ئەدەبىيات بىلەن تارىخ، رىۋايەت بىلەن تارىخ ئارىسىدا پەرق بارلىققا كەلدى، ئۇيغۇر يېڭى دەۋر تارىخ ئىلمى شەكىللەندى، غەزەللەر ئاساسىدىكى دىۋان تۈزۈش داۋاملاشتى ۋە گۈللەندى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى كەڭ تارقالدى ۋە گۈللەندى، ئۇيغۇر تىلى بەدىئىي تىل سۈپىتىدە داۋاملاشتۇرۇلدى.

2. موللا شاكىر (1870 ~ 1905) ئاقسۇدىن. ئۇنىڭ «زەپەرنامە» ناملىق داستانى بار. ئۇنىڭدا كۆچا دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئەھۋالى بايان قىلىنغان. بۇ داستان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا كوللېكتىپنىڭ ئىجادىي ئوبرازىنى نۇقتىلىق تەسۋىرلىگەن دەسلەپكى يىرىك ئەسەر. ئۇنىڭدا ئىزىلگۈچى مېھنەتكەش خەلقنىڭ مىللىي ۋە سىنىپىي زۇلۇمغا قارشى ھەققانىي كۈرىشى تارىخىي چىنلىق ئاساسىدا مۇئەييەنلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلگەن.

3. موللا بىلال بىن موللا يۈسۈپ نازىمى (1824 ~ 1899) نىڭ «غەزەلىيات»، «غازات دەرمۇلكى چىن»، «چاڭموزا يۈسۈپخان»، «نۇزۇگۈم» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

«چاڭموزا يۈسۈپخان» دا دىنىي تونغا ئورۇنۇۋالغان ئالدامچى، ئاچ كۆز، ئىغۋاگەر يۈسۈپخانىنىڭ ساختا قىلمىشلىرى ھەجۋى قىلىنىدۇ.

4. موللا مۇسا سايرامى (1836 ~ 1917) ـ ئاقسۇدىكى بايدا ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ «تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا»، «دەرىبايات ئەسھابۇل كەھب»، «تەزكىرەئىي خوجا ئاباق»، «تارىخىي ئەمنىيە»، «تارىخىي ھەمىدى»، «سالامنامە»، «دىۋان مەسنەۋى»، «پەرھاد ـ شېرىن» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

5. ئابدۇقادىر دامۇللام (1862 ~ 1924) قەشقەردە ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ «سەرپ نەھۋى»، «ئىلمىي تەجۋىد»، «ئاقائىد زۆرۇرىيە»، «ئاقائىد جەۋھەرىيە»، «تەلىمى سەبىيات»، «پاسايىھۇل ئەتفال»، «مىفتائۇل ئەدەپ»، «نەسىھاتى

ئامما» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

ئاپتور ئەينى دەۋردە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشى، ئۇيغۇرلارنىڭ خۇراپاتلىقتىن قۇتۇلۇپ، يېڭىلىققا يۈزلىنىش ئىشلىرىغا هاياتىنى تەقدىم قىلغان مەشهۇر زات.

6. تەجەللى (1856 ~ 1925) قەشقەرنىڭ قاغىلىقتىن. ئۇ، ئەرەبىستان، ئافغانىستان، هىندىستان قاتارلىق جايلاردا ئوقۇغان، ئەرەب، پارس، ئوردۇ، هىندى، ئۇيغۇر تىللىرىنى پىششىق بىلىدۇ. ئاپتورنىڭ «بەرقى تەجەللى»، «سەپەقى مۇجەللى»، «دىۋان ئەرەبى»، «تۆهبەتۇل بەرەيىن»، «مەجمەتۇل قەسائىد»، «سەبدەرنامە»، «تىلسىم ئىشق» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. ئۇنىڭ «قارا قەسىدىسى» ناملىق قەسىدىسى مەشهۇر.

ئالىي مائارىپ بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ ئىمتىھان بەرگۈچىلەر ئۈچۈن

تەقلىدىي ئىمتىھان سوئاللىرى

I كۆپ خىل تاللاش سوئاللىرى

تۆۋەندىكى سوئاللارنىڭ ھەر بىرىگە تۆتتىن جاۋاب بېرىلگەن، بۇلارنىڭ پەقەت بىرىلا توغرا. توغرا دەپ قارىغىنىڭىزغا «√» بەلگىسىنى قويۇڭ.

1. قەدىمكى تۈرك يېزىقىنى:

A. موڭغۇللار ئىجاد قىلغان. ( )

B. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى تۈرك خانلىقى ۋە ئورخۇن خانلىقى دەۋرى ھەم ئۇنىڭدىن سەل كېيىنكى دەۋرلەرگىچە قوللانغان. ( )

C. ئۇيغۇرلار چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قوللانغان. ( )

D. تارىملىقلارنىڭ يېزىقى. ( )

2. «تال سۇندۇرۇش قوشىقى» نى:

A. شىمالىي خانلىقلار «يۇفۇ مەھكىمىسى شېئىرلار توپلىمى» غا كىرگۈزگەن. ( )

B. بەگقۇلى رەتلىگەن. ( )

C. قۇغۇرسۇ ئالتۇن ئىجاد قىلغان. ( )

D. پىرتانراكشىت توخرى تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. ( )

3. سەككاكى:

A. زەلىلى دەۋرىدە ئۆتكەن شائىر. ( )

B. قوجۇ دەۋردە ئۆتكەن شائىر. ( )
C. سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن مۇزىكانت ۋە شائىر. ( )
D. نەۋائىي دەۋردە ئۆتكەن يىرىك شائىر. ( )
4. قېدىرخان يەكەندى:
A. «ئىشرەت ئەڭگىز مۇقامى» نى ئىجاد قىلغان. ( )
B. سەئىدىيە خانلىقى دەۋردە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى، شائىرى ۋە ئاتاغلىق مۇقامچى. ( )
C. قوجۇ دەۋردە ئۆتكەن يەكەنلىك شائىر. ( )
D. شائىر نەۋائىينىڭ ساداقەتمەن شاگىرتى. ( )
5. موللا بىلال نازىمى:
A. «سىددىقنامە» دېگەن ئەسەرنى يازغان. ( )
B. «غەزەلىيات رەشىدى» ناملىق لىرىك شېئىرلار توپلىمىنى ئىجاد قىلغان. ( )
C. 14 بابلىق «مەجمۇئەتۇل ئەھكام» (ھۆكۈملەر يىغىندىسى) ناملىق ئەسەرنى يازغان. ( )
D. «غەزەلىيات» ناملىق شېئىرلار توپلىمىنى يېزىپ چىققان. ( )
6. قەدىمكى تۈرك يېزىقى:
A. ماسساگېتلار يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ( )
B. كۆك تۈرك يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ( )
C. تۆمۈرىيلەر دەۋردە قوللىنىلغان يېزىق. ( )
D. ئافراسىياپ ئىجاد قىلغان يېزىق. ( )
7. «تۇرا قوشىقى»:
A. كوماراجىۋانىڭ ئىجادىيىتى. ( )
B. قوجۇ خانلىقىنىڭ ئوردىسىدا تارالغان. ( )
C. مىلادىيە VI ئەسىردە ئۇيغۇرلارنىڭ قۇغۇرسۇ قەبىلىسى ئارىسىغا تارالغان. ( )

D. قەدىرخان يەكەندى تەرىپىدىن «12 مۇقام» تېكىستلىرىگە كىرگۈزۈلگەن. ( )

8. نەۋائىينىڭ «خەزائىنۇل مەئانى» دېگەن ئەسىرى:

A. پارس تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلى سېلىشتۇرۇلغان ئەسەر. ( )

B. ئەدەبىيات نەزەريىلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئەسەر. ( )

C. خەلق ئارىسىدا «چاھار دەرۋىش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ( )

D. خەلق ئارىسىدا «چاھار دىۋان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ( )

9. مەھمۇد جوراسىنىڭ «تارىخي رەشىدى» (زەلىلى) ئەسىرى:

A. مىرزا ھەيدەرنىڭ «تارىخي رەشىدى» دېگەن ئەسىرىنىڭ داۋامىدۇر. ( )

B. موڭغۇل تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان ئەسەردۇر. ( )

C. ئاپپاق خوجىغا بېغىشلانغان ئەسەردۇر. ( )

D. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن ئەسەردۇر. ( )

10. دىلبەر دورغا «مەزلۇملار ئاھى» ناملىق مۇخەممەسىدە:

A. نۇزۇگۇم ئوبرازىنى يارىتقان. ( )

B. زوھۇردىن ھېكىمبەگ دەۋرىدىكى ۋەقەلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ( )

C. XIX ئەسىر ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى خەلقلەرنىڭ ئاھۇ - زارى مەلۇم تەرەپتىن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ( )

D. جۇڭغارلار دەۋرىدىكى خەلقنىڭ ئاھۇ - زارى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ( )

تۆۋەندىكى سوئاللارنىڭ ھەر بىرىگە ئۇچتىن جاۋاب بېرىلگەن

شۇلارنىڭ ئىچىدە بىرسى توغرا. توغرا بولغىنىغا «√» بەلگىسىنى قويۇڭ.

11. «ئەتەبەتۈل ھەقايىق»:
A. 24 باب. ( )
B. 14 باب. ( )
C. 41 باب. ( )

12. «يەنمىن توپلىمى» نىڭ ئاپتورى:
A. سەيدۇللا. ( )
B. مازۇچاق. ( )
C. سەۋنىچ قايا. ( )

13. «قىسسەئى رابغۇزى» غا كىرگۈزۈلگەن ئەسەر:
A. «خەمسە نەۋائىي». ( )
B. «جاھاننامە». ( )
C. «يۈسۈپ ـ زۇلەيخا» قىسسىسى. ( )

14. ئالىپ ئەرتۇڭا ھەققىدە مەلۇمات خاتىرىلەنگەن ئەسەر:
A. «تۈركىي تىللار دىۋانى». ( )
B. «تارىخىي رەشىدى». ( )
C. «تارىخىي جاھان كۈشاي». ( )

15. سىڭقۇ سېلى توتۇق تەرجىمە قىلغان ئەسەر:
A. «مايتىرى سىمىت». ( )
B. «چاشتانى ئىلىك بەگ». ( )
C. «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى». ( )

16. زەلىلىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى ئىپادىلەنگەن ئەسىرى:
A. «چېھىلتەن تەزكىرىسى». ( )
B. «زەپەرنامە». ( )
C. «سەپەرنامە». ( )

17. «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى»:
A. 1300 نەچچە مىسرا. ( )

B. 31 مىڭ مىسرا. ( )
C. 14 مىڭ مىسرا. ( )

18. موللا خامۇشاخۇن يەكەندى تەرجىمە قىلغان ئەسەر:
A. «كەلىلە ـ دەمىنە». ( )
B. «مىڭ بىر كېچە». ( )
C. «شاھنامە». ( )

تۆۋەندىكى سوئاللارغا تۆتتىن جاۋاب بېرىلگەن. جاۋابىنىڭ ئىككىسى توغرا. توغرىسىغا «√» بەلگىسىنى قويۇڭلار:

19. شىنجاڭنىڭ مىڭ ئۆي مەدەنىيىتى تۆۋەندىكى دىنلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك:
A. شامان دىنى. ( )
B. بۇددا دىنى. ( )
C. مانى دىنى. ( )
D. ئىسلام دىنى. ( )

20. رابغۇزى «قىسەئى رابغۇزى» نىڭ ۋەقەلىكىنى تۆۋەندىكى كىتابلاردىن ئالغان:
A. «قۇرئانى كەرىم». ( )
B. «تەۋرات». ( )
C. «ئۇدىسسا». ( )
D. «جاڭغىر داستانى». ( )

21. «پەرھاد ـ شېرىن» داستانىدىكى ئوبرازلار:
A. شېرىن. ( )
B. لەيلى. ( )
C. رابىئە. ( )
D. مېھنىبانۇ. ( )

تۆۋەندىكى سوئاللارنىڭ ھەر بىرىگە ئۈچتىن جاۋاب بېرىلگەن. توغرا دەپ قارىغىنىڭىزغا «√» بەلگىسىنى قويۇڭ:

22. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى:
A. 28 ھەرپتىن تۈزۈلگەن. ( )

B. 18 ھەرپتىن تۇزۇلگەن. ( )
C. 38 ھەرپتىن تۇزۇلگەن. ( )
23. «مايتىرى سىمىت» درامىسى:
A. 27 پەردىلىك. ( )
B. 25 پەردىلىك. ( )
C. 17 پەردىلىك. ( )
24. ماۋزېدۇك ئۆز ئەسىرىدە تۆۋەندىكى ئۇيغۇر شائىرىنىڭ شېئىرىنى نەقىل كەلتۈرگەن:
A. سەۋىنىچقايا. ( )
B. مازۇچاك. ( )
C. سەيدۇللا. ( )
25. ئايباز شكەستى يازغان ئەسەر:
A. «مەھمۇد نامە». ( )
B. «جاھاننەما». ( )
C. «سەپەرنامە». ( )
26. سەئىدىيە دەۋرىدە ئۆتكەن شائىر ۋە مۇقامچى:
A. قېدىرخان يەكەندى. ( )
B. مەھمۇد جۇراس. ( )
C. مىرزا ھەيدەر. ( )
27. موللا شاكىرنىڭ «زەپەرنامە» داستانىدا:
A. قەشقەر قوزغىلىڭى بايان قىلىنغان. ( )
B. ئىلى قوزغىلىڭى بايان قىلىنغان. ( )
C. كۇچا قوزغىلىڭى بايان قىلىنغان. ( )
28. ئامانىنساخان ھەققىدە خاتىرە قالدۇرۇلغان كىتاب:
A. «جامىئۇتتەۋارىخ». ( )
B. «تارىخي جاھان كۇشاي». ( )
C. «تارىخي مۇسقىيۇن». ( )
29. ساباھ ئوبرازى:
A. «جاھاننەما» دىكى ئوبراز. ( )

B. «مۇھەببەتنامە ـ مېھنەتكامە» دىكى ئوبراز. ( )
C. «ئاشىقنامە» دىكى ئوبراز. ( )

تۆۋەندىكى سوئاللارنىڭ ھەر بىرىگە تۆتتىن جاۋاب بېرىلگەن. جاۋابنىڭ ئىككىسى توغرا. توغرا دەپ قارىغىنىڭىزغا «√» بەلگىسىنى قويۇڭ:

30. ئۇيغۇرلار ياشىغان يەرلەر تارىختا تۆۋەندىكى ناملار بىلەنمۇ ئاتالغان:
A. قەشقەر ۋادىسى ـ قۇجۇ. ( )
B. تۇرپان ۋادىسى ـ سۇلى. ( )
C. خوتەن ۋادىسى ـ ئۇدۇن. ( )
D. كۇچا، ئاقسۇ ۋادىسى ـ كۇسەن. ( )

31. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەنگەن ئەدەبىي تۈرلەر:
A. مەسەل. ( )
B. ماقال ـ تەمسىل. ( )
C. قوشاق. ( )
D. باللادا. ( )

32. سىڭقۇ سېلى تۇتۇڭ تەرجىمە قىلغان ئەسەرلەر:
A. «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى». ( )
B. «مايىتىرى سىمىت». ( )
C. «ئالتۇن يارۇق». ( )
D. «سەككىز يۈگمەك». ( )

تۆۋەندىكى سوئاللارغا ئۇچتىن جاۋاب بېرىلگەن. توغرا دەپ قارىغىنىڭىزغا «√» بەلگىسىنى قويۇڭ:

33. قەدىمكى تۈرك يېزىقى:
A. جۇڭغار يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ( )
B. توخار يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ( )
C. ئورخۇن ـ يېنسەي يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ( )

34. «بەگتۇلى ھەققىدە قوشاق»:
A. Ⅳ ، Ⅴ ئەسىرلەردە شەرقىي ئۇيغۇرلار ئارىسىغا

تارقالغان. ( )
B. ليەن شىشەن تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان. ( )
C. ئامانىنساخان تەرىپىدىن مۇقام تېكىستلىرىگە كىرگۈزۈلگەن. ( )
35. نەۋائىي «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» دە:
A. ئاروز ۋەزنىنىڭ قائىدىسى ھەققىدە توختالغان. ( )
B. ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلەش قۇۋۋىتىنىڭ پارس تىلىدىن قېلىشمايدىغانلىقىنى ئىلمىي ھالدا ئىسپاتلىغان. ( )
C. 355 نەپەر شائىرنىڭ تەرجىمىھالىنى تونۇشتۇرغان. ( )
36. مىرزا ھەيدەر «تارىخىي رەشىدى» نامىلىق ئەسىرىدە:
A. تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن ئابدۇرەشىتخان دەۋرىگىچە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ 200 يىللىق تارىخىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. ( )
B. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى مۇھىم ۋەقەلەرنى بايان قىلغان. ( )
C. خوجىلار دەۋرىدىكى مۇھىم ۋەقەلەرنى بايان قىلغان. ( )
37. ئەھمەدشاھ قاراقاشى «ئات ھەققىدە مۇخەممەس» شېئىرى ئارقىلىق:
A. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ساتىرا ژانىرىنى باشلاپ بەرگەن. ( )
B. ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى مۇخەممەسچىلىككە ئاساس سالغان. ( )
C. ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى مەسەلچىلىككە ئاساس سالغان. ( )
38. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى ئەدەبىي تۈرلەر:
A. تەزكىرە. ( )

B. نەققاشچىلىق. ( )
C. بىناكارلىق. ( )
39. چاغاتاي تىلىنىڭ گراممماتىكىسى، فونېتىكىسى، لېكسىكىسى:
A. ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن. ( )
B. مانجۇ تىلىدىن كەلگەن. ( )
C. تىبەت تىلىدىن كەلگەن. ( )
40. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تۆۋەندىكى تىللارغا تەسىر قىلغان:
A. شىبە تىلى. ( )
B. ئالتۇن ئوردا تىلى. ( )
C. داغۇر تىلى. ( )
41. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا:
A. موڭغۇل يېزىقى بارلىققا كەلگەن. ( )
B. تاجىك يېزىقى بارلىققا كەلگەن. ( )
C. زاكزۇ يېزىقى بارلىققا كەلگەن. ( )
42. ئۇيغۇرلارنىڭ دەرەختىن ئىنسان بالىسى تۇغۇلىدۇ دېگەن ئەپسانىسى خاتىرىلەنگەن قەدىمكى كىتاب:
A. «خاتىرەئى غېربىي». ( )
B. «كۇللىيات خەستە». ( )
C. «داۋيۇەن يادنامىلىرى». ( )
43. «بۆگۈخان رىۋايىتى» نىڭ ۋارىيانت سانى:
A. ئۈچ خىل. ( )
B. تۆت خىل. ( )
C. بەش خىل. ( )
44. قەدىمكى ئۇيغۇر ئېپوسلىرى تۆۋەندىكىچە:
A. «يۇسۇپ ئەھمەد». ( )
B. «تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا». ( )
C. «سالامنامە». ( )
45. «ئوغۇزخان ئېپوسى» نىڭ نۇسخىلىرى:

A. يەتتە خىل. ( )
B. ئۈچ خىل. ( )
C. بەش خىل. ( )
46. «مەڭگۈ تاشلار»:
A. تۈرك خانلىقى، ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەھسۇلى. ( )
B. خاقانىيە دەۋرىنىڭ مەھسۇلى. ( )
C. ئىدىقۇت دەۋرىنىڭ مەھسۇلى. ( )
47. ئۇيغۇرلار تارىختا ئېتىقاد قىلغان دىنلار:
A. داۋجياۋ دىنى. ( )
B. لاما دىنى. ( )
C. شامان دىنى. ( )
48. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا:
A. قاراخانىيلار دەۋرىدە ئىشەنگەن. ( )
B. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئىشەنگەن. ( )
C. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئىشەنگەن. ( )
49. «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» نى:
A. كۆلتېگىن يازغان. ( )
B. يوللۇغ تېگىن يازغان. ( )
C. تۇنيۇقۇق يازغان. ( )
تۆۋەندىكى تۆت خىل جاۋابنىڭ ئىككىسى توغرا. توغرا دەپ قارىغىنىڭىزغا «√» بەلگىسىنى قويۇڭ:
50. ئەرشى شېئىرلىرىدا قوللانغان تىل:
A. ئەرەب تىلى. ( )
B. ئۇيغۇر تىلى. ( )
C. پارس تىلى. ( )
D. ھىندى تىلى. ( )
51. خاراباتى شېئىرلىرىدا ئىپادىلەنگەن مەزمۇنلار:
A. پەلسەپىۋى مەزمۇن. ( )

B. زامان ناچارلىقى تەنقىدلەنگەن مەزمۇن. ( )
C. شامان دىنى ئەقىدىلىرى ھەققىدىكى مەزمۇن. ( )
D. مانى دىنى ئەقىدىلىرى ھەققىدىكى مەزمۇن. ( )
52. «خوتەن» سۆزىنى تەخەللۇس قىلغان شائىرلار:
A. نۆبىتى. ( )
B. ئەھمەدشاھ. ( )
C. مەھزۇنى. ( )
D. موللا نىياز. ( )
53. مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ ئەسەرلىرى:
A. «ئەدەبۇسسالىھىن». ( )
B. «زادۇل نەجات». ( )
C. «تەزكىرەئى ئەزىزان». ( )
D. «شەرھى شكەستە». ( )
54. موللا مۇسا سايرامىنىڭ ئەسەرلىرى:
A. «چاڭموزا يۇسۇپخان». ( )
B. «غەزەلىيات». ( )
C. «تارىخىي ھەمىدى». ( )
D. «تارىخىي ئەمىنىيە». ( )
55. نەۋائىي دەۋرىدە ئۇيغۇر تىلىدا شېئىر يازغان شائىرلار:
A. سەككاكى. ( )
B. ئاخۇن موللا كالانى. ( )
C. ئاتايى. ( )
D. زەلىلى. ( )
56. تەجەللىنىڭ ئەسەرلىرى:
A. «قارا قەسىدىسى». ( )
B. «دىۋان قېدىرى». ( )
C. «بەرقى تەجەللى ـ سەبىقى مۇجەللى». ( )
D. «كۇللىيات خاراباتى». ( )

57. «قۇتادغۇ بىلىك»:
A. 6645 بەيىتلىق داستان. ( )
B. 52 مىك مىسرالىق داستان. ( )
C. 13 مىك مىسرالىق داستان. ( )
D. 13 مىك 290 مىسرالىق داستان. ( )
58. 870 ـ يىلى:
A. فارابى تۇغۇلغان. ( )
B. نەۋائىي ۋاپات بولغان. ( )
C. سەئىدخان ھاكىمىيەت ئىگىلىگەن. ( )
D. قوجۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغان. ( )
59. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا:
A. ۋەتەنپەرۋەرلىك ئاساسىي تېما قىلىنغان. ( )
B. خەلقپەرۋەرلىك ئاساسىي تېما قىلىنغان. ( )
C. سوپىزم مەدھىيىلەنگەن. ( )
D. تەركىدۇنياچىلىق تەشەببۇس قىلىنغان. ( )

كۆپ خىل تاللاش سوئاللىرىنىڭ ئۆلچەملىك جاۋابلىرى:

1. (B) 2. (A) 3. (D) 4. (B) 5. (D) 6. (B) 7. (C) 8. (D) 9. (A) 10. (C) 11. (B) 12. (A) 13. (C) 14. (A) 15. (C) 16. (C) 17. (A) 18. (C) 19. (BC) 20. (AB) 21. (AD) 22. (C) 23. (A) 24. (C) 25. (B) 26. (A) 27. (C) 28. (C) 29. (B) 30. (CD) 31. (BC) 32. (AC) 33. (C) 34. (A) 35. (B) 36. (A) 37. (A) 38. (A) 39. (A) 40. (A) 41. (B) 42. (A) 43. (C) 44. (A) 45. (A) 46. (A) 47. (C) 48. (A) 49. (B) 50. (BC) 51. (A) 52. (CD) 53. (AC) 54. (CD) 55. (AC) 56. (AC) 57. (AD) 58. (AD) 59. (AB)

II توغرا ـ خاتاسغا هۆكۈم قىلىش سوئاللىرى

1. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى قەدىمكى دەۋرلەردە گاۋچى ـ ئېگىز هارۋىلىقلار دەپمۇ ئاتالغان. ( )

2. ئۇيغۇر تىلى تەرەققىيات باسقۇچىدىكى ئوتتۇرا ئەسىر تۈركىي تىللار دەۋرى X ئەسىردىن XV ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ( )

3. ئۇيغۇرلار مەدەنىيەت تارىخىدا سانسكرت، سوغدى، خەنزۇ يېزىقلىرىنىمۇ ئىشلەتكەن. ( )

4. «گور ئوغلى» ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى دەۋرلەردىكى پادىشاهلىرىنىڭ بىرىدۇر. ( )

5. باتۇر تەڭرىقۇت هەققىدىكى هېكايىلار دوسسانىنىڭ «موڭغۇل تارىخى» دېگەن كىتابىدا خاتىرىلەنگەن. ( )

6. «ئوغۇزنامە» دە بۇددا، مانى، زارائاستىر، نەستۇرىيان، شامان دىنى قاتارلىق دىنلارغا ئائىت هېچ نەرسە يوق. ( )

7. پراتيا ياشرى ئورخۇن دەۋرىدىكى شائىردۇر. ( )

8. «مۇيۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» نى يوللۇغ تېكىن ئۆز قولى بىلەن ئويۇپ چىققان. ( )

9. يۈسۈپ خاس هاجىپ 1069 ـ 1070 ـ يىللىرى «قۇتادغۇ بىلىك» نى قەشقەردە يېزىپ تاماملىغان. ( )

10. فارابى هاياتىدا تەخمىنەن 160 پارچىدىن ئارتۇق ئەسەر يازغان. ( )

11. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا 242 كۇپلېتتىن ئارتۇق شېئىر ـ قوشاق خاتىرىلەنگەن. ( )

12. نەۋائىي «دىۋان فانى» نامىلىق توپلامدىكى شېئىرلارنى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىپ چىققان. ( )

13. ئاماننىساخان «دىۋان قېدىرى» نامىلىق بىر ئەسەر يازغان. ( )

14. «نۇزۇگۇم داستانى» نى دەسلەپ موللا شاكىر يېزىپ

چىققان. ( )
15. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى قەدىمكى دەۋرلەردە «توققۇز ئوغۇز ئون ئۇيغۇر» دەپمۇ ئاتالغان. ( )
16. ئۇيغۇر تىلى تەرەققىيات باسقۇچىدىكى ئالتاي تىلى دەۋرى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى دەۋرلەرنى كۆرسىتىدۇ. ( )
17. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى 18 ھەرپتىن ئىبارەت. ( )
18. «ئوغۇزنامە» ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى دەۋردىكى يىرىك دراماسىدۇر. ( )
19. «ياغاچچى بىلەن رەسسام» ھېكايىسى «تارىخىي ھەمدى» گە كىرگۈزۈلگەن. ( )
20. كۆك تەڭرى چۈشۈرگەن كۆك نۇردىن تۆرەلگەن ئاجايىپ گۈزەل قىز ئوغۇزخاننىڭ چوڭ خوتۇنى. ( )
21. ئاسىغ تۈتۈق موللا بىلال بىلەن زامانداش. ( )
22. «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» نى قالىم قايشى يازغان. ( )
23. فارابى ئۆزىنىڭ «پەزىلەتلىك شەھەر» ناملىق ئەسىرىدە غايىۋى دۆلەت، ئادىل شاھ قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ( )
24. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار سىنتاكسىسىنىڭ جەۋھەرلىرى» ناملىق بىر ئەسەر يازغان. ( )
25. «قۇتادغۇ بىلىك» 85 بابتىن تەركىب تاپقان. ( )
26. نەۋائىي 1441 ـ يىلى ماۋۇرائۇننەھىردە تۇغۇلغان. ( )
27. ئامانىنساخان «جاھاننامە» داستانىنى يازغان. ( )
28. «سەيپەرنامە» داستانىنى زىيائىي يازغان. ( )
29. ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «خۇيخې، خۇيخۇ» دەپ ئاتالغان ئىدى. ( )
30. ئۇيغۇر تىلى تەرەققىيات باسقۇچىدىكى قەدىمكى تۈركىي تىللار دەۋرى مىلادىيە IX ئەسىردىن X ئەسىرگىچە بولغان

دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ( )

31. «ئالپامىش» — قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ كومپىدىيىسى. ( )

32. قەدىمكى تۈرك يېزىقى ئوقۇدىن سولغا، توغرىسىغا يېزىلىدۇ. ( )

33. چاستانى ئىلىك بەگ ھەققىدىكى ھېكايىلار «ئالتۇن ياروق» قا كىرگۈزۈلگەن. ( )

34. «ئوغۇزنامە» نىڭ مەزمۇنىنى ئىككى قىسىمغا بۆلۈشكە بولىدۇ. ( )

35. جىۋا تۇتۇقى ئورخۇن دەۋرىدىكى يىرىك شائىردۇر. ( )

36. «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» نى يوللۇغ تېكىن يازغان. ( )

37. يۈسۈپ خاس ھاجىپ 1080 - يىللىرى ۋاپات بولغان. ( )

38. فارابى 870 - يىللىرى بالاساغۇنغا قاراشلىق فاراب (ئوترار) شەھىرىدە تۇغۇلغان. ( )

39. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا سۆز - ئىبارە، شېئىر - قوشاق، ماقال - تەمسىللەر ئالدى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا بېرىلىپ ئەرەبچە ئىزاھلانغان. ( )

40. نەۋائىي 1501 - يىلى سەمەرقەندتە ۋاپات بولغان. ( )

41. رەشىدخان «شۇرۇھۇل قۇلۇب» (قەلبلەر شەرھى) ناملىق رىسالىنى يازغان ئىدى. ( )

42. ئەھمەدشاھ قاراقاشى «سەپەرنامە» داستانىنى يېزىپ چىققان ئىدى. ( )

43. قارلۇق تارىخچىسى بۇيان «جىن تارىخى» نى تۈزۈشكە قاتناشقان. ( )

44. سەيدۇللانىڭ ئانا يۇرتى شىنجاڭ ئىدى. ( )

45. سەئىددىن قەشقەرى ھەققىدە «خەمسەتۈل مۇتەييەبىن» دە مەلۇمات يوق. ( )
46. «مەجالىسۈن نەفائىس» — شائىرلار تەزكىرىسىدۇر. ( )
47. نەۋائىي لۇتفىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆتكۈر ۋە گۈزەل تىللىق ئەدىبى دېگەن ئىدى. ( )
48. «مۇھاكىمەتۈل لۇغەتەيىن» دە ئۇيغۇر شائىرلىرى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان. ( )
49. «پەرھاد ـ شېرىن» — «خەزائىنۈل مەئانى» دىكى مەشھۇر داستان. ( )
50. لۇتپۇللا مۇتەللىپ «تەسىراتىم» دېگەن شېئىرىدا نەۋائىينى ھۆرمەت بىلەن كۈيلىگەن. ( )
51. سەئىدخان «12 مۇقام» نى رەتلەشكە قاتناشقان. ( )
52. مىرزا ھەيدەر «تارىخي رەشىدى» (زەئىلى) نىڭ ئاپتورى. ( )
53. 1501 ـ يىلى نەۋائىي ھراتتا ۋاپات بولغان. ( )
54. مىلادىيە 840 ـ يىلى ئۇيغۇرلار ئورخۇن دەريا بويلىرىدىن غەربكە قاراپ كۆچكەن ئىدى. ( )
55. كوماراجىۋا مەشھۇر ئىسلام ئۆلىماسىدۇر. ( )
56. «تۈركي تىللار دىۋانى» — دۇنيا بويىچە تۇنجى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق كىتابىدۇر. ( )
57. ئودغۇرمىش ئوبرازى بەخت ـ سائادەتكە سۆزۈل قىلىنغان. ( )
58. قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر بولۇش لازىم دېگەن قاراشنى يۇسۇپ خاس ھاجىپ تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. ( )
59. نەۋائىي «خەمسە» نى يېزىشتا ئىجادىي يول تۇتمىدى. ( )

60. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى. (✗)

توغرا - خاتاسىغا ھۆكۈم قىلىش سوئاللىرىنىڭ ئۇلچەملىك جاۋابلىرى

1. (✓) 2. (✓) 3. (✓) 4. (✗) 5. (✗) 6. (✗)
7. (✗) 8. (✗) 9. (✓) 10. (✓) 11. (✓) 12. (✓)
13. (✗) 14. (✗) 15. (✗) 16. (✓) 17. (✓) 18. (✓)
19. (✗) 20. (✗) 21. (✓) 22. (✗) 23. (✗) 24. (✓)
25. (✓) 26. (✓) 27. (✗) 28. (✗) 29. (✗) 30. (✓)
31. (✓) 32. (✗) 33. (✗) 34. (✓) 35. (✗) 36. (✗)
37. (✓) 38. (✓) 39. (✓) 40. (✗) 41. (✗) 42. (✗)
43. (✓) 44. (✓) 45. (✓) 46. (✗) 47. (✓) 48. (✓)
49. (✗) 50. (✗) 51. (✓) 52. (✗) 53. (✗) 54. (✓)
55. (✓) 56. (✗) 57. (✓) 58. (✗) 59. (✓) 60. (✗)

III خاتاسىنى سىزىڭ توغرىلاش سوئاللىرى

تۆۋەندىكى جۈملىلەرنىڭ خاتا جايىنى سىزىڭ ھەمدە توغرىلاڭ:

1. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى IX ئەسىردىن باشلاپ داۋجياۋ دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. (ئىسلام)

2. شىنجاڭدىكى مىڭئۆيلەرنىڭ تام رەسىملىرى ئاساسەن ئىسلام دىنى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. (بۇددا)

3. ئەھمەد يەسەۋى يىرىك رېئاللىستىك شائىردۇر. (سوپىستىك)

4. سىڭقۇ سېلى تۇتۇق قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇلۇغ ئىسلام دىنى ئۆلىماسى. (قۇجۇ)، (بۇددا)

5. «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» پارس تىلىدا يېزىلغان بۇيۇك

ئەسەردۇر. (خاقانىيە تىلى)

6. »تۇركىي تىللار دىۋانى» دىكى ئەدەبىي پارچىلارنى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن توققۇز چوڭ تۇركۈمگە بۆلۈشكە بولىدۇ. (تۆت)

7. گۈل بىلەن نەۋرۇز «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» دىكى ئوبرازلاردۇر. («گۈل ۋە نەۋرۇز»)

8. راشىدىن خوجا - «جاھاننامە» دىكىسى باش قەھرىمان سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن. («زەپەرنامە»)

9. «دىۋان مەشھۇرى» نىڭ ئاپتورى موللا بىلالدۇر. (ئىبراھىم مەشھۇرى)

10. بۇددا دىنى IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەرگە كەلگەن. (ئىسلام)

11. بۇددا دىنى شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى. (تەرەققىي قىلدى)

12. پېرتانراكشىت ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى گېنېرالدۇر. (قۇجۇ)، (تەرجىمان)

13. «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» — ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدىكى يېرىك رومانىدۇر. (دىداكتىك داستان)

14. «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى نادىر نەمۇنە بولالمايدۇ. (بولالايدۇ)

15. «گۈل» ۋە «بۇلبۇل» «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» دىكى ئوبرازلاردۇر. («گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانى)

16. راشىدىن خوجا «سالاتىننامە» دىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ باش قەھرىمانى. («زەپەرنامە»)

17. «چاڭموزا يۈسۈپخان» نى نەۋائىي يازغان. (موللا بىلال)

18. نەۋائىي مەشھەدتە ۋاپات بولغان. (ھىرات)

19. سەبۇرى «دىۋان مەشھۇرى» ناملىق بىر ئەسەر يازغان. (دىۋان سەبۇرى)

20. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئەسلىي توخرى يېزىقىدىن ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن. (سوغدى)
21. ھونلارنىڭ ھون دەۋرىگە ئائىت ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىدىن بىزگە مەلۇملىرى «تۇرا قوشقى» دۇر. (ھون قوشقى)
22. «ئىككى تېكىن ھېكايىسى» بىر پارچە شېئىرىي ئەسەردۇر. (نەسرىي)
23. «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» داستانى مەزمۇن ۋە خاراكتېرى تەرىپىدىن ئېيتقاندا مۇھەببەت مەزمۇنىدىكى ئەسەردۇر. (دىداكتىك)
24. ئابدۇرېھىم نىزارى «پەرھاد ـ شېرىن» داستانى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تەنقىدىي رېئالىزمغا يېڭى بىر يول ئاچتى. («رابىئە ـ سەئىدىن»)
25. مىلادىيەنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئىسلام دىنى شىنجاڭغا كىرىشكە باشلىغان. (بۇددا)
26. كى كى قۇرسا ئىچىقۇ يۇەن دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر مۇزىكانت. (قۇجۇ)، (شائىر)
27. تاتاتۇڭا (تاشاتۇن) چىڭگىزخان دەۋرىدە ئۆتكەن گېنېرال. (ئۇلۇغ پىداگوگ، يېزىقشۇناس)
28. راشىدىن خوجا «مەشۇقنامە» دىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ باش قەھرىمانى. (زەپەرنامە)
29. «تۇركىي تىللار دىۋانى» مەشھۇر داستاندۇر. (سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىق كىتابى)
30. قۇجۇ دەۋرى شېئىرىيىتىنى ئاساسەن تەرجىمە ئەسەرلەر تەشكىل قىلىدۇ. (نەسرىي ئەسەرلىرىنى)
31. XIX ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا سىمۋولىزم ئاساسىي ئېقىم بولۇپ شەكىللەندى. (تەنقىدىي رېئالىزم)
32. «ئوغۇزنامە» ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشق ـ مۇھەببەت توغرىسىدىكى ئېپوسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. (قەھرىمانلىق)
33. ئايخان ئوغۇزخانىنىڭ دادىسى ئىدى. (ئانىسى)

34. ئۇيغۇرلار ئورخۇن ـ سىلىنگا دەريا ۋادىلىرىدا ياشىغان ۋاقىتتا قوللانغان يېزىق خاقانىيە يېزىقى دەپ ئاتالدى. (ئورخۇن ـ يېنىسەي)

35. «خۇئاستۇ ئانىفىت» نى بۇتۇرمۇش تارقان يازغان. (بۇتۇرمۇش تارقان «خۇئاستۇ ئانىفىت» نى يازغان)

36. «ئىرق بىتىك» ئۇيغۇرلارنىڭ تەقۋىمچىلىك ھەققىدىكى كىتابىدۇر. (پالچىلىق)

37. چىسۇيا تۇتۇڭ ئىسلام مۇھىتىدا ئۆسكەن. (بۇددا)

38. «مايىترى سىمىت» ئۇيغۇر بەدىئىي ئەدەبىيات تارىخىدىكى يېرىك داستان. (دراما ئەسىرى)

39. «قۇتادغۇ بىلىك» 13290 مىسرادىن تەركىب تاپقان يېرىك شېئىرلار توپلىمى. (داستان)

40. مەھمۇد قەشقەرى «قەشقەر تارىخى نامىڭ ئاپتورىدۇر. («تۈركىي تىللار دىۋانى»)

41. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا 242 پارچە مەسەل بار. (كۆپلىپت شېئىر ـ قوشاق بار)

42. «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» نى ئەھمەد يۈكنەكى سانسكرت تىلى بىلەن يازغان. (ئۇيغۇر تىلى)

43. «قىسەسۈل ئەنبىيا» نامىڭ ۋەقەلىكىتى «ئاۋسا» دىن ئېلىنغان. (تەۋرات، قۇرئان ۋە ئىنجىل)

44. ئەلىشىر نەۋائىي 1501 ـ يىلى قەشقەردە ۋاپات بولغان. (ھراتتا)

45. «لىسانۇتتەير» نى نەۋائىي ئۇستازىدىن كۆچۈرگەن. (ئىجادىي يول تۇتۇپ يازغان ئەسەر)

46. ئابدۇرەشىتخان سوپى ۋە زاھىد كىشى ئىدى. (شائىر ۋە دۆلەت ئەربابى)

47. ئاماننىساخان سەئىدىيە خانلىقى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۆچۈن ھېچقانچە كۈچ قوشمىغان. (زور كۈچ قوشقان)

48. «دىۋان قېدىرى مۇقەددىمىسى» رەشىدخانىنىڭ ئەسىرى. (يۇسۇپ قېدىرخانىنىڭ)

49. «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى» يېرىك داستانلار توپلىمى. (ئابدۇللا خاراباتىنىڭ شېئىرلار توپلىمى)

50. ئابدۇرېھىم نىزارى دەۋرى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىنى يىللارغا بۆلۈش ئۇچۇن قوللانغان ئاتالغۇ. (دەۋرلەرگە)

51. ئابدۇرېھىم نىزارى دەۋرىدە ھەمكارلىشىپ ئەسەر يازىدىغان ئادەت شەكىللەنمىگەن. (شەكىللەنگەن)

52. XIX ئەسىردە مۇللا تۇختى نىياز بىننى مۇللا مۇھەممەد تۆمەر قەشقەردە «تەرجىمەئى قابۇسنامە» نى تەرجىمە قىلغان. («ھېكايەتى ھۆرۈلقا»)

53. سادىقى شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر سىياسىئون. (ئالىم، ئەدىب، تارىخشۇناس، دىنىي ئەرباب)

54. قەلەندەر دېگەن شائىر قوقاندا تۇغۇلغان. (قۇندۇزدا)

55. مۇللا يۇنۇس يەكەندى «مۇھەببەتنامە» ناملىق چوڭ داستانىنى «پەرھاد ـ شېرىن» داستانى ۋەقەلىكى ئاساسىدا يارانغان. («يۇسۇپ ـ زۇلەيخا»)

56. ئابدۇرېھىم نىزارى ئۇيغۇر يېقىنقى زامان ئەدەبىياتىدا سىمۋولىزمنى يېڭى بىر سەۋىيىگە كۆتۇرۇپ، شۆھرەت قازانغان شائىر. (تەنقىدىي رېئالىزم)

57. ئابدۇرېھىم نىزارى «رابىئە ـ سەئىدىن» نى فانتازىيىلىك ئۇسۇل بىلەن يېزىپ چىققان. (رېئالىستىك ئۇسۇل)

58. غېرىبى «دىۋان غېرىبى» نى تۇزمىگەن. (تۇزگەن)

59. ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرى ئىپادىلەنگەن داستانى «پەرھاد ـ شېرىن» دۇر. («زادۇل نەجاد»)

60. زىيائىي ئەھمەد — زىيائىينىڭ تەخەللۇسى. (نورۇز ئاخۇنىنىڭ)

Ⅳ بوش ئورۇننى تولدۇرۇش سوئاللىرى

1. بۇددا دىنى مىلادىيەنىڭ ( ) شىنجاڭغا كىرگەن. (ئالدى ـ كەينىدە)
2. كوماراجىۋا ( ) دە تۇغۇلغان. (كۈسەن)
3. قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يەنە بىر ئاتىلىشى ( ) دۇر. (ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى)
4. قۇجۇ ئىدىقۇت دەۋرى شېئىرلىرى ( ) قاپىيىدە يېزىلغان. (باش، ئاياغ، ئوتتۇرا)
5. «ئالتۇن يارۇق» نى ( ) تەرجىمە قىلغان. (سىڭقۇ سېلى تۇتۇق)
6. ( ) «كالىيامقارا ۋە پاپامقارا» نىڭ تەرجىمىسىدۇر. («ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى»)
7. «مايتىرى سىمىت» نى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغۇچى ( ) دۇر. (پېرتان‌راكشىت)
8. ( ) نىڭ ئاپتورى مەجدىدىن بىننى مۇھەممەد ئەدنانى دېگەن كىشىدۇر. («تۈركستان ۋە چىن تارىخى»)
9. «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئۇچ چوڭ مۇناسىۋەتكە ۋەكىللىك قىلغۇچى ( ) نىڭ دىئالوگى ئارقىلىق ئاساسىي مەزمۇن بايان قىلىنىدۇ. (ئايتولدى، كۈنتۇغدى، ئۆگدۈلمىش ۋە ئودغۇرمىش)
10. «تۈركىي تىللار دىۋانى» غا 7500 دىن ئارتۇق ( ) كىرگۈزۈلگەن. (سۆزلۈك)
11. «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ( ) گە ئۇچرىغان. (تەسىرى)
12. «دىۋان ھېكمەت» جانلىق، ئاھاڭدار ئۇيغۇر ( ) بىلەن يېزىلغان. (تىلى)
13. «قىسسەئى رابغۇزى» ئۇيغۇر پروزا ژانرىنىڭ

( ) باسقۇچقا كۆتۈرۈلگەنلىكىنى كۆرسەتتى.
(يۇقىرى)
14. «مۇھەببەتنامە» 11 قەسىدىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا
( ) يېزىلغان. (ئاشىقنىڭ تىلىدا)
15. ئۇيغۇر كلاسسىك يازما ئەدەبىياتى ( )
ئاساسىدا شەكىللەنگەن. (خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى)
16. «مايتىرى سىمىت» نى پراتيا ياشىرى ( ) دىن
توخرى تىلىغا تەرجىمە قىلغان. (سانسكرت تىلى)
17. ئۇيغۇر ئەدەبىياتى شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدا
( ) ، ( ) ، ( ) رول
ئوينىغان. (ئالاھىدە، كۆۋرۈكلۈك، مۇھىم)
18. ئۇيغۇرلار خەنزۇچە ھۆججەتلەردە مىلادىيىدىن ئۇچ ئەسىر
بۇرۇن ( ) دەپ ئاتالغان. (دىڭلىڭ، تېلى)
19. «شىراق رىۋايىتى» ئۇيغۇر ( ) نىڭ قەدىمكى
رىۋايىتىدۇر. (ساك قەبىلىلىرى)
20. «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» ( ) نىڭ قەدىمكى
يازما يادىكارلىقىدۇر. (ئۇيغۇرلار)
21. «دەدەقۇرقۇت» ( ) نىڭ پوۋېستىدۇر.
(ئۇيغۇرلار)
22. فارابى شەرقىنىڭ ( ) دەپ ئاتالغان.
(ئارستوتىلى)
23. مازۇچاڭ ( ) دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇر
ئەدىبىدۇر. (يۇمەن)
24. «دىۋان ھېكمەت» ( ) نىڭ ئەسىرىدۇر.
(ئەھمەد يەسىۋى)
25. «لەيلى ـ مەجنۇن» نەزمىنىڭ ( ) سى
ئىچىدىكى داستاننىدۇر. («خەمسە»)
26. ( ) مىرزا ھەيدەرنىڭ ئەسىرىدۇر.
(«تارىخي رەشىدى»)

27. «دىۋان مەھزۇن» ( ) نىڭ ئەسىرى. (مەھزۇن خوتەنى)
28. «شەرھى شكەستە» ( ) نىڭ ئەسىرىدۇر. (سېيت مۇھەممەد)
29. نازىمى ( ) نىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسىدۇر. (موللا بىلال)
30. نۆبىتى ( ) دە تۇغۇلغان. (خوتەن)
31. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ( )، ( )، ( ) قاتارلىق ئەدەبىي تۈرلەردە ئىپادىلەنگەن. (پروزا، پوئېزىيە، دراما)
32. ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋەتىنىمىز جۇڭگونىڭ ( ) خەزىنىسىدىكى بىباھا گۆھەردۇر. (ئەدەبىيات)
33. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى مىلادىيە V، VI، VII ئەسىرلەردە ( ) دېيىلگەن. (تېلى)
34. قەدىمكى تۈرك يېزىقى تاۋۇش ئېلىمېنتى بىلەن ( ) دىن ئىبارەت بىر خىل يېزىق. (بوغۇم ئارىلاشمىسى)
35. ئالىپ ئەرتۇڭا ھەققىدە ئەڭ قەدىمكى مەلۇمات ( ) X ئەسىرلەردىن باشلاپ كىتاب بولۇشقا باشلىغان. (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى)
36. «ھون قوشىقى» سىماچىيەننىڭ ( ) دېگەن كىتابنىڭ كىرگۈزۈلگەن. («تارىخىي خاتىرىلەر»)
37. قۇجۇ دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار دىنىي ئەدەبىيات بىلەن شۇغۇللىنىپلا قالماستىن، بەلكى ( ) قىسمۇ يۇزلەنگەن. (دۇنياۋى ئەدەبىيات)
38. قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى شېئىرلار ئاساسەن ( ) قاپسىيدە يېزىلغان. (باش، ئاياغ)
39. فارابى نەسەب جەھەتتىن ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلىرىنىڭ مانى دىنىغا ئېتقاد قىلىدىغان ( )

قارلۇق ئىتتىنىك گوروھىغا تەئەللۇق ئىدى. (توققۇز ئوغۇز)
40. ( ) «قۇتادغۇ بىلىك» تە بەخت ـ سائادەتنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن. (ئايتولدى)
41. خارازمىنىڭ «مۇھەببەتنامە» سى 11 قىسىمدىن تەشكىل تاپقان لىرىك ( ) دۇر. (داستان)
42. سەيدۇللا ( ) دە ئۆتكەن ئۇيغۇر ئەدىبىدۇر. (يۇەن سۇلالىسى دەۋرى)
43. لۇتفىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى مۇھىم تۆھپىسى شۇكى، ئۇ ئوتتۇرا ئەسىردە ( ) بىلەن ئەسەر يېزىشنىڭ باشلامچىلىرىدىن بولغان. (ئۇيغۇر تىلى)
44. بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردا ئابدۇرەشىتخانىنىڭ ( ) ، ( ) قاتارلىق ئىككى دىۋانى بارلىقى مەلۇم. («دىۋان رەشىدى» ، «غەزەلىيات رەشىدى»)
45. ( ) «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانى 1678 ـ يىلى قەشقەردە يېزىلغان. (سالاھىنىڭ)
46. مەشھۇرى «دىۋان مەشھۇرى» نىڭ ئاپتورى ( ) نىڭ تەخەللۇسى. (ئىبراھىم)
47. مۇللا شاكىرنىڭ «زەپەرنامە» داستانىدىكى ( ) ئوبرازى مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلغان بەدىئىي ئوبرازدۇر. (ساھىدبەگ)
48. قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى بەزى يېزىقلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى قوللانغان ( ) دىن كەلگەن. (تامغا)
49. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئارىسىدا ( ) توغرۇلۇق مىلادىيە Ⅳ ئەسىرلەرنىڭ ئاخىرىدا بىر قوشاق توقۇلغان. (بەگ قۇلى)
50. «مايتىرى سىمىت» نىڭ ھازىر ( ) خىل نۇسخىسى بارلىقى مەلۇم. (ئالتە خىل)
51. ( ) «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئاقىۋەت ۋە قانائەتكە سىمۋول قىلىنغان. (ئودغۇرمىش)

52. ( ) «دىۋان ھېكمەت» نىڭ ئاپتورى. (ئەھمەد يەسىۋى)

53. رابغۇزى «قىسەئى رابغۇزى» ناملىق يېرىك ( ) بىلەن تونۇلغان. (رومانى)

54. «ئىدىقۇت قۇجۇ خانلىقى تۆھپە مەڭگۈ تېشى» نى ( ) يېزىپ چىققان. (كى كى قۇرسا ئىچقۇ)

55. نەۋائىينىڭ ( ) ناملىق ئەسىرى 1499 - يىلى يېزىلغان. («مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن»)

56. قېدىرخان يەكەندى ( ) نى تۇزگەندىن باشقا يەنە «ۋىسال» ناملىق بىر مۇقام ئىجاد قىلغان. («دىۋان قېدىرى»)

57. ( ) خوجا ياقۇپنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسىدۇر. (ئەرشى)

58. زىيائىينىڭ ( ) ناملىق ئەسىرى شائىر ئىجادىيىتىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. («مەھزۇنۇل ۋائىزىن»)

59. تۇردۇش ئاخۇن غېرىبىنىڭ بارلىق ئەسەرلىرى ( ) دېگەن قولىيازمىغا كىرگۈزۈلگەن. («دىۋان غېرىبى»)

60. ئەھمەدشاھ قاراقاشىنىڭ ( ) ناملىق ئەسىرى بارلىقى مەلۇم. («ئات ھەققىدە مۇخەممەس»)

61. موللا شاكىرنىڭ «زەپەرنامە» داستانىدا ( ) قوزغىلىڭنىڭ كەڭ مەنزىرىسى نامايان قىلىنغان. (كۇچا)

62. ( ) موللا مۇسا سايرامىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئەسەر ( ) دۇر. («تارىخىي ئەمىنىيە»)

63. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا مۇتلەق ئۈستۈن ئورۇنغا ئىگە ( )، ( ) ئىدىيىسىدۇر. (ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك)

64. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا

( ) ياكى ( ) دەپمۇ ئاتالغان. (خۇيگۇ، خۇيخې)

65. تارىم ۋادىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ( ) ماكانىدۇر. (ئانا)

66. قەدىمكى تۈرك يېزىقى ( ) يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. (تۈرك ـ رونىك)

67. «كۆچ رىۋايىتى» ( ) لارنىڭ قەدىمكى رىۋايىتىدۇر. (ئۇيغۇرلار)

68. ئالىپ ئەرتۇڭا ئۇيغۇرلارنىڭ ( )، ( ) دۇر. (ئېپوسىدىكى، باش قەھرىمان)

69. «تىرخىن مەڭگۈ تېشى» ( ) نىڭ قەدىمكى يازما يادىكارلىقىدۇر. (ئۇيغۇرلار)

70. «ئالتۇن يارۇق» نى ( ) دېگەن ئادەم خەنزۇ تىلىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. (سىڭقۇ سېلى تۇتۇق)

71. نەيشىبەن ( ) دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇر ئەدىبىدۇر. (يۇمن سۇلالىسى)

72. «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» ( ) نىڭ ئەسىرىدۇر. (ئەھمەد يۈكنەكى)

73، «سەددى ئىسكەندەر» نەۋائىينىڭ ( ) سى ئىچىدىكى داستاندۇر. («خەمسە»)

74. سۇلتان سەئىدخان ( ) دەۋرىنىڭ قۇرغۇچىسى ۋە شائىرىدۇر. (سەئىدىيە)

75. «تۆت ئىمام تەزكىرىسى» ( ) نىڭ ئەسىرىدۇر. (موللا نىياز)

76. ( ) مۇھەممەد ئابدۇللانىڭ ئەسىرىدۇر. («كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى»)

77. تۇردۇش ئاخۇن غېرىبنىڭ ( ) ناملىق ئەسىرى بار. («دىۋان غېرىبى»)

78. ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ ( ) ناملىق داستانى XIX ئەسىردىكى رېئال ۋەقەلەرنى ئاساس قىلغان. («رابىئە - سەئىدىن»)

79. نەفىسى ( ) نىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسىدۇر. (ئامانىنساخان)

80. ئۇيغۇر كلاسسىك يازما ئەدەبىياتى ( ) ، ( ) ، ( ) قاتارلىق ئوچ تۈردە ئىپادىلىنىدۇ. (پروزا، پوئېزىيە، درامما)

81. ئۇيغۇرلار IV ئەسىردىن VIII ئەسىرگىچە بىر گۇرۇپپىسى توققۇز قەبىلىدىن، يەنە بىر گۇرۇپپىسى 10 قەبىلىدىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئۇلار ( ) ، ( ) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. (توققۇز ئۇيغۇر، 10 ئۇيغۇر)

82. تۈرك خانلىقى دەۋرىدىكى مەڭگۈ تاشلار ( ) يېزىقىدا پۈتۈلگەن. (قەدىمكى تۈرك)

83. قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا سانسكرت ۋە ( ) يېزىقلىرىنى قوللانغان. (سوغدى)

84. «تۇمارىس رىۋايىتى» ( ) نىڭ قەدىمكى رىۋايىتىدۇر. (ئۇيغۇر ساك قەبىلىسى)

85. «ئالپامىش» ( ) لارنىڭ داستانىدۇر. (ئۇيغۇرلار)

86. «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» ( ) لارنىڭ قەدىمكى يازما يادىكارلىقىدۇر. (ئۇيغۇرلار)

87. ( ) «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئاپتورىدۇر. (مەھمۇد قەشقەرى)

88. سەۋىنىچ قايا ( ) دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇر ئەدىبىدۇر. (يۈەن سۇلالىسى)

89. «تارىخىي كاشغەر» ( ) نىڭ ئەسىرىدۇر. (ئابدۇلغاپپار ئىبنى ھۇسەيىن)

90. «ھەيرەتۇل ئەبرار» ( ) ئىچىدىكى

داستاندۇر. («خەمسە»)

91. «مۇھەببەتنامە - مېھنەتكامە» ( ) نىڭ ئەسىرىدۇر. (خىرقىتى)

92. موللا شاكىر ( ) نىڭ ئاپتورىدۇر. («زەپەرنامە»)

93. «غازات دەرمۇلكى چىن» ( ) نىڭ ئەسىرىدۇر. (موللا بىلال)

94. زوھۇرى ( ) نىڭ تەخەللۇسىدۇر. (زوھۇردىن ھېكمېبەگ)

95. ئەدەبىيات تارىخىمىزدا مەيدانغا كەلگەن ئەڭ دەسلەپكى شېئىر - قوشاقلار ( ) دا ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئۇلارنى مەزمۇن جەھەتتىن ( )، ( )، ( ) دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. («تۈركىي تىللار دىۋانى»، «ئەمگەك قوشاقلىرى»، «مۇھەببەت قوشاقلىرى»، «پەسىل - مۇراسىم قوشاقلىرى»)

96. ( ) بىلەن ( ) خەنزۇ تارىخ مەنبەلىرىدە ساقلىنىپ قالغان مەشھۇر ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدۇر. («ھون قوشىقى»، «تېلى قوشىقى»)

97. ( )، ( ) سىڭقۇ سېلى تۇتۇڭنىڭ ئىككى پارچە داڭلىق تەرجىمە ئەسىرىدۇر. («ئالتۇن يارۇق»، «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»)

98. شائىر نەۋائىي ئۆز ۋاقتىدا ( ) بىلەن ( ) نى ئۇيغۇر تىلىنىڭ چېۋەر ئۇستىلىرى دەپ ماختىغان ئىدى. (سەككاكى، لۇتفى)

99. ( )، ( )، ( )، ( )، ( ) لار چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئەدىبلەردۇر. (جانىبەك ئوغلى ئۆگدۈلمىش، سەككاكى، رابغۇزى، خارەزمى، جامال قارشى)

100. خىرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە - مېھنەتكامە» داستانىدىكى

ئاساسلىق پىرسوناژلار ( )، ( )، ( ) لاردىن ئىبارەت. (گۈل، بۈلبۈل، ساباھ)

101. ( ) شائىر نەۋائىينىڭ مەشھۇر لىرىك شېئىرلار توپلىمىدۇر. («چاھار دىۋان»)

102. ( ) نەۋائىينىڭ پارس تىلى بىلەن يازغان ئەسىرىدۇر. («دىۋان فانى»)

103. ( ) «مۇھاكىمەتۈل لۇغەتىيىن» دە پارس تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئىلمىي رەۋىشتە سېلىشتۇرۇپ باھالاپ چىقتى. (نەۋائىي)

104. نەۋائىي ( ) يىلى ھراتتا ۋاپات بولدى. (1501 ـ يىلى)

105. فارابى ( ) يىلى فاراب شەھىرىدە تۇغۇلدى. (870 ـ يىلى)

106. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى ( ) تا يازدى. (باغدات)

V قىسقىچە جاۋاب بېرىش سوئاللىرى

1. «تال سۈندۈرۈش قوشىقى» نىڭ مەركىزىي ئىدىيىسى نېمە؟

جاۋاب: بۇ قوشاقتا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئۆزلىرىنى ئاسماندا پەرۋاز قىلىپ ئۇچىدىغان قۇرغۇيغا ئوخشىتىپ، رەقىبلىرىنى كۆزگە ئىلمىغانلىقى، گويا دۈشمەننى بىر توپ ئاق قۇشقاچتەك كۆرۈپ، قۇرغۇي ئاسماندا ئۇچقاندا ئاق قۇشقاچلارنىڭ ئالاقزادە بولۇشۇپ تەرەپ ـ تەرەپكە تارقىلىپ قېچىپ كېتىدىغانلىقىدەك ئەھۋالنى سىمۋول قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ قەھرىمانلىق، جاسارەتلىك روھىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ.

2. يۈسۈپ خاس ھاجىپ كىم؟

جاۋاب: يۈسۈپ خاس ھاجىپ XI ئەسىر قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى، شائىرى، دۆلەت ئەربابى، شۇنداقلا ئىنسكلوپىدىك داستان — «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئاپتورى.

3. قاراخانىيلار ئۇيغۇر خانلىقى قايسى دەۋردىن قايسى دەۋرگىچە داۋام قىلغان؟

جاۋاب: قاراخانىيلار ئۇيغۇر خانلىقىنى IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شەكىللىنىشكە باشلاپ XII ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىغىچە داۋام قىلغان.

4. «مايتىرى سىمىت» درامىسىنىڭ قىممىتى نەدە؟

جاۋاب: «مايتىرى سىمىت» 27 پەردىلىك سەھنە ئەسىرى بولۇپ، بۇنىڭدىن خېلى يىللار ئىلگىرى شىنجاڭ سەھنىلىرىدە ئوينىلىشقا باشلىغان. ھازىرقى تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا ئۇ ئېلىمىزنىڭ درامىچىلىق تارىخىنى خېلى ئىلگىرىكى دەۋرگە سۈرگەنلىكى مەلۇم.

5. موللا بىلالنىڭ «چاڭموزا يۈسۈپخان» داستانىنىڭ تۈپكى ئىدىيىسى نېمە؟

جاۋاب: «چاڭموزا يۈسۈپخان» موللا بىلال نازىمىنىڭ ساتىرىك ئەسىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا چەتتىن كىرگەن ئالدامچى، كاززاپ بىر سوپىنى پاش قىلىپ ئېيىبلەيدۇ. بۇ ئارقىلىق ئەينى دەۋردە شىنجاڭ رايونىدا ھەر مىللەت خەلقىنى ئالداپ، نادانلىقنى تەشۋىق قىلغۇچى رىياكار سوپىلارغا ئۆچمەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ، شۇنىڭدەك نادانلىق ئاسارىتىگە چۈشۈپ قالماسلىققا ۋە نادانلىقنىڭ قۇلى بولماسلىققا، چاڭموزا يۈسۈپخانغا ئوخشاش ئىككى يۈزلىمە مۇناپىقلاردىن ئالاھىدە ھوشيار بولۇشقا ئۇندەيدۇ.

6. «بەگقۇلى ھەققىدە قوشاق» نىڭ مەركىزىي ئىدىيىسى نېمە؟

جاۋاب: خەنزۇچە يىلنامە «شىمالىي خانلىقلار تارىخى ئېگىز ھارۇنلىقلار تەزكىرىسى» دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئارىسىدا بەگقۇلى توغرۇلۇق مىلادىيە IV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا بىر قوشاق توقۇلغان. بۇ قوشاقتا ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ باشلىقى بەگقۇلنىڭ جۇجان تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بەگقۇلنىڭ ئۆز قەبىلىلىرىنىڭ ئەركىنلىكى ۋە مۇقەددەس زېمىنىنى قوغداش يولىدىكى تەڭداشسىز

باتۇرلۇقى زوق ـ شوخ بىلەن مەدھىيىلەنگەن. كىشىلەرنى بەگقۇلىدەك قەھرىمان، ۋەتەنپەرۋەر، قەيسەر كىشىلەردىن بولۇشقا دەۋەت قىلىنغان.

7. مىرزا ھەيدەر كىم؟

جاۋاب: مىرزا ھەيدەر (1500 ~ 1551) سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق تارىخچى ۋە ئەدىب، دۆلەت ئەربابى، ھەربىي قوماندان. «تارىخىي رەشىدى» ناملىق يىرىك ئەسەرنىڭ ئاپتورىدۇر.

8. قايسى دەۋردىن باشلاپ قايسى دەۋرگىچە بولغان ئارىلىقنى خوجىلار دەۋرى دەپ ئاتايمىز؟

جاۋاب: خوجىلار دەۋرى 1678 ـ يىلى، يەنى ئاپپاق خوجا قورچاق ھاكىمىيىتىنى تىكلىگەندىن تارتىپ 1759 ـ يىلى مانجۇ ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى تىنچلاندۇرغانغىچە بولغان ۋاقىتنى كۆرسىتىدۇ.

9. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ قانداق نۇسخىلىرى بار؟

جاۋاب: «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ قاھىرە، پەرغانە ۋە ۋىينا نۇسخىلىرى بار.

10. «جاھاننامە» داستانىنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى نېمە؟

جاۋاب: «جاھاننامە» داستانىدا پەلسەپىۋى نۇقتىدىن قارىغاندا كائىناتنىڭ ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىپ، ئۆزگىرىپ تۇرىدىغانلىقى ھېكايە شەكلىدە ئوبرازلىق بايان قىلىنىپ، تۇغۇلۇش بولىدىكەن، ئۆلۈش بولىدىغانلىقى، خۇشال چاغلارنىڭ ئارقىسىغا قايغۇ ـ ھەسرەت ئامىللىرىنىڭ يوشۇرۇنۇپ تۇرىدىغانلىقى، گۈللىنىش مەنزىرىسىنىڭ كەينىدە ھالاك بولۇش ۋەھىمىسى ساقلىنىدىغانلىقى، دۇنيا ئۆز ماھىيىتى بويىچە بۇ قانۇنىيەتكە زادى خىلاپلىق قىلمايدىغانلىقى، ئالەمنى، ھاياتلىقنى، خۇشاللىق ۋە گۈللىنىشنى مەڭگۈ ئۆزگەرمەس تۇرغۇن ھالەتتە دەپ چۈشىنىش تولىمۇ بىخۇدلۇق ئىكەنلىكى، ئۆتۈۋاتقىنى ۋاقىت ئەمەس، بەلكى ئۆمۈر ئىكەنلىكى سۆزلەنگەن.

ئەدەبىيات ئىدىيىسى نۇقتىسىدىن قارىغاندا بۇ ئەسەردە «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئادىلشاھ يېتەكچىلىك قىلغان غايىۋى دۆلەت ئىدىيىسى

داۋاملاشتۇرۇلغان.

11. چاغاتاي تىلى دېگەن نېمە؟

جاۋاب: چاغاتاي تىلى خاقانىيە ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسىدا شەكىللەنگەن، XI ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغىچە كەڭ تۇردە قوللىنىلغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدۇر. ئۇ ھەرگىزمۇ چاغاتايخان ئىجاد قىلغان تىل ئەمەس.

12. «ئىدىقۇت خانلىقى تۆھپە مەكتىۋى تېشى» غا نېمىلەر خاتىرىلەنگەن؟

جاۋاب: ئەسەر تارىخىي تەزكىرە بولۇپ، ئۇنىڭدا قۇجۇ ئىدىقۇت خانلىرىدىن بائارچۇق ئارت تېكىندىن تارتىپ تاكى تايىپىنو خانغىچە بولغان بىر ئەۋلاد خاقانلارنىڭ شەجەرىسى خاتىرىلەنگەن.

13. سەۋىنىچ قايا كىم؟

جاۋاب: سەۋىنىچ قايا (گۈەن يۈنشى) يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن داڭلىق ئۇيغۇر نەسرىي غەزەل يازغۇچىسى، ئاتاقلىق خەتتات، ئۇستا مۇزىكانت، رەسسام، غەزەلچى، دراماتورگ، جۇملىدىن جۇڭگو ئەدەبىيات تارىخىدىكى مەشھۇر داڭلىق شەخس.

14. «قالدىم ھەسرەت ئىچىدە» نامىلىق قوشاقنىڭ مەزمۇنى نېمە؟

جاۋاب: قوشاقتا كۆچلۈك ئىنسانىي مۇھەببەت ئىدىيىسى ئىپادىلەنگەن؛ سۆيگەن يىگىتى ئۇرۇشقا ماڭغان چاغدا ئۆيگە تەنھا قالغاندىن كۆرە يىگىتنىڭ ئات قامچىسى بولۇشنى ئەۋزەل كۆرگەنلىكى، شۇنداقلا مۇداپىئە قورغانلىرىنىڭ ئۇستىدە يىگىتى بىلەن ياندىشىپ تۇرۇپ دۈشمەنگە قارشى جەڭگە قاتنىشىدىغانلىقى، ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىنىڭ قەدىمدىن تارتىپ مەردانە، ۋەتەنپەرۋەر، جەڭگىۋار خىسلەتكە ئىگە ئىكەنلىكى سۈرەتلەنگەن.

15. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى قانداق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان؟

جاۋاب: ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئىپتىدائىي دىنلار (توتېم، ئەجدادلار روھى، كۈك تەڭرىسىگە چوقۇنۇش) غا ئىشەنگەن. سىنىپىي جەمئىيەتتە شامان دىنى، بۇددا

دىنى، مانى دىنى، خرستىئان دىنى، نەستۇرىيان دىنى، ئاتەشپەرەسلىك دىنى، ئىسلام دىنى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان.

16. «هون قوشىقى» نىڭ قىسقىچە مەزمۇنى نېمە؟

جاۋاب: تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان هونلارنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى خېلى بۇرۇنلا تەرەققىي قىلغان، لېكىن بۇلاردىن هون دەۋرىگە ئائىتلىرىدىن بىزگە مەلۇم بولغانلىرى پەقەت بىر كۆپلېت قوشاقتىن ئىبارەت. بۇ قوشاقنى سىماچىيەن «تارىخىي خاتىرىلەر» دېگەن كىتابىغا كىرگۈزگەن. بۇ قوشاقتا هونلار تۇرمۇشىدىكى چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدىكى ئالاھىدىلىك بىلەن رېئال ئىجتىمائىي هاياتنىڭ مۇناسىۋىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، بىات خەلقلەر تەرىپىدىن هونلارنىڭ گۈزەل بىر يايلىقىنىڭ تارتىۋېلىنغانلىقى ئۆكۈنۈش ھېسسىياتى بىلەن سۆزەتلىنىپ، هونلار تۇرمۇشىدىكى بىر قېتىملىق پېشكەللىكنىڭ سەۋەبىي مۇشۇ ئىشقا باغلاپ چۈشەندۈرۈلگەن.

17. فارابى كىم؟

جاۋاب: فارابى IX ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆتكەن، ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى، پەيلاسوپ، شائىرى ۋە شەرقنىڭ ئارستوتىلى دەپ نام ئالغان بۈيۈك ئالىمدۇر.

18. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى قايسى دەۋرلەردە قەيەردە مەيدانغا كېلىپ، قاچان هالاك بولدى؟

جاۋاب: ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى 744 ـ يىلى موئىغولىيەدىكى ئورخۇن دەرياسى ۋادىسىنى مەركەز قىلىپ قۇرۇلۇپ، تۈرلۈك تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن 840 ـ يىلى هالاك بولدى.

19. «مۇھەببەتنامە ـ مېھنەتكامە» داستانىنىڭ تۈپكى ئىدىيىسى نېمە؟

جاۋاب: داستانىنىڭ تۈپكى ئىدىيىسى شۇكى، شائىر داستانىدا جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى يېڭىپ تىرىشقاندىلا كۆزلىگەن

مەقسەتكە يەتكىلى بولىدۇ، دېگەن ئىدىيىنى ئىلگىرى سۈرگەن. داستاندا ئاپتور ساباھ، گۈل، بۇلبۇل قاتارلىق سىمۋولىستىك ئوبرازلار ئارقىلىق ئۆزىنىڭ يورۇقلۇق، ئادالەت، ئەمگەكچىلەر مۇھەببىتى، جاھالەت، رۇلۇم، زالىملارغا نەپرەت، شۇنداقلا رېئال ھاياتنىڭ بىر - بىرىگە زىت بولغان بۇ ئىككى تەرىپىگە قارىتا ئۆز قەلبىدىكى ھېسسىياتىنى ئىپادىلىگەن.

20. چاشتانى ئىلىك بەگ ئوبرازىنى سۆزلەڭ؟

جاۋاب: باش قەھرىمان چاشتانى ئىلىك بەگ خەلق ئاممىسىنىڭ ېشىغا چۈشكەن دەھشەتلىك بالايىئاپەت ۋە كېسەللىك ئاپەتلىرىنى تۆپ يىلتىزىدىن قومۇرۇپ تاشلاپ، كېسەللىك ئۈستىدىن ئومۇمىيۈزلۈك غەلبە قىلىش ئىستىكىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇ، ئۆز پائالىيەتلىرى ئارقىلىق ئىنسانپەرۋەرلىك، ئادىللىق، ئالىيجانابلىق، ئەقىل - پاراسەت بىلەن ئىش كۆرۈش، باتۇر، ئۈمىدۋار بولۇش روھىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

21. «قىسەئى رابغۇزى» نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى نېمە؟

جاۋاب: «قىسەئى رابغۇزى» كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىدىكى ئىلاھىي مۇقەددەسلىك ئىدىيىسىنى كونكرېتلاشتۇرۇپ، رېئال ئادەم ۋە ئۇلارنىڭ ئېسىل پەزىلىتىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن، ياخشى ئىدىيە، ياخشى ئەخلاق ئادەم ئەخلاقىنىڭ مۇھىم بەلگىسى دەپ قارىلىپ، ياخشى ۋە ئېسىل ئادەمنى پەزىلەت مەدھىيىلەنگەن، مېھنەت، ساپ ئىنسانىي مېھرى - مۇھەببەت ئۇلۇغلانغان. بۇ خىل ئىدىيە پەيغەمبەرلەرنىڭ پائالىيەت ۋاستىسى بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن كېيىنكى دەۋرلەردە ئىنسانىي پەزىلەتنىڭ ياخشى ئۈرنىكى ۋە تەشۋىق قورالى بولغان.

22. «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانىدىكى قىزىلگۈل ئوبرازىنى سۆزلەڭ؟

جاۋاب: قىزىلگۈل ئوبرازى — مۇلايىم، ئاق كۆڭۈل بىر شەخسنىڭ سىمۋولى. ئۇنىڭدا ساداقەت، پاكلىق ئاممىلىرى تولۇق بولۇپ، مۇشۇ خىسلەتلەرگە يارىشا ئەقىل بىلەن ئىش قىلىدۇ،

تۇرمۇشتا دۇچ كەلگەن تۇرلۈك قىيىنچىلىقلاردىن قورقماي، جاپا - مۇشەققەت ۋە ھەر خىل توسالغۇلارنى يېڭىش ئۈچۈن دادىللىق بىلەن ئىزدىنىپ كۆرەش قىلىدۇ، جاپا - مۇشەققەتكە چىداشلىق بېرىپ، مېھنەتنى ئۇلۇغلايدۇ ۋە ئۇنى چىن دىلىدىن سۆيىدۇ. بۇ خىل خۇسۇسىيەت ئۇنى گۈزەل بىر ئىنسان دەرجىسىگە كۆتۈرگەن. قىزىلگۈل ئوبرازى مېھرى - مۇھەببەتنى مېھنەتكە، ساداقەتكە بىرلەشتۈرۈپ قاراپ، ساداقەت ۋە ۋاپا، مۇھەببەتكە زىچ يانداشقاندا ئاندىن ئۇ مەڭگۈلۈككە ئىگە بولىدۇ، دېگەن ئىدىيىنى ئۆزىنىڭ مۇناسىۋەت مىزانى دەپ تونۇيدۇ.

ئاپتور داستاندىكى قىزىلگۈل ئوبرازى ئارقىلىق ئايالىلار ئادەم قاتارىدا ھېسابلانمايدىغان فېئودالىزم جەمئىيىتىدىكى ئايالىلارنىڭ ئىنسانىي ھوقۇقىنى قوغداش، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، ۋاپا ۋە ساداقەت، نومۇس ۋە ھايا، كۆيۈمچانلىق ۋە مېھرىبانلىق... تىن ئىبارەت ئادىمىي خىسلەتلەرنىڭ ئايالىلار ۋۇجۇدىدىكى رولىنى نامايان قىلماقچى بولغان.

23. «مەڭگۈ تاش» تېكىستلىرىنىڭ مەزمۇنى نېمە؟

جاۋاب: «مەڭگۈ تاش» تېكىستلىرىنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئۇلار شەخسلەرنىڭ پائالىيىتىدىن تارتىپ دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىغىچە بېرىپ چېتىلىدۇ. بۇلارنى تۆۋەندىكى نۇقتىلاردىن يىغىنچاق ھالدا كۆرۈشكە بولىدۇ:

1) ئۇرۇق - قەبىلىلەرنىي بىرلەشتۈرۈش، خاقان قارارگاھلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى، دۆلەت ۋە خاقانلىقنىڭ مەيدانغا كېلىشى، گۈللىنىشى ۋە ھالاكەت سەۋەبلىرى سۆزلەنگەن.

2) خاقانلىقنىڭ خاراكتېرى، سەلتەنىتى، كۈچ - قۇدرىتى، ئەل ئىچىدىكى ھۆكۈمەت تۈزۈلمىسى، ھەربىي ئىشلار قۇرۇلمىسى، مەنسەپ ۋە دەرىجىلەر ھەققىدە مەلۇماتلار بېرىلگەن.

3) خانلارنىڭ تەختكە چىقىش سەۋەبى، ۋاقىت، خاقانلىقنى ئۆتكۈزۈۋېلىش، ئۇنىڭ قانۇنىي ئاساسى، يۈكسىلىش ۋە گۈللىنىش جەريانى بايان قىلىنغان.

4) ئورخۇن خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىيە، ئۆرپ ـ ئادەت، ھوقۇق، سىياسىي، ئەخلاق، تىل ـ ئەدەبىيات، سەنئەت، قانۇن، نىزام، ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ كۆپ تەرەپلىرى، ھەر خىل كۆرەش، ئىلىم ـ پەن جەھەتتىكى ئىزدىنىش، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى سۆزلەنگەن.

5) بۆلۈنمىچىلىك ۋە بۆلۈنۈشنىڭ تولىدۇرغۇسىز يامان ئاقىۋىتى، دۈشمەنلەرنىڭ سوۋغىلىرى ۋە يالغان ـ ياۋىداق سۆزلىرىگە ئىشىنىشنىڭ ئېچىنىشلىق ئاقىۋىتى سۆزلەنگەن، تارىخىي ئاچچىق ساۋاق يەكۈنلەنگەن.

24. بىلگە تۇنيۇقۇق كىم؟

جاۋاب: بىلگە تۇنيۇقۇق كۆك تۈرك خانلىقى ۋە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە قاپاغان قاغان قاتارلىقلارغا باش ۋەزىر بولغان، بۆلۈنۈپ، پارچىلىنىپ كەتكەن دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش يولىدا ھاياتى بىلەن ھېسابلاشماي قان كېچىپ كۆرەش قىلغان باتۇر سەركەردە ۋە مەشھۇر ئەدىب.

25. «ئوغۇزنامە» داستانىدىكى ئوغۇزخان ئوبرازى قانداق ئوبراز؟

جاۋاب: ئوغۇزخان «ئوغۇزنامە» دىكى باش قەھرىمان. ئېپوستىكى پۈتۈن ۋەقەلىك ئوغۇز ئوبرازىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت قىلغان. ئوغۇزخان يېرىم ئادەملىك، يېرىم ئىلاھىيلاشقان خۇسۇسىيەت ھەم رېئال ئامىللار ھەم غايىۋى ئامىللار بىرلەشتۈرۈلگەن ئوبراز بولۇپ، قەدىمكى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئارزۇ ـ ئۈمىدى ئۇنىڭدا مۇجەسسەملەنگەن.

ئوغۇز ئوبرازىدا پۈقرالاردا بولۇشقا تېگىشلىك ھەربىكەت ـ قىلىقلار بىلەن ئۇلۇغ خاقانلاردىكى سالاپەت، ئادىللىق، دانالىق، يېراقنى كۆرەرلىك، داڭدار قوماندانلاردىكى پەم ـ پاراسەت، باتۇرلۇق قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەر تەبىئىي ھالدا جىپسىلىشىپ ئىپادىلەنگەن. ئۇنىڭدا قەھرىمانلىق، خەلقپەرۋەرلىك، تەرەققىيپەرۋەرلىك ۋە تىنچلىق سۆيەرلىك قاتارلىق ئىلغار خاھىش گەۋدىلەنگەن.

26. تۆتا ئالىپ ئەر ئوبرازى ھەققىدە سۆزلەڭ؟

جاۋاب: تۆتا ئالىپ ئەر (ئافراسياپ) ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زامانىدا ئۆتكەن قەھرىمان خاقانلىرىنىڭ بىرى. ئۇ، ئۆز خەلقىنىڭ تىنچلىقى، بەخت ـ سائادىتى، ئۆز ئېلىنىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن بىر ئۆمۈر پىداكارلىق كۆرسەتكەن، كۈچ ـ قۇدرىتى ۋە ئەقىل ـ پاراسىتىنى ئومۇمنىڭ مەنپەئىتىگە سەرپ قىلغان. ئۇ، تەرەققىيپەرۋەرلىك يولىنى تۇتقان، ئۆز مىللىتىنىڭ مەنپەئىتىگە تولۇق ۋەكىللىك قىلغاچقا خەلق ئۇنى ھىمايە قىلغان. ئەقىللىق، باتۇرلۇق، تەرەققىيپەرۋەرلىك، تىنچلىق سۆيەرلىك خاراكتېرى ئافراسياپنى مىللىي قىزغىنلىقنىڭ نىشانىسى، خەلق مەنپەئىتىنىڭ ۋەكىلى قىلىپ تونۇتقان. ئۇنىڭ شانلىق تۆھپىسى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا تارقىلىش جەريانىدا تېخىمۇ مۇبالىغىلەشتۈرۈلۈپ، جەزبىدارلىشىپ، تىللاردا داستانغا ئايلانغان ۋە قەھرىمانلىق ئېپوسىدا جانلىق، تىپىك، ھەيۋەتلىك ئوبراز سۈپىتىدە ساقلىنىپ كەلگەن.

ئافراسياپ زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تارىخىي شەخس كاتېگورىيىسىدىن ھالقىپ، نۇرغۇن تارىخىي شەخسلەرنىڭ خاراكتېرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەپ، زامان ۋە ماكانىنىڭ چەكلىمىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، بەدىئىي ئەدەبىياتتىكى مۇكەممەل تىپ بولۇپ شەكىللەنگەن.

27. ئۇيغۇر نامى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر ھەققىدە چۈشەنچىگىزنى سۆزلەڭ؟

جاۋاب: ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرۇلۇق تارىخىي كىتابلاردا تۆت خىل ژانرىيانتلىق رىۋايەت خاتىرىلەنگەن. ئۇيغۇر ئاتالغۇسىدىن ئىبارەت بۇ سۆز ھەققىدىكى رىۋايەتلەر بىر پۈتۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىككى چوڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسىنى — چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق، شەھەر ھاياتىنى ھەم مۇشۇ ئىجتىمائىي باسقۇچلاردا ياشىغان كىشىلەرنىڭ ئارزۇسى، روھىي قىياپىتى، ھەربىر ئەت پائالىيىتىنى ئاددىي، ئەمما ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكە تېگىشلىك نۇقتىدىن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. شۇڭا بۇ رىۋايەتلەر

دەۋردىن دەۋرگە ئۆتۈپ، خەلقنى ئىلھاملاندۇرۇش، پەخىرلەندۇرۇش رولىنى ئويناپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتىپ كەلگەن.

28. «شۇ قاغان ھەققىدىكى رىۋايەت» توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: بۇ رىۋايەت مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىگە كىرگۈزۈلگەن. بۇ رىۋايەتتە ئۇيغۇر خانى شۇنىڭ پەم - پاراسىتى، ھەربىي ستراتېگىيىسى، ئەل - يۇرت سۆيەرلىكى، خەلق ئوغلانلىرىنىڭ چېۋىرلىك، باتۇرلۇقى بىلەن قوشۇلۇپ، جانلىق كۆرۈنۈش ھاسىل قىلغان. بۇ كۆرۈنۈش مىللەتنىڭ تەقدىرىنى ئويلايدىغان ھەر بىر ۋەجدان ئىگىسىنى ئىلھاملاندۇرۇپ، قەھرىمانلىق روھىنى ئۇرغۇتۇشتىكى بىر خىل ھەرىكەتلەندۇرگۈچ مەنىۋى كۈچ سۈپىتىدە تارىخقا يادنامە بولۇپ ئويۇلۇپ كەتكەن.

29. بۇددىزم مىڭئۆي تام رەسىملىرىنىڭ مەزمۇنى نېمە؟

جاۋاب: شىنجاڭدىكى بۇددىزم مىڭئۆي تام رەسىملىرىنىڭ مەزمۇنى خىلىلا كەڭ بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى دېگۈدەك ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. بۇنىڭ ئىچىدە «يارالمىش قىسسىسى» رەسىملىرى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. «يارالمىش قىسسىسى» ئومۇمەن ئادەم ياكى ھايۋانلارنىڭ يارىلىش ھەققىدىكى ھېكايە ياكى قىسسىلەردىن ئىبارەت.

30. كۈسەن - كېنگىت يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر توغرىسىدا سۆزلەڭ؟

جاۋاب: كۈسەن - كېنگىت يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر — دىنىي ئەسەرلەر، ئىجتىمائىي مەزمۇندىكى ئەسەرلەر ۋە تەرجىمە ئەسەرلەردۇر.

1) دىنىي مەزمۇندىكى ھېكايىلار ۋە خەلق رىۋايەتلىرى «ياغاچچى بىلەن رەسسام»، «رەسسام ھېكايىسى»، «بىلىقچى ھېكايىسى»، «خارماپادا سۈتىرىسى»، «بۇددا كارىتاكاۋىيا سۈتىرىسى»

قاتارلىقلار.

2) ئەدەبىي ئەسەرلەر «مايتىرى سىمىت»، «ناندا ھەققىدىكى دراما» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرى؛ «شېئىرىي ھېكمەتلەر توپلىمى» قاتارلىقلار.

3) تىل ـ لۇغەتلەرگە ئائىت ئەسەرلەر «سانسكرتچە ـ كۇسەنچە سۆزلۈك»، «كۇسەنچە ـ ئۇيغۇرچە سۆزلۈك» قاتارلىقلار.

4) تەرجىمە ئەسەرلەر «رامايانا» دىكى راماغا ئائىت بىرقانچە ھېكايىنىڭ كېنگىت تىلىدىكى نۇسخىسى قاتارلىقلار.

31. ئورخۇن دەۋرى ئەدەبىياتى تەرەققىياتى قانداق؟

جاۋاب: ئۇيغۇرلار تۈرك خانلىقى ۋە ئۇيغۇر خانلىقى مەزگىلىدە ئومۇمىيۈزلۈك يېزىق ئىشلەتتى. بۇ يېزىق تۈرك يېزىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى دەپ ئاتالدى. بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىنى ۋاستە قىلغان ھالدا تەرەققىي قىلدى. مەڭگۈ تاشلار ئەدەبىياتى ئەنئەنىسى بارلىققا كەلدى. بۇ پۈتكۈل ئۇيغۇر مىللىتى ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىنى ۋاستە قىلغان ھالدا بىر پۈتۈن ئەدەبىياتقا ئايلىنىشىنىڭ جانلىق سىگنالى بولۇپ قالدى. بۇ دەۋردە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە تەرجىمە ئەدەبىيات (دىنىي ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىش) مۇ تەرەققىي قىلدى.

32. مەڭگۈ تاشلار ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئورنى ھەققىدە چۈشەنچىگىزنى سۆزلەڭ؟

جاۋاب: ئۇيغۇرلار تۈرك خاقانلىقى ۋە ئۇيغۇر خاقانلىقى دەۋرلىرىدە ئۆزلىرىنىڭ گۈزەل ئەدەبىياتىنى ھەر خىل شەكىلدىكى تاشلارغا ئويۇپ خاتىرىلەپ قويغان ھەم ئۇلارنى ئۆز ۋاقتىدىلا «مەڭگۈ تاش» لار دەپ ئاتىغان. مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى دېگەندە مانا مۇشۇلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

«مەڭگۈ تاش» لار ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى بولۇپ سانىلىدۇ. «مەڭگۈ تاش» لار سان جەھەتتىن كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار قەدىمكى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ بىر پۈتۈن قىياپىتى، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىنى ئاساس قىلغان يازما

ئەدەبىياتىنىڭ رەسمىي شەكىللىنىشكە باشلىغانلىقىنى ئېنىق پاكىتلار بىلەن تەمىن ئېتىپ تۇرىدۇ.

33. بىلگە قاغان كىم؟

جاۋاب: بىلگە قاغان (684 ـ 734) ئىسمى بۆگۈ بولۇپ، ئاشىنا قەبىلىسىدىن. ئۇ، تۈرك شاھزادىسى ۋە خاقانى بولۇپ، 716 ـ يىلىدىن تارتىپ 734 ـ يىلىغىچە خانلىق سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرغان.

بىلگە قاغان ھايات چېغىدا ئاغزاكى ئېيتىپ قالدۇرغان ئۆمۈر بايانى خاتىرىگە ئويۇلۇپ، ھەيۋەتلىك «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» مەيدانغا كەلگەن ۋە ئۇنىڭ قەبرىسى ئالدىغا ئورنىتىلغان.

34. «مەڭگۈ تاش» لارنىڭ تىل ئىشلىتىش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ھەققىدە سۆزلەڭ؟

جاۋاب: «مەڭگۈ تاش» لاردا ئىشلىتىلگەن تىل قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىشلەتكەن ئورتاق تىل بولۇپ، ئۇلار ئېنىق، جانلىق، ئۇقۇشلۇق، بەلگىلىك گرامماتىكىلىق قائىدىلەر ئاساسىدا بىرىكتۈرۈلگەن. «مەڭگۈ تاش» لار تىلى قەدىمكى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئۇرۇق قەبىلىلەر ئارىسىدا مەۋجۇت بولغان شېۋە پەرقلىرىنى ئازايتىپ، ئورتاق مىللىي تىل بەرپا قىلىش دەۋرىگە قەدەم قويغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

35. بۆگۈخان رىۋايەتلىرىنىڭ تارىخىي ئورنى ھەققىدە چۈشەنچىڭىزنى سۆزلەڭ؟

جاۋاب: بۆگۈخان رىۋايەتلىرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى خەزىنىسىدىكى نادىر ئەسەرلەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزۇن بىر تارىخىي جەريانى، ئىجتىمائىي كۆز قاراشلىرى ئوبرازلىق ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ رىۋايەتلەر رىۋايەت، ئېپتېدائىي ئېپوسلۇق ئامىللىرىنى ھازىرلاپ، قەھرىمانلىق داستانلىرىغا قاراپ تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تارىخىي رىۋايەت شەكلىدىلا توختاپ قېلىشقا مەجبۇر بولغان، ئەمما ئۇنىڭ بەدىئىي ۋە ئېستېتىك قىممىتىنى تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ. ئۇ،

بۇ جەھەتتە بەزى تارىخىي قەھرىمانلىق داستانلىرى بىلەن ئوخشاش ئورۇندا تۇرىدۇ.

36. «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى كۇنتۇغدى ئوبرازى ھەققىدە سۆزلەڭ؟

جاۋاب: كۇنتۇغدى — «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى باش قەھرىمان، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەدەبىي يول بىلەن تەسۋىرلىگەن غايىۋى دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانى، دانا، ئادىل، مېھرىبان، قابىل خاقانىنىڭ سىمۋولى، پۈتۈن ئۆمرىنى ئەل - يۇرتنى گۈللەندۈرۈش ئىشىغا بېغىشلىغان، ئەل - يۇرتنى ئۇنۇملۇك باشقۇرۇش ئۈچۈن بارلىق پايدىلىق ئامىللارنى ئىشقا سېلىشقا بەك ئەھمىيەت بېرىدىغان شەخس، شۇنداقلا قانۇن بىلەن ئەلنى ئىدارە قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتە ھەممە ئادەم قانۇن ئالدىدا باراۋەر دەپ قارايدىغان، مەملىكەتتىكى ھەممە ئادەمگە ئوخشاش مۇئامىلە بولىدىغان، يۇرت - جامائەتنىڭ دانا، ئادىل، مېھرىبان، قابىل ھۆكۈمرانىنىڭ بولۇشىنىڭ مۇتلەق زۆرۈرلۈكىنى ئەمەلىي ھەرىكىتى ئارقىلىق ئىسپاتلىغان بەدىئىي ۋە غايىۋى ئوبراز.

37. «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى ئودغۇرمىش ئوبرازى ھەققىدە سۆزلەڭ؟

جاۋاب: ئودغۇرمىش — داستاندا ئاقىۋەت ۋە قانائەتنىڭ سىمۋولى ئۇستىدە تەسۋىرلەنگەن، ئاپتور تەسەۋۋۇرنىڭ ياردىمى بىلەن يارانقان ئادالەتلىك غايىۋى دۆلەتتىكى بىر غاردا ئىستىقامەت قىلىدىغان زاھىت، ناھايىتى مۇرەككەپ يارىتىلغان بەدىئىي ئوبراز. ئۇ، بۇ دۇنيانى پەقەت بىر قونالغۇ، كىشى ئۇچۇن ئازغىنە يېمەكلىك بىلەن بەدەننى ياپقۇدەك بىر پارچە يېپىنچا، ئۆلگەندە گۆرلۈككە كېتىدىغان بىر مېتىر يەر بولسىلا كۇپايە، باشقا ئىشلارنىڭ ھەممىسى بىھۇدە ئاۋارىچىلىك دەپ قاراپ، ئىجتىمائىي رېئاللىقتىن پۈتۈنلەي قول ئۈزگەن بولسىمۇ، لېكىن جەمئىيەتنىڭ يۈزلىنىشىگە، يۈرتداشلىرىنىڭ تەقدىرىگە، كېچە - كۇندۇز دەققەت قىلىپ تۇرىدىغان، ئويغاق، سەگەك دانىشمەن، پەيلاسوپ، جۇملىدىن چوڭ

ئالىم. ئۇ ئەل ـ يۇرتنىڭ يېتەكچىلىرىگە ئەلنى باشقۇرۇشقا دائىر بىرمۇنچە ياخشى مەسلىھەتلەرنى بېرىشىنىمۇ ۋىجدانىي بۇرچى دەپ تونۇيدىغان، ئىلغارلىق ئامىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بەدىئىي ئوبراز.

38. جانىبەگ كىم؟

جاۋاب: جانىبەگ (1180 ~ 1270) ئۆگدۈلمىش ئوغلى، ئۇ، قاراخانىيلار سۇلالىسىغا تەۋە ئىسسىق كۆل بويىدا تۇغۇلغان، 15 يېشىدا موڭغۇل قوشۇنلىرى تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنغان، كېيىن چىڭگىزخان تەرىپىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا مەخپىي خىزمەت ئىشلەشكە ئەۋەتىلگەن، 1215 ـ يىللىرى موڭغۇل ئوردىسىغا قايتىپ كەتكەن، شۇنداق قىلىپ جانىبەگ ئوغلى ئۆگدۈلمىش چىڭگىزخان (1162 ~ 1227)، جۇجىخان (1177 ~ 1225) ۋە باتۇخان (1209 ~ 1256) لارغا ئەگىشىپ جەڭ قىلغان ۋە نۇرغۇن قىسمەتلەرنى باشتىن كەچۈرگەن.

جانىبەگ ئۆزىنىڭ كىتابىي بىلىمى ۋە كەچۈرمىشلىرىگە ئاساسەن ئۆمرىنىڭ كېيىنكى يىللىرىدا «جانىبەگنىڭ كەچۈرمىشلىرى» دېگەن ئەسەرنى يېزىپ چىققان.

39. يۈسۈپ سەككاكى كىم؟

جاۋاب: يۈسۈپ سەككاكى چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن تونۇلغان زىيالى ۋە دۆلەت ئەربابى، يەنى ئاتاقلىق فىلولوگ. ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى سىراجىدىن ئەبۇياقۇپ يۈسۈپ ئىبنى ئابابەكرى ئەلخارەزمى سەككاكى بولۇپ، 1160 ~ 1228 ـ يىللىرى ئالىملىق شەھىرىدە ياشاپ، ئىجادىي پائالىيەت ۋە سىياسىي خىزمەت بىلەن شۇغۇللانغان. مەلۇماتلارغا قارىغاندا يۈسۈپ سەككاكى ئۆز دەۋرىنىڭ ئالدىنقى قاتارىدا تۇرىدىغان ئۆلىمالاردىن بولغان. ئۇ، تۈركىي تىل ـ يېزىقى ۋە ئەرەب تىلىغا پۇختا بولۇپ، ئەدەبىيات ۋە سىياسىيغا كامىل ئىدى. سەككاكىنىڭ «مەتلىئىلئۇلۇم» ناملىق بىر ئەسىرىنىڭ بارلىقى مەلۇم.

40. مەۋلانە ئەبەيدۇللا لۇتفى لىرىكىلىرىنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى نېمە؟

جاۋاب: لۇتفى لىرىكىلىرى ئەينى دەۋرنىڭ بەدئىي ئىپادە قىلىنىشى سۈپىتى بىلەن شائىر ئىدىيىسىنى بىزگە يەتكۈزگۈچى ماتېرىيال بولالايدۇ. ئۇنىڭ مەزمۇنىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

(1) ئادالەتنى ئارزۇ قىلىش. شائىر بۇ خىل ئىدىيىسىنى پادىشاھ شاھرۇققا بېغىشلانغان قەسىدىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. (2) چىن سۆيگۈ - مۇھەببەتنى كۈيلەش. (3) خەلقچىللىق ئىدىيىسىنى ئىزھار قىلىش. (4) ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى ئىپادىلەش.

لۇتفى ئۆزىنىڭ كۆڭلى چۈشكەن يارىنى تەڭداشسىز گۈزەل قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇ يارىنى ئۆزىنىڭ ئانا يۇرتىنىڭ كىشىسى دەپ بىلگىنىدە چەكسىز ئىپتىخارلىنىدۇ، بۇ يەردە شائىرنىڭ ئېستېتىك قارىشىدا تەبىئىي گۈزەللىكتىن ئىجتىمائىي گۈزەللىكنىڭ ئۈستۈن ئورۇنغا ئۆتكەنلىكى بىلىنىدۇ. لۇتفى لىرىكىلىرىدا «چىنى تۈركستان» (شىنجاڭ)، «خوتەن» ئاتالمىلىرى چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن تىلغا ئېلىنىپ ۋە ئۇلار شائىر تەلپۈنگەن گۈزەل يارنىڭ يۇرتى سۈپىتىدە نەزمىگە قېتىلىپ، ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ روشەن ئىپادىسى سۈپىتىدە كۆرسىتىلىدۇ.

41. نەۋائىينىڭ «سەددى ئىسكەندەر» داستانىنىڭ قىسقىچە ئىدىيىۋى مەزمۇنى نېمە؟

جاۋاب: داستاندىكى باش قەھرىمان ئىسكەندەر مىلادىيەدىن بۇرۇن 356 - يىلىدىن 323 - يىلىغىچە ھايات كەچۈرگەن، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 336 - يىلىدىن 323 - يىلىغىچە بولغان 13 يىللىق پادىشاھلىق ھاياتىدا ئۆز دۆلىتىنى مىسلىسىز قۇدرەت تاپقۇزۇپ، نۇرغۇن دۆلەت ۋە رايونلارنى ئىستېلا قىلغان، ئىسكەندەرگە دائىر رىۋايەتلەر دۇنيانىڭ جايلىرىغا تارقالغان.

نەۋائىي ئىسكەندەر تېمىتىكىسى ئارقىلىق ئەينى زامانىنىڭ دۇنياۋى ۋە مەھەللىي رېئال ئىجتىمائىي ھاياتىغا نىسبەتەن ئۆتكۈر تەنقىد ۋە ئىنقىلابىي ئىسلاھات پروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ئۇنىڭ قەلىمى بىلەن تىزىلغان مىسرالار تارىختا كۆرۈلمىگەن ۋە ئەينى زامان شائىرلىرىدىمۇ بولۇشى مۇمكىن بولمىغان ئالەمشۇمۇل ئىنقىلابىي ئۆزگەرتىشنىڭ غايىۋى تەسۋىرىدىن ئىبارەت. نەۋائىي نوقۇل تۆمۈرىيلەر ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىقىدىكى پارچىلىنىپ كېتىۋاتقان ھاكىمىيەتلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە بىرقەدەر تەرەققىيپەرۋەر، مەركەزلەشكەن پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ئورنىتىش بىلەن چەكلەنمىگەن.

42. «خەمسە نەۋائىي» نىڭ تارىخىي ئورنى ھەققىدە سۆزلەڭ؟

جاۋاب: «خەمسە نەۋائىي» غا كىرگۈزۈلگەن بەش داستان ئۆتمۈش ئەدەبىلىرى، ئادالەت ۋە تىنچلىققا تەلپۈنگەن ئەمگەكچىلەر ۋە باشقا تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەرنى قانچىلىك ئۆزىگە تارتقان بولسا، ھازىرقى زامان ئەدەبىلىرى ئۈچۈن ھەم بەدىئىي دىت ۋە تەسەۋۋۇرنى تاللاشقا يار دەمى چوڭ بولغان ئىجادىيەت ئۆرنىكى. ئۇنىڭدىن كىشىلەر نۇرغۇن مەنىۋى زوق ئالالايدۇ.

شائىر نىڭ «پەرھاد ـ شىرىن»، «لەيلى ـ مەجنۇن»، «سەبئەئى سەييارە» دېگەن بۇ ئۈچ داستانى ئۇمۇمىيلىق جەھەتتە ئىشق ـ مۇھەببەت تېمىسىغا بېغىشلانغاندەك قىلسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى ئايرىم ـ ئايرىم كۆزەتكەندە ئۇلاردا ئىشق ـ مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرى ئوخشاشمىغان يول بىلەن ئىپادىلەنگەن. مەسىلىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى، ۋەقەلىك راۋاجى ۋە داستان يېشىملىرى پۈتۈنلەي ئۆزگىچە بولغان.

43. لۇتفىينىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانىدىكى گۈل ئوبرازى ھەققىدە سۆزلەڭ؟

جاۋاب: گۈل — پەرخار دۆلىتىنىڭ مەلىكىسى، لاتاپەتلىك، ۋاپادار، جىگەرلىك ۋە ئەقىللىق قىز. ئۇ، ئۆزىنىڭ گۈزەل جامالى بىلەن نەۋرۇزنىڭ چۈشىدە ئايان بولىدۇ ۋە ئىشق سەۋداسىنىڭ ئوتىنى ئۇنىڭغا تۇتاشتۇرىدۇ. ئاشىقى نەۋرۇزنىڭ مۇھەببىتىنى ئۆزى ئۈچۈن غەيرىي ھېسسىيات ئالامىتى دەپ ئەمەس، بەلكى تەبىئىي ۋە بولۇشقا تېگىشلىك ئىنسانىي ھېسسىيات دەپ بىلگەن گۈل ۋىسال

پەيتىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىدۇ. ئۇ، بۇ يولدا ھەتتا قولىغا قورال ئېلىپ، ئۇرۇش مەيدانلىرىغا كىرىپ جاسارىتىنى نامايان قىلىدۇ. گۈل خاراكتېرىدىكى بۇ خىل ئالاھىدە دېتاللار، يەنى ئەقلىي جەھەتتىنلا ئەمەس، بەلكى جىسمانىي جەھەتتىكى باتۇرلۇق، قايتماس ئىرادىلىك روھ، ئۇنىڭ ئوبرازىغا چېكىلگەن رەڭدار نەقىش بولغان.

44. مەۋلانە ئاتايى كىم؟

جاۋاب: مەۋلانە ئاتايى XV ئەسىردە تۈمۈرىيلەر دەۋرىدە ياشىغان لىرىك شائىر. ئاتايى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا شېئىرىي ئەسەرلەرنى يازغان. شائىر ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدە تۇغۇلغان بولسىمۇ، لېكىن رېئال بەخت ئۈچۈن كۈرەشكۈچى، ئىلىم ـ مەرىپەتنىڭ كۈيلىگۈچىسى ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارى بولۇپ ياشىغان. ئاتايى شېئىرىيەتنىڭ غەزەلچىلىك ژانىرىدا ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىپ، ئۆز دەۋرىدە شۆھرەت قازانغان. ئۇنىڭ «دىۋان ئاتايى» نامىلىق بىر توپلىمى بار.

45. «سازلار مۇنازىرىسى» دە نېمىلەر تەسۋىرلەنگەن؟

جاۋاب: «سازلار مۇنازىرىسى» شائىر ئەھمەدنىڭ ئەسىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا شائىر تەمبۇر، ئۇد، چاڭ، قۇبۇز، راۋاب قاتارلىق چالغۇ ـ ئەسۋابلارنى ئۆزئارا مۇنازىرىگە سېلىپ، ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىق ۋە كەمچىلىكلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ ئارقىلىق جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغان تۈرلۈك سىنىپ، تەبىقىلەرنىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازىنى يارىتىدۇ، ئۇلارنىڭ ئوخشاشمىغان كۆز ـ قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، مەجاز ـ خۇلقىنى سۈرەتلەيدۇ، ئاخىرىدا يورۇقلۇقنىڭ زۇلمەتنى قوغلىغانلىقىغا تەنتەنە قىلىدۇ.

46. «مەجالىسۇن نەفائىس» قانداق ئەسەر؟

جاۋاب: نەۋائىي خەلقنىڭ ئەدەبىيات خەزىنىسىنى مۇھاپىزەت قىلىش، راۋاجلاندۇرۇش، ئەۋلادلارغا يادكار قالدۇرۇش، جۈملىدىن ئەدەبىياتشۇناسلىق ئىلمىنى راۋاجلاندۇرۇش مەقسىتىدە 1491 ـ يىلى بۇ ئەسەرنى يېزىپ چىققان.

بۇ ئەسەردە شائىردىن بۇرۇن ۋە زامانداش ئۆتكەن 459

ئەتراپىدىكى مۇسەننىپلەر (ئاپتورلار) نىڭ ھاياتى، ئىجادىيىتى تونۇشتۇرۇلغان. بۇ ئەسەردە تىلغا ئېلىنغان ئاپتورلاردىن 30 دىن ئارتۇق كىشى ئۇيغۇر، تۈركىي تىللىدا ئىجادىيەت ئېلىپ بارغانلاردىن ئىبارەت.

47. خوجىلار دەۋرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئەدەبىلەرنىڭ خاھىشچانلىقى توغرىسىدا سۆزلەڭ؟

جاۋاب: بۇ دەۋردە ئەدەبىلەر ئىدىيىسىدە خاھىشچانلىق كەسكىن تۇس ئالدى، سىنىپىي مەۋقە كۆز قارىشى كونكرېتلاشتى، ھۆكۈمران سىنىپ ئەدەبىياتى بىلەن ئەمگەكچى خەلق ئەدەبىياتىدا روشەن ئالاھىدىلىكلەر كۆرۈلدى. مەسىلەن، زەلىلى شېئىرلىرى مېھنەتكەشلەر ئىدىيىسىگە ۋەكىللىك قىلدى. ئەرشى فېئودال تەبىقىگە مەنسۇپ بولسىمۇ، لېكىن ئۆز شېئىرلىرىدا ھەمىشە مېھنەتكەشلەرگە ماھىللىقىنى بىلدۈردى. ئەمما، بۇنى ئەمەلدە تولۇق كۆرسىتەلمىدى.

48. خىرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ـ مېھنەتكامە» داستانىدىكى ساباھ ئۇبرازى قانداق ئۇبراز؟

جاۋاب: ساباھ ئۇبرازى كۆپىنى كۆرگەن، نۇرغۇن ئىسسىق ـ سوغۇقلارنى باشتىن كەچۈرگەن، ياخشى ـ يامانلىقنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى پەرقلەندۈرەلەيدىغان ئۇبراز. ئۇ، ئۆزىنىڭ ھەرىكىتى ئارقىلىق ئەمگەكتىن ياتسىنىپ، يىرگەنگەن شەخسلەرنى مەسخىرە قىلىدۇ.

ساباھ ئىدىيىۋى جەھەتتە ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي ئوي ـ پىكرىدىن يۇقىرى تۇرىدىغان ئاڭغا ئىگە شەخس بولغاچقا، بۇلبۇلنىڭ ئىشق ـ مۇھەببىتىنى قىزىلگۈلگە ئېلىپ كېلىپ ئۇلاپ، ئۆزىنىڭ بىر دوستلۇق ئەلچىلىك رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ. ساباھ ئۇبرازىدا ئادەمگەرچىلىك، ۋاپادارلىق، ئەمگەك سۆيەرلىك ۋە دوستلۇق خاراكتېرى جىلۋىلىنىپ تۇرىدۇ.

49. نۆبىتىنىڭ «رەۋزىگە مانەند خىيال ئەت خوتەننى» دېگەن غەزىلىنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسى نېمە؟

جاۋاب: شائىر بۇ غەزىلىدە ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى كۈچەپ

تەرغىب قىلغان. ئۇ، غەزەلنىڭ باشلانمىسىدا يۇرتداشلىرىنى ئۆز يۇرتى بولغان خوتەننى ئەۋزەل بىلىشكە دالالەت قىلسا، شېئىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلەرنىڭ باشلامچىسى ئىكەنلىكىدىن گۇۋاھلىق بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە شېئىردا شائىرنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىكى دوستلىرىنى دالالەت قىلىشى، ئۆزىنى نامايەندە سۈپىتىدە كۆرسىتىشى بىلەن چەكلەنمەي، بەلكى ۋەتەندىن يۇز ئۆرىگەنلەرگە جەڭ ئېلان قىلىش دەرىجىسىگە بېرىپ يېتىدۇ. بۇ ئارقىلىق نۆۋىتىنىڭ ئوتلۇق ھېسسىياتى يۇقىرى پەللىگە يېتىدۇ.

50. ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ «رابىئە ـ سەئىدىن» داستاندىكى رابىئە ئوبرازى قانداق ئوبراز؟

جاۋاب: رابىئە داستانىدىكى باش قەھرىمان، ئۇ ئۆز خاراكتېرى ۋە پەزىلەتلىرى بىلەن ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. رابىئە فېئودالىزمنىڭ روھىي ئىسكەنجىسىگە قارشى ئورنىدىن دەس تۇرغان، ئۆز سۆيگۈسىگە سادىق، ئىرادىلىك قىز. ئۇ، جۇشقۇنلۇقى، ئىسيانكارلىقى، ئىشچان، كەمتەرلىكى، ئاق كۆڭۈل، راستچىللىقى بىلەن ئالاھىدە ئورۇنغا ئىگە.

ئاپتور رابىئە ئوبرازى ئارقىلىق مۇستەھكەم، ئىرادىلىك، پاك سۆيگۈگە ساداقەتمەن، ئەھدىگە ۋاپادار ئايال خاراكتېرىنى تەسۋىرلەش بىلەن ئىنسان ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى يارىتىش كېرەك دېگەن ئىدىيىنى ئالغا سۈردى.

VI بايان قىلىش سوئاللىرى

1. ئۇيغۇرلارنىڭ بۆرە توتېم ھەققىدىكى ئەپسانىلىرى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟

جاۋاب: ئۇيغۇرلارنىڭ بۆرە تۇتېم توغرىسىدىكى ئەپسانىلىرى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە بارلىققا كەلگەن. بۇنداق ئەپسانىلەرنىڭ كۆپىنچىسى خەنزۇچە تارىخ مەنبەلىرىگە خاتىرىلەنگەن. بىرقىسمى بولسا، تۈركىي خەلقلەر ئاغزاكى ئىجادىيىتىدە ساقلىنىپ قالغان،

بىرقىسىملىرى بولسا باشقا چەت ئەل مەنبەلىرىدە ئۇچرايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئارىسىدا تارقالغان ئەپسانىلەرنىڭ زور كۆپچىلىكى دۇنيانىڭ يارىلىشى، ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشى، شۇنداقلا تەبىئەتتىكى ھەر خىل شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەردە ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادىنى بۆرە دەپ قارايدىغان ئەپسانە ئەڭ كۆپ تارقالغان ۋە تەسىرىمۇ چوڭقۇر بولغان. بۇنداق ئەپسانىلەر تۈرك مەنبەلىرىدە بولۇپ، ئون نەچچىگە يېتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە «ئاشىنا» نامىلىق چىشى بۆرىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئۆزلىرىگە «ئەجداد موما» قىلغانلىقى ھەممىدىن گەۋدىلىك تەسۋىرلىنىدۇ. مەسىلەن، «جۇسالنامىسى تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، تۈركلەر قوشنا ئەلدىن مەغلۇپ بولۇپ، پەقەت 10 ياشلىق بىر ئوغۇل بالا ئامان قالغان. ئۇ بىر چىشى بۆرە بىلەن بىرگە بولغان، بۆرە قورساق كۆتۈرۈپ قالغان، غالىب كەلگەن ئەلدىكىلەر بالىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەندە بۆرە تۈرپاننىڭ شىمالىدىكى بىر تاغقا قېچىپ بېرىۋېلىپ، 10 بالا تۇغقان، ئۇلارنىڭ بىرىنىڭ فامىلىسى ئاشىنا بولۇپ، ئۇنىڭ ئەۋلادى كۆپىيىپ تۈركىي خەلقلەر شەكىللەنگەن، دېگەنگە ئوخشاش.

ھايۋاندىن ئادەم بالىسى تۈرىلىشى مۇمكىن بولمىسىمۇ، لېكىن بۇ ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ساددا تەپەككۇرى بولۇپ، بىزنى تەتقىقات ماتېرىيالى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

2. «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى كۇنتۇغدى ئوبرازىنىڭ سۆزلەڭ؟

جاۋاب: كۇنتۇغدى ئوبرازى «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى باش قەھرىمان، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەدەبىي يول بىلەن تەسۋىرلىگەن غايىۋى دۆلەتنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى، دانا، ئادىل، مېھرىبان، قابىل خاقاننىڭ سىمۋولى. پۈتۈن ئۆمرىنى ئەل - يۇرتنى گۈللەندۈرۈش ئىشىغا بېغىشلىغان، ئەل - يۇرتنى ئۇنۇملۇك باشقۇرۇش ئۈچۈن

بارلىق ئاكتىپ ئاماللارنى ئىشقا سېلىپ، دادىل ئىشلەيدىغان تېپىك شەخس. قانۇن بىلەن ئەلنى ئىدارە قىلىشنى باشقۇرۇشنىڭ تۈپ كاپالىتى قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتە ھەممە ئادەم قانۇن ئالدىدا باراۋەر دەپ قارايدىغان، مەملىكەتتىكى بارلىق ئادەملەرگە ئوخشاش مۇئامىلىدە بولىدىغان يۇرت ـ جامائەتنىڭ ئادىل، دانا، مېھرىبان، قابىل ھۆكۈمراننىڭ بولۇشىنىڭ مۇتلەق زۆرۈرلۈكىنى ئەمەلىي ھەرىكىتى ئارقىلىق ئىسپاتلىغان غايىۋى بەدئىي ئوبراز.

3. «ئوغۇزنامە ئېپوسى» نىڭ بەدئىي ئالاھىدىلىكى نېمە؟

جاۋاب: «ئوغۇزنامە ئېپوسى» نىڭ تىلى ئۆزىگە خاس بەدئىي خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمىي، ئەڭ گۈزەل سۆز ـ ئىبارىلىرى مۇجەسسەملەنگەن. بۇلار يەنىلا بەدئىي بوياقلا باي، ئەۋرىشىم، نەپىس، جەزبىدارلىقى كۈچلۈك، يۇكسەك ئوبرازلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. بۇنداق سۆزلەر ئېپوستىكى رومانتىك، ئاجايىپ ـ غارايىپ، سىرلىق ۋەقە ـ ھادىسىلەرنى، جىددىي، كەسكىن ئۇرۇش ئەھۋاللىرىنى، ئۇنىڭغا قاتناشقان پېرسوناژلارنى، ئۇلارنىڭ پورتىرىتى ۋە پسىخىك ھالەتلىرىنى توغرا، ئېنىق، دەل، تەسىرلىك ئىپادىلەشتە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرغان. ئېپوستىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئېپتىدائىي تىل ئېلېمېنتلىرىنى ۋە كېيىنكى دەۋردىكى تىل خۇسۇسىيەتلىرىنمۇ ئۇچرىتىشقا بولىدۇ.

ئېپوسنىڭ تىلىدا بەدئىي ئوبراز يارىتىشنىڭ ۋاستىلىرى بولغان ئوخشىتىش، سېلىشتۇرۇش، جانلاندۇرۇش، مۇبالىغە، مېتافورا، مېتانومىيە قاتارلىق ئېلېمېنتلارنىڭ ھەممىسى ئۇچرايدۇ. مانا مۇشۇنداق بولغاچقا ئېپوستا پېرسوناژلار جانلىق، روشەن ۋە ھېسسىياتقا باي قىلىپ يارىتىلغان، تۇرمۇش پۇرىقىمۇ بەكلا قويۇق.

4. «ئالتۇن ياروق» قانداق ئەسەر؟

جاۋاب: «ئالتۇن ياروق» خەنزۇ تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا بۇددا دىنى ئەقىدىسى تەشۋىق قىلىنغان ھېكايىلار، قىسسىلەر سۆزلەنگەن. ئەسەردە چامبۇدۋىپ

ئېلىنىڭ خانى ماخلادىنىڭ كەنجى ئوغلى ماخاستۇى تىكىنىنىڭ يەتتە يولۋاس بالىسى ۋە ئۇلارنىڭ ئانىسى جاڭگالدا ئۆلەر هالەتتە قالغاندا ئۆز جېنىدىن ۋاز كېچىپ گۆش ۋە قېنىنى ئۇلارغا ئوزۇق قىلىپ بېرىپ، يولۋاسنى ئۆلۈمدىن قوتۇلدۇرغانلىقى تەسىرلىك بايان قىلىنغان. ئەسەردە بۇددا دىنىنىڭ ئۆزىنى قۇربان قىلىپ، باشقا جانلىقلارنى قوتۇلدۇرۇش ئەقىدىسى بەدىئىي ۋاستىلەر ئارقىلىق راۋان، روشەن خاراكتېرگە ئىگە ئوبرازلار ۋاستىسىدە يورۇتۇلغان. ئەسەرنىڭ 10 ۋاراقلىق ۋە 397 ۋاراقلىق نۇسخىلىرى بار.

5. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئىلمىي قىممىتىنى سۆزلەڭ؟

جاۋاب: «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ئىدىيىۋىلىك ۋە بەدىئىيلىك، شۇنداقلا قۇرۇلما جەھەتتىن پىشقان يېڭى بىر سەۋىيە يارانقان ئەسەر. ئۇ، ئوتتۇرا ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي قوۋملەر ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي غولىنى شەكىللەندۈرگەن، دۇنيا ئەدەبىياتىنىڭ XI ئەسىردىكى نادىر نەمۇنىسىنى يارانقان. بۇ ئەسەر XI ئەسىردە «قۇتادغۇ بىلىك» تىن باشلانغان ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنى تىل، سىۋژىت، بەدىئىي شەكىل، ژانىر، تەسۋىرىي كۆلەم ۋە ئۇسلۇب جەھەتتە دۇنياغا تونۇتقان، دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشۇلغان بىر بايلىق بولۇشى بىلەن تولىمۇ قىممەتلىك.

6. ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۈركىي تىللار تەرەققىيات تارىخىدا تۇتقان ئورنى قانداق بولغان؟

جاۋاب: ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقى كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئەدەبىي تىللارنىڭ، ئالدى بىلەن قاراخانىيلار تىلىنىڭ، ئاندىن ئوغۇز قىپچاق ئەدەبىي تىلىنىڭ، ئاندىن چاغاتاي تىلىنىڭ، ئالتۇن ئوردا ئەدەبىي تىلىنىڭ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا كونا ئۆزبېك تىلىنىڭ، كونا تۈركمەن تىلىنىڭ ۋە باشقا تىللارنىڭ شەكىللىنىشىگە چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن.

7. تۇڭا ئالىپ ئەرنىڭ ئۆتكەن زامانى توغرىسىدا قانداق پەرقلەر بار؟

جاۋاب: تۇڭا ئالىپ ئەرنىڭ ئۆتكەن زامانى:

1) يەھۇدي ۋە ئىران رىۋايەتلىرى بويىچە مىلادىيىدىن بۇرۇنقى VII ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ.

2) يۇنان مەنبەلىرىدىن ئېلىنغان ئىران رىۋايەتلىرىنىڭ بەزىلىرىدە ئافراسىياپقا دائىر ۋەقەلەرنىڭ ئىسكەندەر زۇلقەرنەينگە باغلانغانلىقىغا قارىغاندا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى IV ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ.

3) جۇڭەينىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا (بۆگۈخاننى ئافراسىياپ دېگەنگە قارىغاندا) مىلادىيە VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى شەخس بولۇپ چىقىدۇ. دېمەك، ئافراسىياپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئارىسىدا تارقالغان قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىدىكى بىر مەشھۇر قەھرىمان.

8. لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانىنىڭ مەزمۇنى نېمە؟

جاۋاب: داستاندا فېئودال پادىشاھلارنىڭ قالايمىقان ئۇرۇش قىلىپ، خەلقنىڭ بېشىغا بالايىئاپەت سالماسلىقىنى، پارچىلىنىپ زاۋاللىققا يۈز تۇتقان تۆمۇرىيلەر ھاكىمىيىتىنى بىر مەركەزلى ھاكىمىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ، كۈچلۈك، مەركەزلەشكەن دۆلەت قۇرۇپ، خەلقە تىنچ، بەختلىك ھايات يارىتىش قاتارلىق ئۆز دەۋرىنىڭ ئىلغار سىياسىي ئىدىيىلىرىنى ئىلگىرى سۈرگەن، يەنە بىر تەرەپتىن، فېئودال ئىستىبدات تۈزۈمىنىڭ ئاياللارنى تاۋارلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت چىرىك ئىجتىمائىي تۈزۈمى ۋە قانۇن - قائىدىلىرىگە قارشى چىقىپ، ياشلارنىڭ نىكاھ ئەركىنلىكىنى قوغداپ، چىن ئىنسانىي مۇھەببەت گۈزەللىكىنى ۋە ئۇنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتىنى ئۇلۇغلىغان. شائىر ئۆزىنىڭ يۇقىرىقى ئىجتىمائىي، سىياسىي، ئەخلاقىي، ئېستېتىك قاراشلىرىنى رېئالىستىك ئۇسۇلدا ئەمەس، بەلكى رومانتىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

9. «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى ئۆگدۈلمىش ئوبرازىنى تەھلىل قىلىڭ؟

جاۋاب: ئۆگدۈلمىش — «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى ئەقىل - پاراسەتكە سىمۋول قىلىنغان ئوبراز، يۈسۈپ خاس ھاجىپ

بەدىئي تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ياراتقان غايىۋى، ئادالەتلىك دۆلەت ۋەزىرىنىڭ ئوغلى ۋە قابىل ئىز باسارى. ئۇ، پۈتۈن ۋۇجۇدىنى ئەل - يۇرتنىڭ بەختى ئۈچۈن پىدا قىلغان، ئومۇمنىڭ مەنپەئىتىنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدىغان، ھەرقانداق مۇشكۈل ئىشنى ئەقىل ۋە بىلىم بىلەن ھەل قىلىدىغان ھەمدە ئۇنىڭغا ئەھمىيەت بېرىدىغان، بىلىم، ئەخلاق، قابىلىيەتتە ئۆزىدىن ئۈستۈن كىشىلەرگە ھەرگىز ھەسەت قىلمايدىغان، شانۇ - شۆھرەتنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالمايدىغان، ئەكسىچە ئۆزىدىن ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى ئۈچراتقان ھامان ئۇنى ئومۇمنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن ئىشلەشكە چىن كۆڭلىدىن دەۋەت قىلىدىغان، بۇنداق كىشىلەردىن ئۆگىنىشنى ئىنسانىيىي بۇرچ ھېسابلايدىغان ئالىيجاناب غايىۋى ئوبراز، شۇنداقلا ئادالەتلىك جەمئىيەتكە قاراپ ئىلگىرىلەۋاتقان غايىۋى دۆلەتنىڭ ئادىل ھۆكۈمرانىنىڭ سادىق ۋە ئەقىلدار ۋەزىرى. ئۆگدۈلمىش ئۆزىنىڭ دادىسىنى ئايتولدىدىن يۇقىرىراق ئىستىدات ۋە قابىلىيەتكە ئىگە بولۇپ، دادىسىغا قارىغاندا تېخىمۇ يارقىن، مۇكەممەل يارىتىلغان ئوبراز.

10. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مەزمۇنىنى بايان قىلىڭ؟

جاۋاب: «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ پۈتكۈل ساھەلىرى بويىچە ئايرىم - ئايرىم توختىلىپ، ئادەمنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى بىلىم - ئەقىل، ئادالەت، دۆلەت، قانائەت دېگەن تۆت ئاساسىي ئامىلغا ئايرىپ، ئۇلارنىڭ تىپىك مىسالى سۈپىتىدە بىلىم - ئەقىلنى ئۆگدۈلمىشكە، ئادالەتنى كۈنتۇغدىغا، دۆلەتنى ئايتولدىغا، قانائەتنى ئودغۇرمىشقا تەقلىد قىلىپ، دېمەكچى بولغان پىكرىنى ئەدەبىي يول بىلەن جانلىق تەسۋىرلەپ بېرىدۇ. ئاپتور بۇ ئەسەرگە ئۇچ چوڭ مۇناسىۋەت، يەنى ئىلمىنىڭ دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ گۈللىنىشى، كىشىلەرنىڭ بەخت - سائادىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى؛ قانۇننى ئادىللىق بىلەن ئىجرا قىلىش، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر بولۇش؛ بەگلەردە ئەخلاقىي پەزىلەتنىڭ بولۇش - بولماسلىقىنىڭ پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئەخلاقىي ئۆلچەملىرى ۋە دۆلەت قانۇنىنىڭ توغرا ئىجرا قىلىنىشى ياكى بۇزۇلۇشىغا بولغان

مۇناسىۋەتنى ھەققىدىكى پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى سىڭدۈرۈپ، ئۇنى يۇكسەك بەدئىي ۋاستىلەر ئارقىلىق يورۇتۇپ بەرگەن. ئەسەردە ئادالەت گەۋدە قىلىنغان، باراۋەر، ئىناق ۋە خاتىرجەم بولغان غايىۋى جەمئىيەت سۈرەتلەنگەن. بۇ يول ئۈستىدە ئىزدىنىلگەن، بۇ يول — قانۇن، ئەخلاق ۋە بىلىم دەپ كۆرسىتىلگەن.

11. تەجەللى كىم؟

جاۋاب: شائىر ھۈسەيىن خان تەجەللى (1850 ~ 1930) قەشقەر قاغىلىقتىن بولۇپ، باشلانغۇچ مەلۇماتىنى ئاتىسىدىن ئالغان، كېيىن ئاتىسى بىلەن ھىندىستانغا بېرىپ دېھلىدا ئوقۇغان. بۇ جەريانىدا ئەرەب، پارس، ھىندى تىللىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن، تېببىي ئىلىم ۋە خىمىيە پەنلىرى بويىچە يۇقىرى سەۋىيە يارىتقان، كېيىن قاغىلىققا قايتىپ كېلىپ تېبابەتچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان. شائىر كىچىكىدىن باشلاپ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە قىزىققان بولۇپ، چەت ئەلدىكى ۋاقىتلىرىدا ئەرەب، پارس، ئافغان ۋە ھىندى ئەدەبىياتى بىلەن تونۇشقان، نۇرغۇن قەسىدىلەرنى ئەرەب تىلىدا ۋە باشقا تىللاردا يازغان، كېيىن ئانا تىلىدا نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇنىڭ «بەرق تەجەللى» (چاقماق نۇرى) ناملىق لىرىك شېئىرلار توپلىمى 1899 - يىلى نەشر قىلىنغان. «دىۋان تەجەللى» ناملىق توپلىمى زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن. ئۇ يەنە XII ئەسىردە ياشىغان ئالىم زەمەخشىرىنىڭ «تەپسىرى كەششاپ» ناملىق ئەسىرىگە تەقلىد قىلىپ، «تەجددىدى كەششاپ» (كەششاپنى يېڭىلاش) ماۋزۇسى ئاستىدا بىر ئىلمىي ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ نۇرغۇن ئەسەرلىرى تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلى زامانىمىزغا يېتىپ كېلەلمىگەن.

12. خاقانىيە تۈركچىسى قانداق ناملاردا ئاتىلىدۇ؟

جاۋاب: خاقانىيە تۈركچىسى ئىڭ دەسلەپ مەھمۇد قەشقەرى تەرىپىدىن «تۈرك تىلى» دەپ ئاتالغان، «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىغا يېزىلغان مۇقەددىمىدە «بۇغرا تىلى» دېيىلگەن، «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» تا قەشقەر تىلى دېيىلگەن.

13. «قۇتادغۇ بىلىك» تە تەسۋىرلەنگەن ئۈچ چوڭ مۇناسىۋەت

قايسىلار؟

جاۋاب: 1) ئىلمىنىڭ دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ گۈللىنىشى، كىشىلەرنىڭ بەخت ـ سائادىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى.

2) قانۇننى ئادىللىق بىلەن ئىجرا قىلىش، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر بولۇش مۇناسىۋىتى.

3) خان، پادىشاھ، بەگلەردە ئەخلاقىي پەزىلەتنىڭ بولۇش ـ بولماسلىقىنىڭ پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئەخلاقىي ئۆلچەملىرى ۋە دۆلەت قانۇنىنىڭ ئىجرا قىلىنىشى ياكى بۇزۇلۇشىغا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى.

14. نەۋائىي كىم؟

جاۋاب: ئەلىشىر نەۋائىي (1441 ~ 1501) ئوتتۇرا ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ شائىرى ۋە جامائەت ئەربابى، «چاھار دىۋان»، «خەمسە» قاتارلىق يىرىك ئەسەرلەرنىڭ، شۇنداقلا «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتىيىن»، «لىسانۇتتەير»، «مەجالىسۇن نەفائىس»، «دىۋان فانى» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى. ئۇ ھراتتا تۇغۇلۇپ، ھراتتا ۋاپات بولغان.

15. «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى» نىڭ مەركىزىي ئىدىيىسى نېمە؟

جاۋاب: ئەسەر ئەينى زامانىدىكى فېئودالىزم جاھالىتى مۇھىتىدا ياخشىلىق، ھاللىق، ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە ئۇنىڭ ئاساسى بولغان ئىلىم ـ پەن ئىدىيىسى تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ۋە ئۇنى قورال قىلىپ، زالىملىق، قاباھەتلىك ۋە ئۇنىڭ ئىدىيىۋى تۈۋرۈكى بولغان سوپى ـ زاھىتلار، مۇلۇكپەرەسلەرگە قارشى شىكايەت قىلغان.

16. «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانى كىمنىڭ ئەسىرى؟ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىكىنى بايان قىلىڭ؟

جاۋاب: داستان موللا ئەئلەم شەھىيارنىڭ (بەزى مەنبەلەردە سالاھىنىڭ دېيىلىدۇ) ئەسىرى. شائىر داستاندا ئەينى دەۋردىكى فېئودالىلىق تۈزۈم كەلتۈرۈپ چىقارغان ھايات پاجىئەلىرىنى سىمۋولىستىك ئوبرازلار ۋاستىسى ئارقىلىق يۇكسەك دەرىجىدىكى

تىپكلىككە كۆتۈرۈپ، فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ خۇنۈك ئەپت - بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلىغان، سىمۇولىستىك ئوبرازلارنى مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلغان، قىزىلگۈل بىلەن بۇلبۇل ئوتتۇرىسىدىكى تەبىئىي مۇناسىۋەت شەكلىنى يەنمۇ بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئۇنى ئەينى زامان رېئاللىقىنى ئەينەن ئېچىپ بېرىش، زامانغا بولغان نارازىلىقىنى، قارشىلىقىنى ئىپادىلەشتىكى جانلىق ۋاسىتىگە ئايلاندۇرغان؛ بۇلبۇلنىڭ ھەققانىيەتكە، ئەركىنلىككە، سەمىمىيلىككە ئىنتىلىش روھىنى ئىشتىياق بىلەن كۈيلىگەن، بۇلبۇلنىڭ بەختسىزلىكىنى تېخىمۇ تىپىكلەشتۈرۈپ، قارا دەۋرگە كۆچلۈك كىنايە قىلغان.

بەدىئىيلىكى:

1) خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، ئۇنى مەقسىتىنى ئىپادىلەشتىكى ۋاستىگە ئايلاندۇرغان.

2) داستاننىڭ سىيۇژىتى ئىخچام، ۋەقەلىكى دولقۇنسىمان ۋە قىزىقارلىق.

3) سىمۇولىستىك ئوبرازلار ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا يارىتىلغان.

4) تۈرلۈك ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر جانلىق قوللىنىلىپ، ئەسەرنىڭ جەزبىدارلىقى ئۇچۇن ياخشى خىزمەت قىلدۇرۇلغان.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1) غەيرەتجان ئوسمان تۇزگەن: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»

2) ۋاھىتجان غوپۇر قاتارلىقلار تۇزگەن: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تىزىلىرى» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى.

3) شىنجاڭ داشۇسى جۇڭگو تىل - ئەدەبىيات فاكۇلتېتى «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» نى يېزىش گۇرۇپپىسى تۇزگەن: «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» ، مائارىپ نەشرىياتى 1993 - يىل نەشرى.

4) نۇرمۇھەممەت زامان تۇزگەن: «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» (ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىيات قىسمى) ، مائارىپ نەشرىياتى 1998 - يىل نەشرى.

本书选入高教自学考试维吾尔古典文学知识问答234题。附有一些模拟考试题及其答案。

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابلىز ئۆمەر
جاۋابكار كوررېكتورى: ئايشەم ئابدۇۋەلى
تېخنىكىلىق مۇھەررىرى: تۇردى يامغۇر

ئالىي مائارىپ بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ
ئىمتىھان بەرگۈچىلەر ئۈچۈن

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن
سوئال- جاۋابلار

تۈزگۈچىلەر: ئەمەت دەرۋىش، مۇنەۋۋەر ئابلىز

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى
(قەشقەر شەھىرى تاربوغۇز يولى 14 - قورۇ، پوچتا نومۇرى 844000)
جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى ساتىدۇ
شىنجاڭ «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى» باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1092 × 787 م م. 1/32 باسما تاۋىقى: 7.75
2001 - يىل 3 - ئاي 1 - نەشرى
2001 - يىل 3 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 3110 — 1

ISBN7 — 5373 — 0823—3 / G.140
باھاسى: 11.50 يۈەن

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى ئابدۇراخمان ئابلىز

ئالىي مائارىپ بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ ئىمتىھان بەرگۈچىلەر ئۈچۈن يېڭىدىن تۈزۈلگەن ماتېرىياللار

1. دېڭ شىياۋپىڭ نەزەريىسىدىن سوئال- جاۋابلار
2. شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخىدىن سوئال- جاۋابلار
3. پەلسەپەدىن سوئال- جاۋابلار
4. لوگىكىدىن سوئال - جاۋابلار
5. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىن سوئال- جاۋابلار
6. تىلشۇناسلىقتىن سوئال- جاۋابلار
7. چەت ئەل ئەدەبىياتىدىن سوئال- جاۋابلار
8. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن سوئال- جاۋابلار
9. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن سوئال- جاۋابلار
10. ئۇيغۇر ھازىرقى ۋە بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتىدىن سوئال- جاۋابلار
11. ئەدەبىيات نەزەريىسىدىن سوئال- جاۋابلار
12. يېزىقچىلىق بىلىملىرىدىن سوئال- جاۋابلار
13. جۇڭگو كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن سوئال- جاۋابلار
14. جۇڭگو ھازىرقى ۋە بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتىدىن سوئال- جاۋابلار
15. خەنزۇ تىلىدىن ئاساس
16. تەرجىمە نەزەريىسى
17. خەنزۇ تىلى ئوقۇشلۇقى
18. خەنزۇ تىلى گرامماتىكىسى
19. خەنزۇ تىلى ئەمەلىي يېزىقچىلىقى

ISBN 7-5373-0823-3

باھاسى: 11.50 يۈەن (民文) G.140

ISBN 7-5373-0823-3

9 787537 308236 >